

תנועה בחרבות

מנהיגות אגודת ישראל לנוכח השואה

יוסף פונד

הוצאת ראובן מס, ירושלים

A Movement in Ruins

Agudat Israel's Leadership Confronting the Holocaust

Yossef Fund

www.rubin-mass.com

www.massculture.co.il

www.massa.co.il

עיצוב עטיפה ועימוד: סטודיו דוב אברמסון

עריכה: שרית בלונדר

מסת"ב 978-965-09-0219-3 ISBN

© כל הזכויות שמורות להוצאת ראובן מס בע"מ, תשס"ח

ת"ד 990 ירושלים 91009, טל' 02-6277863 פקס. 02-6277864

© All rights reserved, 2008

Rubin Mass Ltd. Publishers & Booksellers

P.O.B. 990 Jerusalem 91009, Israel

rmass@barak.net.il

בעטיפה (מימין): הרב מ' בלוי, י' רוזנהיים, דוקטור י' ברויאר, הרב א' סילבר, הרב י"מ לוין

נדפס בירושלים, תשס"ח | Printed in Israel

לזכר הנרצחים בשואה

בני משפחות

אמי - זהבה בת יוסף ז"ל לבית פלסקון	אבי - חיים בן יצחק ז"ל
אמה - הניה בת ניסן	אחיו - אייזיק
אחיה - יעקב	אשתו הראשונה - פפי בת אביגדור
אחיותיה: פרל, חסיה, מרים, רחל וטייבל	בתו - גיטה

תנצב"ה

סדר הפרקים

1	פתח דבר
3	פרק א: אגודת ישראל - רקע היסטורי
11	פרק ב: בצל המלחמה - תגובות ראשונות
11	1. חרם כלכלי על גרמניה
18	2. ארץ-ישראל - מקלט לפליטים
23	3. בהתארגנויות למען יהודי פולין
24	3.1 נציגות יהודי פולין
31	3.2 הוועד המשותף למען יהודי פולין
33	3.3 הוועד להצלת האוכלוסייה היהודית בפולין
34	3.4 סיכום
35	4. בחסות אזרחות קנויה
42	פרק ג: ראשית החורבן
42	1. מאבקים בהנהגה בצל המלחמה
48	2. פליטי אגודת ישראל בליטא ובשנחאי
52	3. אגודת ישראל בפולין הכבושה
56	פרק ד: התארגנות לעזרה ולהצלה
56	1. אגודת ישראל בארץ-ישראל
68	2. הצלה או ארץ-ישראל - היכן ימוקד המאמץ
77	3. ועד ההצלה המאוחד
77	3.1 צירוף אגודת ישראל לוועד ההצלה
86	3.2 תפקוד ועד ההצלה
88	3.3 תחישות קיפוח באגודת ישראל
100	3.4 מסקנות
103	4. מגבית ההצלה
107	5. משלחת קושטא
113	6. אגודת ישראל בארצות-הברית
114	6.1 פעילות ההצלה של צא"י

115	6.2 התרמה בצל מאבקי כוח
118	6.3 מיקום השואה במצעה הפוליטי של אגודת ישראל
120	6.4 ועדים להצלה - השתתפות ופרישה
131	6.5 מסקנות
133	7. ועד ההצלה הרבני
155	8. אגודת ישראל בבריטניה
161	פרק ה: מול נציגי אומות
205	פרק ו: מרדיפות להשמדה
205	1. שנות אלם
218	2. מידע ותגובה
225	3. צום ותפילה
231	4. כינוסי תפילה ומחאה
236	5. הכרזות וקריאות
242	6. ריטואל דתי או פעילות מחאה
244	פרק ז: ההתמודדות הרוחנית של אגודת ישראל עם השואה
244	1. מול ייאוש ואין אונים
247	2. זעקה דרך שירה
256	3. מיתוסים של גבורה
256	3.1 מרד גטו ורשה
263	3.2 לשרוד בצל המוות - מיתוס של גבורה יהודית
268	3.3 מצדה של אגודת ישראל - 93 הבנות
272	4. תפיסה תאולוגית של השואה במחנה האגודאי
292	פרק ח: סיכום ומסקנות
305	רשימת הקיצורים
	ארכיונים
	ארגונים וחברות
307	רשימת המקורות
319	מפתח

פתח דבר

אגודת ישראל מוכרת כתנועה פוליטית קטנה וייחודית בתפיסתה האידאולוגית ובאורח החיים של חבריה. בשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה, נמנו עם שורותיה רבים מיהודי פולין והיה לה משקל פוליטי רב בציבור היהודי. חברי האגודה בפולין היו הריכוז האלקטורלי הגדול ביותר בהסתדרות אגודת ישראל העולמית, ומקרבם צמחו רוב חברי ההנהגה הרוחנית של התנועה - מועצת גדולי התורה. השואה פגעה בלוז התנועה, וזו נדרשה לעשות כל שביכולתה כדי להציל את מנהיגותה הרוחנית ולעזור להמוני חבריה שנותרו לכודים באירופה הכבושה, ולמעטים שהצליחו למצוא מקלט מחוצה לה.

ארגוני העזרה וההצלה של אגודת ישראל פעלו בארץ-ישראל, בבריטניה ובארצות-הברית, ורישומם היה ניכר על אף מיעוטם של סניפי התנועה בארצות אלה.

עבודות מחקר מעטות נכתבו על פעילות ההצלה של אגודת ישראל בימי השואה - ורוב רובן עבודות שתיארו בעיקר את פעילות המחנה האגודאי בארצות-הברית.¹

עורכי קובץ תעודות בנושא היישוב הארץ-ישראלי והשואה² עמדו על מספרם המצומצם של המחקרים העוסקים בהתייחסותן לשואה של מפלגות האופוזיציה ביישוב הארץ-ישראלי, כמו אגודת ישראל. בקובץ הובאה רשימת החיבורים העיקריים בנושא היישוב והשואה - ספרים ומאמרים שהתפרסמו החל מאמצע שנות השמונים, מועד שבו היה הנושא ל"נושא מרכזי בזכות עצמו בהיסטוריוגרפיה הישראלית". רק שני מאמרים מבין 96 החיבורים שברשימה עוסקים באגודת ישראל. גם התעודות שנכללו בקובץ עוסקות בעיקר ביחס מוסדות היישוב בארץ-ישראל לשואה; ורק שש מבין 225 התעודות שבקובץ הן של אגודת ישראל.

מטרת הספר היא להשלים את החוסר שעליו עמדו עורכי הקובץ, ולבחון את תגובתה של אגודת ישראל, על שלוחותיה, לשואה, ממועד עלות הנאצים לשלטון ועד סיום המלחמה. הספר מתרכז בפעולות העזרה וההצלה של ארגוני אגודת ישראל בארץ-ישראל, בארצות-

1 חורבן 1957; פראגר 1959; קרנולר 1987.

2 פורת-וייץ, תשס"ב.

הברית ובבריטניה - לבדם או בשיתוף פעולה עם ארגונים אחרים; בפעילותם המדינית של מנהיגי התנועה בקרב נציגי האומות, במטרה להניעם לפעול להצלת יהודי אירופה, ובניסיונות ראשי התנועה להתמודד אידאולוגית עם השואה באמצעות מיתוסים של גבורה וחיפוש אחר הסברים תאולוגיים לשואה.

החומר ששימש יסוד למחקר נלקח בעיקר ממקורות ראשונים וכן ממחקרים שבהם צוינה פעילות אגודת ישראל ולו במעט. החומר הראשוני נלקט בעיקר מעיתוני אגודת ישראל, מפרוטוקולים של דיונים במוסדות התנועה, מתעודות שונות וממכתבים של מנהיגי אגודת ישראל, שהועמדו לרשותי, כותב הספר, בארכיונים שונים; מובאות הובאו ככתיבן וכלשונן; מובאות מתיעוד בשפות אידיש ואנגלית הובאו בתרגומן העברי.

המחקר בנושא השואה טעון רגשות כאב ואימה, והעיסוק בליקוט החומר ובכתיבה הצריכו מאמץ נפשי ניכר. כבן למשפחת ניצולי שואה, קשה היה להישמר מפני מעורבות רגשית בכתיבת הספר.

משורר בן היישוב הירושלמי הישן, שלא חש את השואה על בשרו, כתב 35 שנה לאחריה:

המחנה! מי מסוגל לשכוח אותו,
לא בעת שתייה ולא בעת אכילה,
לא בעת שינה ולא בעת חברה...
הוא ניצב לעיני תמיד, מוקף להבות,
כל יקירי וחביבי, שם אבדו.³

גם לנגד עיני עומדים תמיד המוני היהודים שאבדו שם; ועם זאת, עשיתי כמיטב יכולתי כדי להציג את נושא המחקר ללא פניות אישיות, ומתוך ניסיון לשמור על אובייקטיביות מדעית.

תודתי נתונה למנהלי הארכיונים שאפשרו לי לעיין בחומר שברשותם ובעיקר למנהלי ארכיון יד ושם; לאורן מס, שעמל להוציא את הספר בצורה נאה ומתוקנת, ולעורכת הלשון שרית בלונדר.

אחרונים חביבים יבורכו בני משפחתי - רעייתי, צביה וילך, נעמה, אודי-יהודה והודיה - שעמדו לימיני בעת כתיבת העבודה והיו עדים להתמודדותי הנפשית עם הכתיבה על השואה.

יוסף פונד

3 מ. בן נון (יהושע לנדוי), "מתתיהו'ס געטרייער אייניקל", דאס אידישע ליכט, גיליון 1,260, כ"ד בכסלו תש"ס, עמ' ח-ט. (תרגום מאידיש - י. פ.)

פרק א: אגודת ישראל - רקע היסטורי

אגודת ישראל נוסדה ב-1912 בקטוביץ כארגון דתי-פילנתרופי שמטרתו "לפתור ברוח התורה והמצווה את השאלות אשר תעלינה יום יום על הפרק בחיי כלל ישראל".⁴ התנועה הוקמה כתגובה להתפתחותה של התנועה הציונית-החילונית, אשר נתפשה בעיני רבים כמחנכת לערכים המנוגדים לערכי היהדות המסורתית. אגודת ישראל נטלה על עצמה להילחם בציונות כדי למנוע את חילון העם היהודי. במסגרתה התאגדו יהודים ממזרח אירופה, שדרך חייהם הייתה מסורתית, ויהודים בעלי השכלה כללית ממערב אירופה וממרכזה. נציגי מערב אירופה היו מיעוט בתנועה אבל הם אלה שייסדו אותה, תפסו עמדות מפתח בהנהגתה ונטלו חלק חשוב בעיצוב דרכה.

עם סיום מלחמת העולם הראשונה הבינו מנהיגי אגודת ישראל שאין די במשאבים ובכוח הפוליטי של תנועתם כדי לדאוג לענייניו של המחנה האגודאי, ואין ביכולתם להילחם בתנועה הציונית בלי לקיים עמה קשרים פוליטיים וכלכליים. מתוך גישה עניינית ותכליתית זו, ניסו ראשי האגודה ליצור קשר עם התנועה הציונית ובו בזמן להילחם בה כבתנועה יריבה. ואולם, בעקבות המשבר הכלכלי הבין-לאומי והתגברות האנטישמיות בסוף שנות העשרים, הורע מצבם הכלכלי של יהודי אירופה עוד יותר ונולד הצורך למצוא מקלט ליהודים שהיו במצוקה. המצב הזה חזק את שיתוף הפעולה של אגודת ישראל עם התנועה הציונית, ומנהיגיה החליטו ללחום נגד סגירת שערי ארץ-ישראל בפני עולים ולרכז את פעילותם בעבודה הארץ-ישראלית.⁵

אגודת ישראל בפולין, שהוקמה עם סיום מלחמת העולם הראשונה, עודדה את חבריה לעלות לארץ-ישראל,⁶ ועם ייסודה, פרסמו שנים-עשר מאדמו"רי פולין, ובראשם האדמו"ר מגור, כרוז, ובו נקראה האגודה להפיץ את רעיון יישוב ארץ-ישראל בין חבריה.⁷ עמדה זו אפיינה

4 "אגודת ישראל" כללי ההסתדרות לפי שעה, על-פי ההרשאה שניתנה לוועד הזמני מאת האספה בקטוביץ. בית הספרים הלאומי L484.

5 פונד תשנ"ט, נדון יחס אגודת ישראל לתנועה הציונית, לעבודה הארץ-ישראלית ולהקמת מדינת ישראל.

6 בקון 1996, מתאר את תולדות אגודת ישראל בפולין בשנים 1916-1939.

7 כרוז אדמו"רי פולין, שנפלד ורוטנברג תשי"ד, עמ' 45.

אותה בכל שנות פעילותה.

פעילותה של אגודת ישראל בפולין למען עלייה לארץ-ישראל גם נבעה מן המצב הכלכלי הקשה של יהודי פולין, שהורע בעקבות המדיניות הכלכלית שהנהיג ראש ממשלת פולין, ו' גרבסקי, מאז שנת 1923. המדיניות הזו אילצה יהודים רבים לעלות לארץ-ישראל, ובהם גם חברים באגודת ישראל.⁸

בתחילת דרכו היה הסניף האגודאי בארץ-ישראל מורכב בעיקר מאנשי היישוב הישן, ואולם החל מאמצע שנות העשרים, כשהחלו לעלות ארצה חברי אגודת ישראל מפולין, הרכבו החברתי הלך והשתנה.

באמצע שנות העשרים התגבשו שני מחנות באגודת ישראל - פועלי אגודת ישראל (פא"י) וצעירי אגודת ישראל (צא"י). ייחודם של שני המחנות היה באופיים האידאולוגי ובפעילותם האופוזיציונית מול דרישות מנהיגות התנועה לקבל את מרותה. פא"י הציגה מצע של תנועת פועלים חרדית וצידדה בהרחבת פעילותה בישראל ובהרחבת שיתוף הפעולה עם התנועה הציונית. צא"י ביקשה שהעבודה בארץ תיעשה ללא שיתוף פעולה עם התנועה הציונית, ועמדה על הדגשת ייחודה של אגודת ישראל.

ב-30 בינואר 1933 מונה היטלר לקאנצלר גרמניה; ב-24 במרץ 1933 נמסרה להיטלר זכות בלתי מוגבלת לחוקק חוקים, ובהם החוקים המפלים יהודים לרעה; ב-1 באפריל 1933 הורתה המפלגה הנאציונל-סוציאליסטית להכריז חרם על היהודים - על מסחרם, על סחורותיהם ועל קבלת שירותיהם.

באותה העת כבר הייתה אגודת ישראל תנועה פוליטית שפעלה בשיתוף עם התנועה הציונית בנושאי המדיניות הארץ-ישראלית. עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, בראשית שנות השלושים, השפיעה רבות על נכונותה של מנהיגות אגודת ישראל לשותף פעולה עם התנועה הציונית; גם אגודת ישראל ראתה בארץ-ישראל מקום מקלט ליהודי העולם, ולפיכך התמסדו הקשרים עם התנועה הציונית: אגודת ישראל הסכימה שלא לנקוט צעדים פוליטיים אלא בתיאום עם הסוכנות היהודית, והסוכנות הסכימה להקציב לאגודת ישראל 6% ממכסת רישיונות העלייה לארץ-ישראל - אותם קיבלה הסוכנות מכוח תקנות ממשלת המנדט.⁹

בעת שהיטלר עלה לשלטון, ישבו באירופה ארבעה מבין חמשת המנהיגים של אגודת ישראל העולמית ומייסדיה - בגרמניה: יעקב רוזנהיים,¹⁰ נשיא אגודת ישראל, דוקטור יצחק

8 דין בעלייה האגודאית לארץ-ישראל ראה: פונד תשנ"ח.

9 פונד תשנ"ט, עמ' 173.

10 יעקב רוזנהיים (1883-1965) ממנהיגי "התאחדות החרדים" בגרמניה, מהוגי רעיון אגודת ישראל ונשיאה, עורך העיתון Der Israelit - כלי הביטוי של אגודת ישראל בגרמניה.

ברויאר¹¹ ודוקטור פנחס כהן,¹² יו"ר הוועד הפועל של אגודת ישראל העולמית. בפולין: הרב יצחק מאיר לוין,¹³ מנהיג אגודת ישראל שם. המנהיג החמישי - הרב משה בלוי¹⁴ - הנהיג את אגודת ישראל בארץ-ישראל.

הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל - המוסד המרכזי של אגודת ישראל העולמית - קיים את ישיבותיו בווינה. רוב הרבנים חברי מועצת גדולי התורה - המנהיגות הרוחנית של אגודת ישראל - ישבו במזרח אירופה.

הסתדרות אגודת ישראל בפולין, שכונתה "שלומי אמוני ישראל", מנתה את מספר החברים הרב ביותר מבין קהילות אגודת ישראל העולמית. מנהיגה, הרב לוין, השתתף בקביעת מדיניות אגודת ישראל העולמית, ובשנת 1935 הועבר המרכז לענייני ארץ-ישראל של אגודת ישראל לוורשה. אגודת ישראל בפולין, כמו המפלגות הציוניות וכמו הבונד, קיימה פעילות פוליטית ענפה והשתתפה בבחירות המקומיות ובבחירות למוסדות המדינה. מתוצאות בחירות אלה עולה, כי האוכלוסייה החרדית, שרובה הזדהה עם אגודת ישראל, הייתה כשליש מכלל יהודי פולין - כמיליון נפש; שניים מנציגי אגודת ישראל אף נבחרו להנהיג את שתי הקהילות הגדולות בפולין - אליהו מזור בוורשה וליב מינצברג בלודז'.¹⁵

העלייה לארץ-ישראל שינתה את המבנה החברתי של הסתדרות אגודת ישראל בארץ-ישראל, והיישוב האגודאי החדש, שהורכב מעולי פולין וגרמניה, היה למרכיב המרכזי של התנועה בארץ-ישראל. בראשית 1933 מינתה אגודת ישראל בפולין את בנימין מינץ למנהל לשכת המודיעין לעולי פולין בתל-אביב; לשכה דומה פתח יעקב לנדוי לעולים מגרמניה. באותה שנה איחדו שניהם את פעולותיהם והועמדו בראש פא"י. באותם הימים איגדה פא"י מספר רב מבני היישוב האגודאי החדש בארץ-ישראל.¹⁶

לצד הסניף האגודאי בארץ-ישראל, שהלך וגדל, ולצד הריכוז האגודאי הגדול ביותר במספר חבריו בפולין, נותרה בגרמניה המנהיגות הפוליטית המייסדת של אגודת ישראל.

11 דוקטור יצחק ברויאר (1883-1946) חבר נשיאות הוועד הפועל של אגודת ישראל העולמית, נשיא הסתדרות פועלי אגודת ישראל, מנהל "קרן הישוב" - הקרן האגודאית למימון התיישבות בארץ-ישראל, ומעצב תפיסה אידאולוגית שבמרכזה "מדינת התורה".

12 דוקטור פנחס כהן (1867-1942) רבה של אנסבאך, ממקימי אגודת ישראל בפולין, מראשי אגודת ישראל העולמית.

13 הרב יצחק מאיר לוין (1885-1971) ממייסדי אגודת ישראל בפולין ומנהיגה, חתנו של האדמו"ר מגור, עורך "ארץ-ישראל" - הירחון האגודאי שבפולין, ולאחר סגירתו, עורך "דרכנו" - עיתון אגודת ישראל העולמית שראה אור בפולין.

14 הרב משה בלוי (1885-1946) מראשי היישוב הישן, מנהיג אגודת ישראל בארץ-ישראל, עורך השבועון קול ישראל - כלי הביטוי של אגודת ישראל בארץ-ישראל.

15 בקרן 1996, עמ' 207-208, הציג נתונים של תוצאות הבחירות לוועדי הקהילות שהתקיימו ב-1931, בהם זכתה אגודת ישראל ב-32% מהמושבים במועצות הקהילות. בוורשה זכתה האגודה ב-38% מהמושבים, ובלודז' ב-50% בערך. בבחירות לקהילה שהתקיימו ב-1936, ב-97 ערים וקהילות גדולות, למעט ורשה, זכתה אגודת ישראל ב-21% מהמנדטים, והאורתודוקסים הבלתי מפלגתיים ב-15.5%. באותה העת מנו יהודי פולין כ-3.2 מיליון נפש. שטינלאוף מצא שאגודת ישראל הייתה בפולין המפלגה השנייה בגודלה לאחר הציונים הכלליים - ויימן 1996. יחיל 1987, מצא כי כל הורמים הדתיים בפולין קיימו ערב המלחמה 815 בתי ספר, בהם למד חלק הארי של ילדי פולין; 580 מהם השתייכו לאגודת ישראל.

16 פרידמן תשל"ח, עמ' 364-366.

עליית הנאצים לשלטון והפגיעות במצבם הכלכלי והחברתי של יהודי גרמניה לא הצליחו להקטין את המחלוקת שביהדות זו ולא לאחד את הארגונים הרבים של יהודי גרמניה. בספטמבר 1933 הוקמה "הנציגות הארצית של יהודי גרמניה", שחברו בה ארגונים רפורמים, ציונים ואורתודוקסים מתונים. במארס 1934 הוקמה "הנציגות של האורתודוקסיה היהודית הבלתי תלויה" בגרמניה, שכללה שלוש קבוצות ובהן אגודת ישראל.¹⁷ Der Israelit, עיתונו של יעקב רוזנהיים, נשיא אגודת ישראל העולמית, אף הזהיר מפני "קנאי האחדות" שמגמתם "טשטוש הניגודים הקיימים בין החלקים השונים של יהדות גרמניה".¹⁸

מחשש לפגיעה במעמדה של אגודת ישראל בקרב אוהדיה התנגד רוזנהיים גם להתארגנות משותפת עם המזרחי, השותפה בהסתדרות הציונית. ואם לא די בכל אלה, ב-1935 קבעו רבנים רפורמים שהימום בהמה דינו כשחיטה כשרה, ונוסף עוד גורם לפילוג: מחשש שפרסום הקביעה ישפיע על ממשלות באירופה לאסור על שחיטה כשרה, תקפו האורתודוקסים את הרפורמים, ובתוך כך התרחק כל סיכוי לשיתוף פעולה.¹⁹ ועם כל זאת, הודיעה אגודת ישראל כי תסכים לשותף פעולה עם ארגונים אחרים כדי להגיש סעד לנפגעים. ואמנם, שיתוף הפעולה הזה נוצר במסגרת "הוועד המרכזי לעזרה ולקיימום", שנוסד כדי להקים מפעלי עזרה וסעד.²⁰

ברויאר אף העניק לפילוג בסיס אידאולוגי, בהציגו את אחדות הלאום לאו דווקא כאחדות בין בני דורו בלבד אלא כאחדות היסטורית לאורך הדורות, כזו המאחדת זה אחר זה את הדורות הקודמים עם הדורות שיבואו אחריהם.²¹

גם בתוך אגודת ישראל שבגרמניה לא שררה אחדות: אישים וקבוצות יצאו נגד מינויו של הרב יוסף הורוביץ מפרנקפורט לראש התנועה הארצית במקום הרב האלברשטאט שהיגר מגרמניה. לנוכח המאבק הזה, בינואר 1935 נאלץ רוזנהיים לאיים שינתק את קשריו עם אגודת ישראל בגרמניה, אם הורוביץ יודח מתפקידו.²²

המנהיגות היהודית בגרמניה לא חשה בסכנה שארבה לקיום יהודי גרמניה; מנהיגי המחתנות השונים, בהם אגודת ישראל, היו עסוקים באידאולוגיה הכיתתית ובמאבקי הכוח שנבעו מעצם העניין, ולא הצליחו להתאחד גם מול האויב שעמד בשער. במארס 1934 התאגדה "הקהילה האורתודוקסית העצמאית", שבמרכזה אגודת ישראל, ונקבעה לה נציגות בת חמישה חברים. מטרת ההתאגדות הייתה לדאוג לצרכים הדתיים של חבריה, ולעמוד על-

17 מרגליות תשל"ה, עמ' 96. צור תשנ"ח, עמ' 866, גרס כי התארגנות זו הייתה תגובה להתארגנות הארצית.

18 צור תשנ"ח, עמ' 865.

19 בן-אבנר, תשמ"ד.

20 צור תשנ"ח עמ' 875. מרגליות תשל"ה, עמ' 98, קבע שגם בנושא זה לא היה שיתוף פעולה רב, מעבר להצהרות.

21 פונד תשנ"ט, עמ' 32.

22 צור תשנ"ח, עמ' 878.

כך שהממשל בגרמניה יאפשר לחברים לחיות על-פי ההלכה. הנציגות האמורה אף הביעה נכונות לשותף פעולה עם הארגונים המרכזיים של יהודי גרמניה, בהגנה על זכויות היהודים וכבודם; ואולם להכרזה זו לא היה ביטוי בפועל.²³

ארגוני היהודים אף לא הצליחו לאחד את עצמותיהם לממשל בגרמניה, והגישו בנפרד בקשות להפסיק את רדיפת היהודים. ב-4 באוקטובר 1933 שלחו שלושה ארגונים אורתודוקסיים מגרמניה - אגודת ישראל ושני ארגונים הקשורים בה - את אחת העצומות להיטלר, קאנצלר גרמניה. בעצומה תיארו את המצב הכלכלי הקשה של יהודי גרמניה, את הפגיעות בחייהם הדתיים ואת הצגתם השלילית של היהודים בספרי הלימוד בגרמניה, ולבסוף קבעו: "... ניתן לחשוש בממשלת גרמניה הלאומית, כאילו מעשיה מכוונים, בסופו של דבר, להשמדת יהדות גרמניה". בעצומה התבקש הקאנצלר לפעול לשינוי המצב ולהגיע להידברות עם הארגונים היהודיים, והם מצדם הבטיחו בתמורה "לעזור בשיקום האומה הגרמנית... ולרכוש ידידים מחוץ לגבולות גרמניה".²⁴ הבקשה לא נכתבה בנימה של התרפסות בפני רודן אלא כדרישה לגיטימית של אזרחים שווי זכויות, שיש בידם לתרום לשיקום האומה הגרמנית. בדברים אף הייתה התייחסות מרומזת ללחץ הכלכלי על גרמניה, שהפעילו באותה העת גופים יהודיים מחוץ לגרמניה. תוכן העצומה סימל מהפך בתפיסת העולם הפוליטית של מנהיגות אגודת ישראל בגרמניה. מאז מלחמת העולם הראשונה ביקשה מנהיגות זו להוכיח את נאמנותה האזרחית לגרמניה, וביטאונה - Der Israelit - הרבה לתאר את הפטריוטיות שחשו יהודי גרמניה לארצם. קשה היה להציג לפני הקהל האגודאי את השינוי החד בגישה, כפי שהובאה בעצומה, ולכן היא כלל לא אוזכרה בביטאון התנועה.²⁵

לבקשותיה של אגודת ישראל, כמו לבקשות ארגונים אחרים, לא נמצא שומע, ורבים מיהודי גרמניה, בהם מנהיגי אגודת ישראל, היגרו מגרמניה.

ב-13 במארס 1938 פלש צבא גרמניה לאוסטריה, והוועד הפועל העולמי הפסיק לפעול. יעקב רוזנהיים היגר מגרמניה ללונדון ב-1937, וביוני 1941 השתקע בארצות-הברית. דוקטור יצחק ברויאר עלה מגרמניה לארץ-ישראל במארס 1936. ביטוי בולט לתחושת הסכנה שאפפה את מנהיגות אגודת ישראל במערב אירופה נמצא במכתבו של חבר מועצת גדולי התורה הרב צירלסון מקישינב אל הרב בלוי, ובו ביקש למהר ולהוציא את האדמו"ר מסדיגורה - אברהם יעקב פרידמן, "מהגיהנום הווניאני ולהעלותו לארץ חמדתנו..."²⁶ בקשתו נענתה והאדמו"ר עלה ארצה.

23 מרגליות תשל"ה, עמ' 98.

24 השואה בתיעוד תשל"ח, עמ' 62. על העצומה חתמו הרב דוקטור מ' אורבך ויעקב רוזנהיים בשם אגודת ישראל; דוקטור ש' אהרמן ודוקטור יצחק ברויאר בשם ההתאחדות החופשית למען האינטרסים של היהדות האורתודוקסית, דוקטור מ' שלזינגר והרב ע' מונק בשם הברית הארצית של הקהילות החרדיות. שלושת הארגונים הם שייסדו את הנציגות של האורתודוקסיה היהודית הבלתי תלויה.

25 בן-אבנר יהודה תשנ"א, עמ' 16.

26 יהודה-ליב צירלסהאן, קעשנוב, אל משה בלוי, ירושלים, ט"ז בתמוז תרצ"ח. פרוש תשס"א, עמ' 361.

ב-1 בספטמבר 1939 פלשה גרמניה לפולין וכבשה חלקים ממנה: מערב פולין סופח לגרמניה ובמרכז פולין הוקם ממשל גרמני - "גנרלגוברמנט" - בראשות האנס פרנק. ב-17 בספטמבר 1939 פלשה ברית-המועצות לפולין וכבשה את מזרח פולין.²⁷ ב-13 בספטמבר 1939 הופץ הרובע היהודי בוורשה, ומוסדות אגודת ישראל שבפולין הפסיקו לפעול.

במאי 1940 הגיעו לארץ-ישראל הרב לוין עם חותנו האדמו"ר מגור. באותה העת עלה ארצה דוקטור פנחס כהן - יו"ר הוועד הפועל העולמי. מוקדי הכוח של אגודת ישראל השתנו: הוועד הפועל העולמי מוקם בארץ-ישראל; עם מותו של דוקטור כהן, בראשית 1941, מונה הרב לוין ליו"ר הוועד הפועל העולמי ולצדו ברויאר ובלוי.²⁸ לוין, בלוי וברויאר לצד מינץ ולנדוי היו לקובעי מדיניות אגודת ישראל בארץ-ישראל. היישוב הישן לא השפיע עוד על עיצוב המדיניות של אגודת ישראל בארץ-ישראל, ובסוף שנות השלושים פרשה קבוצה מבני היישוב הישן מאגודת ישראל והתאגדה במסגרת "נטורי קרתא".²⁹

ביולי 1939 נוסדה ההסתדרות הארצית של אגודת ישראל בארצות-הברית; הרב אליעזר סילבר, מיוזמי הקמתה, נבחר לנשיאה. קדמה להקמתה התארגנות תנועת צעירי אגודת ישראל בארצות-הברית, שנוסדה ב-1922 בניו-יורק ומנתה בראשית המלחמה כ-3,500 חברים.³⁰ מספר חברי אגודת ישראל בארצות-הברית לא היה רב, אך הצטרפות ארצות-הברית למלחמה בגרמניה, ב-11 בדצמבר 1941, והיותה לנושאת הדגל של בנות-הברית, העניקה לאגודת ישראל שבאמריקה מעמד ייחודי בחשיבותו.

באירופה נותרו רוב חברי מועצת גדולי התורה; מקצתם הצליחו להימלט תוך כדי המלחמה, והאחרים נספו.

מראשית 1940 הונהגה אגודת ישראל העולמית בידי גופים שמחוץ לאירופה הכבושה: הוועד הפועל החדש, שמושבו נקבע בארץ-ישראל; אגודת ישראל שבאמריקה, שבה התיישב גם רוזנהיים, נשיא אגודת ישראל העולמית, הייתה לגורם חשוב בקביעת מדיניות אגודת ישראל העולמית; בלונדון ישב א"ה גודמן³¹ - המזכיר המדיני של אגודת ישראל העולמית.

רוב חברי אגודת ישראל נותרו בארצות הכבושות בידי הנאצים.

בערב ראש השנה תש"א כתב מינץ:

27 ב-23.8.1939 חתמו ריבנטרופ - שר החוץ של גרמניה, ומולוטוב - שר החוץ של ברית-המועצות, על הסכם לשיתוף פעולה וסיפוח שטחים מפולין.

28 ב-8.4.1943 נרשם הוועד הפועל של ההסתדרות אגודת ישראל העולמית כ"אגודה", בראשה עמדו לוין, בלוי וברויאר. רשם העמותות, תיק 58.

29 פרידמן תשל"ח, עמ' 364-366, דן בפרישת אנשי היישוב הישן מאגודת ישראל.

30 ספר השנה 1942, עמ' 521.

31 אהרון הארי גודמן (1899-1961), ממנהיגי אגודת ישראל בלונדון, המזכיר המדיני של אגודת ישראל העולמית, עורך ביטאון אגודת ישראל בבריטניה - Jewish-Post.

היהדות החרדית נפגעה בשנת ת"ש יותר מכל חלקי האומה. נהרסו ונחרבו מבצרי העוז של התורה והמסורה... כאילו נעלמו מעל האופק... אגודת הרבנים, החברות, המפלגות, הארגונים של היהודים החרדים, הישיבות... הוצאות העיתונים והספרים - כל זה אין... אין אנו צריכים להתעלם מהעובדה המעציבה, שחסר לנו עכשיו בארץ-ישראל הריביואר של המוני החרדים הגדולים, שחסר לנו העורף, שחיוק את עמדותינו כאן בארץ-ישראל... אין כל ספק, הנאצים יגורשו מכל ארצות כיבושיהם, אולם את ההמונים היהודים נמצא מרוששים... יהיה צורך להציל את היהדות החרדית שהיא חוט השדרה של האומה, היא האומה.³²

ארבע שנים לאחר מכן, כאשר ממדי ההשמדה היו ידועים לכול, עמד הרב לוין, בנאומו בוועידת אגודת ישראל בארץ-ישראל, על היקף החורבן של העם היהודי ועל חלקה הגדול של אגודת ישראל באובדן זה. להערכתו, איבדה אגודת ישראל העולמית עד לאמצע 1944 כמיליון חברים - שהיו כ-80% מכלל חבריה. "רק במוסדות התורה והחינוך בפולין מהישיבות ועד 'בית יעקב' היו לנו מאה וחמישים אלף חניכים ובני-נוער. אם נגולל את כל החורבן, מה שהיה לנו ומה שחסרנו, ניטל כח הדיבור והמחשבה".³³

הפלישה לפולין, שעל אדמתה התרכזו רוב חברי אגודת ישראל העולמית, פגעה קשה בתנועה. המנהיגות הרוחנית של אגודת ישראל - רבנים, בהם חברי מועצת גדולי התורה, ראשי ישיבות ותלמידיהם - ישבה בפולין. המנהיגים, כמו האוכלוסייה האגודאית כולה, היו פגיעים יותר מכלל יהודי פולין, הן בשל השונות הרבה שלהם מהאוכלוסייה הפולנית - במראה החיצון, ובידיעת שפת המדינה - והן בשל היבדלותם מהאוכלוסייה הכללית.

המחנה האגודאי העולמי התייחס למנהיגותו הרוחנית בהערצה וביחס של קדושה; יחס זה גרם להתנהגות ייחודית של המחנה האגודאי בתקופת השואה.

עם הפלישה לפולין נמלטו ראשי ישיבות ותלמידיהם, במאורגן, מאזורי הכיבוש וביקשו מקלט זמני באזור ליטא, ולאחר מכן במקומות אחרים כשנחאי ופנים ברית-המועצות; שם ביקשו להיות סגורה ומבודדת.

ראשי אגודת ישראל שבעולם החופשי הפנו את רוב מאמציהם על מנת לעזור לקבוצה עילית זו - הם ביקשו דרכים לאפשר את הגירתם ועזרו לכלכלם בכל שנות המלחמה. בדומה לכך, בכל שנות המלחמה, ייחד המחנה האגודאי את רוב המאמצים והמשאבים הכספיים שעמדו לרשותו כדי לעזור לרבנים ולבני הישיבות שבאירופה הכבושה ולהצילם. דוגמה בולטת מאותם הימים היא הפעילות הקדחתנית של ראשי אגודת ישראל בעולם החופשי למען הצלת האדמו"ר מגור, מיוזמי הקמת אגודת ישראל בפולין,³⁴ וחתנו - הרב י"מ לוין

32 בנימין מינץ, על סף שנת תש"א, קול העתיד, 2.10.1940, עמ' 1.

33 נאום הרב יצחק מאיר הכהן לוין, קול ישראל, 29.6.1944, עמ' 2.

34 אלטר תרצ"ו, עמ' כג. מכתבי תמיכה של האדמו"ר מגור בהקמת אגודת ישראל בפולין וביסוסה, מ-1916 ומ-1927.

- מנהיג אגודת ישראל בפולין; פעילות זו צלחה ושניהם הצליחו, כאמור לעיל, להגיע לארץ-ישראל.

שלושת מוקדי הכוח שנוצרו ערב המלחמה באגודת ישראל העולמית - בירושלים, בלונדון ובניו-יורק - הם שפעלו בכל שנות המלחמה בניסיון לעזור לחברי המחנה האגודאי שבאירופה הכבושה ולפליטים שמצאו מקלט מחוצה לה.

עיקר הדיון בפעילות ההצלה של אגודת ישראל, שיובא בפרקים הבאים, עניינו פעולות מנהיגות אגודת ישראל בשלושת מוקדי כוח אלה.

פרק ב: בצל המלחמה - תגובות ראשונות

1. חרם כלכלי על גרמניה

ב-9 במארס 1933 החל גל מאורגן של פרעות ביהודי גרמניה. העולם היהודי הגיב בתדהמה, וב-27 במארס 1933 ארגן הקונגרס היהודי האמריקאי עצרת המונים בניו-יורק במחאה נגד הטרור הנאצי בגרמניה. באותו החודש, לנוכח רדיפת היהודים בגרמניה, פרסם הוועד הפועל של אגודת ישראל בפולין הצהרה, ובה הביע צער רב בגין הרדיפות ופנה לעמי העולם למחות נגדן. עוד נאמר בהצהרה כי אגודת ישראל "מזדהה עם כל הפעולות והמחאות ברחבי העולם היהודי". באותו החודש קרא עיתונה היומי לחרם כללי על גרמניה.³⁵

ב-1 באפריל 1933 הורתה המפלגה הנאציונל-סוציאליסטית בגרמניה לכל הרשויות והארגונים שלה "להקים מיד ועדי פעולה לשם ביצוע מעשי מתוכנן של חרם על חנויות יהודיות, סחורות יהודיות, רופאים יהודים ועורכי דין יהודים".³⁶

בתגובה לחרם על בתי עסק של יהודים בגרמניה ולחקיקת חוקים שהפלו לרעה את יהודי גרמניה, החל מאבקו של העולם היהודי בגרמניה, באמצעות חרם כלכלי. כינוס ראשון לארגון חרם על גרמניה התקיים ב-16 ביולי 1933 בבריטניה - ועידה בין-לאומית דנה בתיאום פעולות החרם. ב-20 באוגוסט 1933 הכריז הקונגרס היהודי האמריקאי חרם על הסחר עם גרמניה. ועידה של ארגונים יהודים, שהתכנסה בג'נבה ב-8 בספטמבר 1933, הכריזה גם היא על תנועת חרם אנטי-גרמני בכל הארצות.³⁷ ב-1934 הקים הקונגרס היהודי האמריקאי ועדת חרם בראשות דוקטור יוסף טננבוים, שהתכנסה אחת לשבועיים ודנה באכיפת החרם ובצעדים שיינקטו נגד חברות שהפרו אותו.³⁸ בראשית 1936 חברו הקונגרס היהודי האמריקאי וועדת העבודה

35 מלצר 1982, עמ' 151. בקון טז, עמ' 59-60.

36 השואה בתיעוד תשמ"ח, עמ' 38.

37 אש תשכ"ח, עמ' 124. הייתה זו הוועידה השנייה מתוך שלוש, שבהן נוסד הקונגרס היהודי העולמי. מקום רב יוחד במאמרו למחלוקת בתנועה הציונית באשר לצורך בהכרות החרם. טננבוים תשי"ט, עמ' 136, קבע שהחלטת הקונגרס היהודי האמריקאי התקבלה בפועל ב-20.8.1933.

38 פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 13, עמ' 1.

היהודית והקימו "מועצת חרם מאוחדת", שהרחיבה את פעולות ההסברה ואכיפת החרם. מראשית 1939 תיאמה מועצת החרם המאוחדת את פעולותיה עם ארגונים אחרים במסגרת "ועד לתיאום החרם". עוד הוקם, בחסות מועצת החרם המאוחדת, "ועד לשיתוף פעולה בין אמריקאי", שפעל בדרום-אמריקה. בראש המועצה והוועדים הנ"ל עמד טננבוים - מיוזמי החלטת הקונגרס היהודי העולמי, בישיבתו הראשונה באוגוסט 1936, בדבר חרם יהודי עולמי על גרמניה.³⁹ היו גם ארגונים, כמו ועד שליחי הקהילות בבריטניה והסוכנות היהודית, שהתנגדו לחרם מסיבות כלכליות ולא הצטרפו ליוזמה. במחצית 1933 התגבש הסכם בין הסוכנות היהודית וההתאחדות הציונית בגרמניה ובין משרד הכלכלה של גרמניה, ולפיו יוכלו היהודים שהיגרו מגרמניה לארץ-ישראל לרכוש בחלק מרכושם סחורות בגרמניה, בעבור היישוב בארץ-ישראל, ולאחר עלייתם לארץ-ישראל לקבל תמורת רכושם תשלום במטבע מקומי. באוגוסט 1933 פרסם משרד הכלכלה של גרמניה הוראה בדבר העברת סחורות מגרמניה בתמורה לרכוש יהודים שהיגרו לארץ-ישראל.⁴⁰ בקונגרס הציוני הי"ט (ספטמבר 1935) התקבלה החלטה לתמוך בהסכם ההעברה, ואיתה פרשה ההסתדרות הציונית מן החרם.

הסכם ההעברה הפך לסלע מחלוקת בין התנועה הציונית ובין הארגונים מצדדי החרם, שראו בהסכם ההעברה שבירה של חזית החרם על גרמניה.

הכרזת החרם עוררה באגודת ישראל מחלוקת באשר להתייחסותה והשתלבותה בו. היו בין מרכיביה, וראשונים להם חרדי גרמניה, שהתנגדו לחרם מחשש שיחריף את האיבה הגרמנית ליהודים, ויגרום להחמרת הגזירות כלפיהם; הדעת נותנת שעמדתם הושפעה גם מלחצי השלטונות, שכן כל הארגונים היהודיים בגרמניה יצאו חוצץ נגד החרם. עוד חששו ארגונים אלה, ובהם אגודת ישראל, מפני הפגיעה הכלכלית הצפויה לדעתם לסוחרים וליצרנים יהודים כתוצאה מהחרם. ערב הוועידה הבין-לאומית בבריטניה שלחה אגודת ישראל שבגרמניה שני שליחים כדי להיפגש עם אישים בריטיים ועם ראשי אגודת ישראל בבריטניה, בשווייץ ובפולין, במאמץ לשכנעם לא לקחת חלק בוועידה ולפעול לביטולה. רוזנהיים אף פרסם הצהרה בגנות החרם, ובה כינה את יוזמיו "ידידים מדומים קצרי ראות".⁴¹

בראש המתנגדים לחרם, מחוץ לגרמניה, עמדו הרבנים יוסף כהנמן ואלחנן וסרמן, מחברי מועצת גדולי התורה. התנגדותם למרד נבעה משיקולים שונים: כהנמן התנגד לחרם משיקולים תכליתיים - מאחר שרכוש יהודי רב היה מצוי בגרמניה ובארצות הכיבוש, הייתה יכולה מחאה נמרצת לדחוף את גרמניה לנשל את היהודים מפרנסתם ולכן העדיף פעילות דיפלומטית שלא בפומבי. וסרמן התנגד לחרם מסיבות אידאולוגיות: "מפני חטאינו גלינו

39 טננבוים תשי"ט, עמ' 137.

40 הוראת מיניסטריון הכלכלה מיום 25.8.1933 בדבר תנאי ה"העברה", השואה בתיעוד תשל"ח, עמ' 54.

41 בן אלישר 1978, עמ' 42. תיאר את ההתנגדות העזה לחרם בקרב הארגונים היהודים בגרמניה. שניים מראשי "אחד האורחים הגרמנים בני דת משה" אף יצאו לפריס וללונדון, כדי לפעול נגד החרם, מצוידים במכתבי המלצה רשמיים ממשרד החוץ של גרמניה.

מארצנו והתרחקנו מעל אדמתנו. נאסרת עלינו כל פעולה מעשית ומוחשית של התנגדות ואי-תלות שפירושה פריקת עול האומות מעל צווארנו".⁴² וסרמן ראה בחרם סוג של מרידה חילונית בהשגחה האלוהית שקבעה לעם ישראל את עונשו כדי לצרפו ולזככו.

במאמר שכתב בראשית 1944 מבטא הרב בלוי בצורה בהירה ביותר את תפיסת המתנגדים לחרם. במאמר הוא מעלה אפשרות שאת שנאת הגרמנים ליהודים ליבתה המלחמה הכלכלית שהוכרזה על גרמניה לאחר עלות הנאצים לשלטון: "...אולי היה ה'חרם' שהציונים הכריזו על סחורות גרמניא אחד הגורמים להגדיל את השנאה ולהביא את צורר ישראל זה לידי מסקנא אכזרית של גזירת שמד..."⁴³

קולות המתנגדים לחרם במחנה האגודאי היו יוצאי-דופן, ורוב מנהיגי אגודת ישראל תמכו בחרם. מאחר שהדעות במחנה האגודאי היו חלוקות, לא קיבל הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל כל החלטה בדבר התייחסותה של אגודת ישראל העולמית להפעלת החרם, והותיר את ההחלטה בידי ההסתדרויות הארציות. הסתדרות אגודת ישראל בפולין - הגדולה במחנה האגודאי - החליטה לתמוך בהפעלת החרם.

הוועידה הארצית של אגודת ישראל בפולין, שהתקיימה בינואר 1934, הכריזה כי הפרת החרם היא "בגידה קשה באינטרסים החיוניים של היהדות".⁴⁴ מנהיגי אגודת ישראל בפולין שיתפו פעולה בארגון החרם ואף היו בין העומדים בראש תנועת החרם; עם מנהיגי מפלגות יהודיות אחרות ארגנו יחד פעולות מחאה - צום ועצרות תפילה - וקראו להחרים את תוצרת גרמניה. הרב לוין ומנהיגים נוספים מאגודת ישראל היו בין החותמים על כרוזי המחאה של "הוועד היהודי המאוחד למאבק נגד רדיפת יהודי גרמניה".⁴⁵ חברי פא"י בפולין השתתפו בוועדות חרם שנוסדו בערים, ולקחו חלק בפעילותן ובאזהרת יבואנים שלא לייבא סחורות מגרמניה.⁴⁶ ביטאון אגודת ישראל בפולין התמיד בהתקפותיו על התנועה הציונית, שחתמה על הסכם ההעברה, וטען שמנהיגיה "מכרו את הכבוד היהודי בעד נזיד עדשים והפכו ללעג את החרם נגד היטלר".⁴⁷

גם רוב הרבנים היו בדעה כי צו השעה להכריז בפומבי כי "ריב ליהדות העולם עם גרמניה הנאצית. היו בהם שהחליטו לתמוך בחרם רק לאחר שנוכחו לדעת כי הרחוב היהודי מצדד בתגובה חריפה לרדיפת יהודי גרמניה..."

42 קול תש"ל, עמ' 321.

43 משה בלויא, ולמקטרגים, קול ישראל 17.2.1944, עמ' 1.

44 וייס תשנ"ח, עמ' 105. סוברת שגרמניה השתתפה בהסכם ההעברה בניסיון לשבור את החרם הכלכלי.

45 בקון טו, עמ' 60. יעקב טורקנהיים מוורשה ולייב מינצברג מלודו', מהמנהיגים הבולטים של אגודת ישראל בפולין, שמילאו תפקידים מרכזיים בארגון חרם, נמלטו לוויילנה, עם פלישת הגרמנים לפולין ב-1939 מחדש שייאסרו כמנהיגי המאבק האנטי נאצי. בקון עמד על ההבדל בתגובה לרדיפות בין ההנהגה הפוליטית לרוחנית. הראשונים פעלו במישור המדיני והאחרים העדיפו לפעול בתחום הא-היסטורי, רבני-אידאולוגי, והעדיפו חזרה בתשובה על-פני החרם.

46 קליינמאן תשל"ב, עמ' 242.

47 מלצר 1982, עמ' 154.

במענה לשאלת הרב אליעזר סילבר מארצות-הברית, הבהיר הרב חיים עוזר גרודזינסקי, שבתחילה חשב שאל לרבנים להתערב בנושא זה,⁴⁸ אך מאחר שיוזמי החרם טענו שיש בו כדי להועיל ליהודים בארצות אחרות, ומאחר שדעת הקהל תומכת בחרם, החליטה אגודת הרבנים בפולין לתמוך בחרם.⁴⁹ הרב אברהם דב שפירא כהנא, רבה של קובנה, הצטרף גם הוא לתומכים בחרם.

הרב יהודה צירלסון - מחברי מועצת גדולי התורה - היה תומך נלהב בחרם הכלכלי, ובאספת מחאה שכונסה בעקבות עליית הנאצים לשלטון, קבע:

לא אספת מחאה היא זו, אלא מערכת מלחמה מול מערכת אויבנו בנפש... למלחמה נאספנו היום... בעזרת כלי קרב מוסריים שונים, אשר האחד מהם הוא הפרישה מהאויב בענייני משא ומתן (בויקוט). בנשק הזה של פרישה כללית, של חרם כלכלי - עלינו לצאת הפעם נגד ההיטלריסטים באשכנז, העומדים עלינו לכלותנו. חלילה לנו איפה, לכל מי שבשם ישראל יכונה, לקנות מארץ אשכנז סחורות...⁵⁰

במאמר מיוחד - "החרם הכלכלי נגד גרמניה" - עמד צירלסון על חשיבותו של החרם במלחמה בנאציזם וקרא לנצל את אמצעי התקשורת ההמוניים כדי להשפיע על יהודי העולם להחרים את סחורות גרמניה ולנתק כל קשר מסחרי איתה. צירלסון חן במאמר זה את טענות המתנגדים לחרם, אשר הטילו ספק בתועלתו ואף צפו פגיעה כתוצאה ממנו בפרנסת סוחר גרמניה היהודים ובפרנסת סוחרים יהודים בעולם. הוא הוסיף את המתנגדים לו והאשימם בחוסר הזדהות עם אחיהם המצויים בצרה - לדבריו, טיעוניהם של המתנגדים נבעו אך ורק מסיבות אנוכיות.

במאמר נוסף - "ועוד על החרם הכלכלי" - הבהיר צירלסון: "בעיני מביני דבר רב כוח ה'בויקוט' לחולל לאשכנז את אותה המפלה אשר תסכור פיה מלקרוא עוד בגאון: 'יד אשכנז בכול מושלת (דויטשלנד איבעראלס)! אלה שאינם חפצים לשמוע, לראות ולדעת מכל 'בויקוט', למגינת לבנו, חושם קהה ככה, עד שאינם מרגישים, כי סכנת ההיטלריזם מרחפת גם על ראשם הם".⁵¹

עם כיבוש פולין קיבל החרם הכלכלי על סחורות מתוצרת גרמניה היבט חדש: בריטניה וארצות-הברית החליטו להפעיל הסגר כלכלי על גרמניה ("בלוקדה"), ואסרו לשלוח אליה סחורות וכספים. בד-בבד החלו חוגים מטעם אגודת ישראל בארצות-הברית לשלוח חבילות מזון לחברי אגודת ישראל בפולין שנפגעו במלחמה. בפעילות זו תמכו גם מצדדי החרם בקרב הנהגת אגודת ישראל, ולא ראו בה שבירת חרם.

48 גרינברג 1988, עמ' 432. ציין כי התנגדות גרודזינסקי לחרם, בראשיתו, נבעה מתפיסתו שאין למרוד באומות וכי לעם ישראל אין כלים ארציים להתמודד עם הרוע. עליו ללחום ברוע באמצעות התקרבות לאל.

49 חיים עוזר גרודזינסקי, אל הרב אליעזר וילבער, סינסינטי, ג' בכסלו תרצ"ד, גרודזינסקי 1970, עמ' רצו.

50 צירלסון תשמ"ד, עמ' סז.

51 צירלסון תשמ"ד, עמ' סז-עט.

הסתדרות צעירי אגודת ישראל (צא"י) בארצות-הברית, ובראשה אלימלך טרס, מחברי המועצה המרכזית של אגודת ישראל העולמית, יזמה איסוף כספים ומשלוח חבילות מזון לבני ישיבות שנמלטו מפולין לליטא, ולבני משפחותיהם. ב-1940 הרחיבה צא"י בארצות-הברית את הפעילות הזאת והכריזה עם ועד ההצלה הרבני, שהוקם באותה העת (ראה להלן), על משלוח חבילות מזון ליהודי פולין שנעקרו ממקומם ונותרו ללא אמצעי מחייה. הפעילות מומנה מתרומות שגייסו פעילי צא"י וועד ההצלה.⁵²

הארגונים היהודיים הגדולים בארצות-הברית ביקשו לציית להוראות הממשל והתנגדו למשלוח חבילות מזון או כספים לפולין. בספטמבר 1939 החליטה הנהלת הג'וינט, לנוכח הצהרת נשיא ארצות-הברית בדבר ניטרליות במלחמה, להתנות כל מתן עזרה ליהודי אירופה באישור ממשלת ארצות-הברית. ג'יימס רוזנברג, יו"ר הג'וינט, קבע:

אנו ניקרע מדי פעם על-ידי קריאות לרחמים ועזרה באזורי המלחמה, וזה יעורר שאלות קשות ביותר באם אין בהיענות לקריאות משום עזרה למלחמה. איננו יכולים ואסור לנו לתת לרצוננו לעזור לסובלים, לגרום לנו לאבד את כבלי עגיתנו. הנוהג הקבוע שלנו צריך להיות - כאשר יש ספק, שאל את משרד המדינה.⁵³

ועדת החרם נגד גרמניה, בראשות דוקטור טננבוים, ראתה במשלוח חבילות מזון וכספים לפליטים בארצות הכבושות, שלא על דעת בנות-הברית, פעילות הנוגדת את החלטות בנות-הברית להטיל מצור על מדינות הציר והפוגעת במאמץ המלחמתי.⁵⁴ טננבוים, ששלל את הסכם ההעברה, התנגד לכל פעילות שהיה בה משום הפרת החרם. לפי תפיסתו, הצלת היהודים תושג רק בתבוסת הנאצים. ביוני 1939, בעקבות ועידת אוואן, הצהיר:

אינני מתעלם מגורלם הנורא של יהודי גרמניה ומחובתנו ואחריותנו כלפיהם. אך יש לנו חובה גדולה ואחריות גדולה מזו לעם היהודי כולו וכן לעולם כולו... האינטרסים החיוניים של העם היהודי כולו ושל הדמוקרטיה ככלל, קודמת לכל החישובים האחרים... אין כל פתרון רדיקאלי אחר לבעיית הפליטים, מאשר תבוסת ההיטלריזם... החרם הוא אחד האמצעים לתבוסה...⁵⁵

טננבוים ראה בנאמנות אזורית לארצות-הברית ערך ראשון במעלה, וביקש למחוק כל פעילות יהודית מתבדלת. מתוך תפיסותיו אלה הגדיר את אגודת ישראל, שהתבדלה מכלל

52 באותה העת החלו נתן שוואלב ודוקטור אברהם זילברשטיין, עסקני מפא"י, לשלוח חבילות מזון לחברים ולעסקנים של מפא"י בוורשה ובלודז'. השניים אף הקימו חברה בשם "רליקו", שהתמחתה במשלוח החבילות. משלוח החבילות היה נותר יזמה של שניים, וכנראה אף לא הגיע מידע על-כך לתנועה בארץ-ישראל. אשכולי תשמ"ח, עמ' 312-314.

53 ג'יימס נ' רוזנברג אל יוסף ק' היימן, ניו-יורק, 21.9.1939, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 10, עמ' 227. המכתב הביא את עמדת הג'וינט כפי שגובשה בישיבת ההנהלה באותו יום. בשולי המכתב, בכתב יד, התבקש היימן, מראשי הג'וינט בניו-יורק, להפיץ את המכתב לגורמים נוספים בג'וינט.

54 סומפולינסקי 1988, עמ' 617, בשנים שלאחר המלחמה הוצג הקונפליקט, בידי סופרים אגודאיים, כאחד ההבדלים בין התייחסות העולם הדתי להצלה ובין זו של העולם החילוני. בהקשר זה, ציין סומפולינסקי, כי רוב ממשלות הגולה, שישבו בלונדון, הפרו בגלוי את הוראות החרם האנגלי ושלחו מזון לבני ארצותיהם.

55 "התכנית הגרמנית להעברת הפליטים, ממורנדום מוגש בידי דוקטור יוסף טננבוים", פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 13, עמ' 49.

האוכלוסייה האמריקאית ונקטה בנושא החרם עמדה ייחודית ומנוגדת לתפיסת החברה האמריקאית, כך: "עשב שוטה שהועבר מאדמה זרה אל הסביבה האמריקאית הליברלית וממשיך להרעיל את האטמוספירה..."⁵⁶

הוא קיים מגעים עם ראשי אגודת ישראל בניסיון להניעם מלשלוח חבילות מזון לאירופה, אך ללא הצלחה. גישתם של ראשי אגודת ישראל נראתה לו כ"עמדה עקשנית" לא ריאלית ומתבדלת: "טוב היה אילו יכולתי להסתמך על נקודת המוצא של נציג אגודת ישראל, כי אנגליה אינה יכולה לקבוע מה תואם את האינטרסים של היהודים". עמדתו הייתה: "כל מה שמפריע לאינטרסים המלחמתיים של הבריטים עומד בניגוד לאינטרסים החיוניים של היהודים. אסור לנו לעשות שום דבר שיעורר אפילו את החשד, כי אנו עולם בפני עצמנו".⁵⁷

ביוני 1941 היו חילוקי הדעות בין ראשי אגודת ישראל לראשי הארגונים מצדדי החרם לעימות גלוי: ועדת החרם, בראשותו של דוקטור יוסף טננבוים, נוכחה לדעת שתביעותיה להפסיק את משלוחי המזון נדחו, והיא הציבה משמרות מחאה לפני משרדי צעירי אגודת ישראל ובידיהם כרזות בעברית ובאנגלית "הפסיקו לשלוח מזונות לארצות האויב הנאצי", "אל תפרו את החרם נגד היטלר".⁵⁸

דוקטור סטפן וייז,⁵⁹ ראה פעילות זו של אגודת ישראל כמסכנת את היחסים עם ארצות-הברית ובריטניה, והסביר כי ההפגנות ליד משרדי אגודת ישראל התקיימו בשל התעלמותה מבקשות ממשלת המנדט להפסיק את משלוח חבילות המזון.⁶⁰ עוד טענו המתנגדים למשלוח החבילות, כי אין ודאות שהחבילות אמנם מגיעות ליעדן, וייתכן שחלקן נשאר בידי הגרמנים. נראה שעמדתם נבעה קודם לכול מרצונם לשמור על חוקי ארצות-הברית כאזרחיה הנאמנים, ולא לעורר איבה כלפי היהודים שבארצות-הברית.

לעומת זאת, ראשי אגודת ישראל בארצות-הברית ראו בארגון המחאה פגיעה ביהודים הנרדפים וגרסו כי "משלוח מזון ליהודים רעבים ואומללים אינו בניגוד לאינטרסים של העם היהודי ואינו מנוגד לבלוקדה..."⁶¹ בגישה הזאת תמכה גם אגודת הרבנים האורתודוקסים של ארצות-הברית וקנדה, שהייתה קשורה לאגודת ישראל ויזמה את הקמת ועד ההצלה הרבני.

56 גוטליב 1973, עמ' 157. מתוך הצהרה שטננבוים פרסם ב-5.8.1941.

57 פראגר 1959, 7.1.1959. מתוך מאמרי טננבוים שפורסמו ב"טאג" ב-22.7.1940 וב-10.8.1940.

58 שנפלד תשל"ו, עמ' 16.

59 וייז סטפן שמואל (1874-1949) ממנהיגי התנועה הרפורמית, ממייסדי הקונגרס היהודי האמריקאי והקונגרס היהודי העולמי, ממנהיגי התנועה הציונית בארצות-הברית.

60 פנקובר 1983, עמ' 123-124. גוטליב 1973, עמ' 154. עמד על מגעי בריטניה עם טננבוים שהניעוהו להציב את משמרות המחאה.

61 חורבן 1957, עמ' 16.

מנהיגי אגודת ישראל ראו במתן עזרה לפליטים היהודים ולבני הישיבות הנמלטים חובה מוסרית ודתית ראשונה במעלה המתירה אף לעבור על החוק. אגודת ישראל בארצות-הברית ניהלה מסע התרמה לרכישת מצרכים לנצרכים מבין יהודי פולין, ללא התחשבות בחרם. באוגוסט 1940 הצהירה אגודת ישראל שחובה על יהודי ארצות-הברית, בתור הקהילה היהודית הגדולה בעולם, לספק כל עזרה אפשרית ליהודי פולין.⁶² בדומה לכך, בינואר 1941 קראה מערכת אידישע שטימע - ביטאון אגודת ישראל בארצות-הברית - לא לשבת בחיבוק ידיים: "מצב יהודי פולין כה קשה שחוסר המעש מטיל אחריות לסבל יהודי פולין על כל יהודי אמריקאי שאינו מגיש עזרה".⁶³ במאוס 1941 פרסמה אגודת ישראל בארצות-הברית מודעה, בעמוד הראשון של ביטאונה, תחת הכותרת "קול דמי אחיך צועקים!" המודעה נוסחה ככתובה בידי יהודי פולין הנרדפים: "עזרו לנו! הצילו אותנו!" ויהודי ארצות-הברית התבקשו לתרום כספים לרכישת מצות ומצרכי מזון ליהודי פולין.⁶⁴ מודעה דומה התפרסמה באפריל 1941 ובה הקריאה: "אל תתנו לנו ללכת לאבדון בבית האסורים ההיטלריסטי הנורא".⁶⁵

באוגוסט 1941, יצא מאמר המערכת של אידישע שטימע בקריאה ליהודי אמריקה לעזור ליהודי פולין: "יפה ונוח ליצור מוסדות למען החופש, לפרסם דרישות והכרזות בזכות הענקת זכויות מיעוט לאומי ליהודי פולין לאחר המלחמה... יהודי פולין אינם זקוקים כעת להחלטות, חשובות ככל שתהיינה; הם זקוקים ללחם..."⁶⁶ בוועידה השלישית של אגודת ישראל באמריקה, שהתקיימה בבלטימור, באלול תש"א, הוקדש חלק ניכר מהדיונים לנעשה באירופה. בנאומו, אשר יוחד כמעט כולו לנעשה באירופה, אמר סילבר, נשיא אגודת ישראל, בתוך שאר דבריו: "... עזרנו לגדולי רבני פולין, ולנדכאים חבילות שלחנו, לחמנו נגד המשחיתים, לחמנו כאשר תילחם האם, יילחם האב עם כל הגודר בעדו להציל את בנו, שלחנו חבילות מזון למרות הזדים בעלי הבאיקאט..."⁶⁷

רק בסוף 1941 הפסיקה אגודת ישראל, לזמן מה, לשלוח חבילות מזון, וזאת משום שלא התאפשר עוד קשר עם אירופה, ובעטיים של איומי אנשי ממשל בריטיים לאסור פליטים יהודים בבריטניה אם יימשכו המשלוחים.⁶⁸ אגודת ישראל הציגה את הלחצים הבין-לאומיים להפסקת משלוחי המזון כפועל יוצא של פעילות מתנגדי המשלוחים מקרב הארגונים היהודים. בוועידה הרביעית של אגודת ישראל באמריקה, שהתקיימה בספטמבר

62 אינוער פליכט, אידישע שטימע, אוגוסט 1940, עמ' 2.

63 עת לעשות!, אידישע שטימע, ינואר 1941, עמ' 1.

64 קול דמי אחיך צועקים!, אידישע שטימע, מאוס 1941, עמ' 1. (תרגום מאידיש - י.פ.).

65 קול דמי אחיך צועקים!, אידישע שטימע, אפריל 1941, עמ' 1. (תרגום מאידיש - י.פ.).

66 חורבן 1957, עמ' 13. מתוך מאמר ב"אידישע שטימע" - אורגאן אגודת ישראל באמריקה, גיליון 5, אוגוסט 1941. (תרגום מאידיש - י.פ.).

67 הפרס, טבת תש"ד, עמ' 22.

68 קרנולר 1991, כרך ב, עמ' 122.

1943, תקף סילבר את הארגונים האמורים: "... שנאה יזרעו, הלוא תזכרו הפיקעטס [pickets=מפגינים] שהושיבו מסביב ללשכת אגודת ישראל, עת שלחנו אוכל לכלכל יהודי פוילין, ואשר אכלו בני ירבעם קורצא בי מלכא להלשין עלינו עד אשר נאלצנו לסגור משלוח אוכל לרעבים, ורק במסתרים נתן עזרה לגוועים ברעב".⁶⁹

יצוין, כי ב-11 במאס 1942 פנה דוקטור טרסקובר בשם הקונגרס היהודי העולמי אל הג'וינט, והציע ששני הארגונים יבקשו מממשלת ארצות-הברית אישור להעביר מזון לפליטים בפולין, בדומה למשלוחי המזון שבבריטניה שלחה לאיי יוון בחורף 1941. שני הארגונים החליטו לדון בהצעה - העברת משלוח מזון בשווי של 24,000 דולרים, שמחציתו יימסר לפולנים ומחציתו ליהודים. הדיונים נמשכו עד למאס 1943, לאחר שכבר נודעו ממדי ההשמדה; רק אז החלו ארגונים אלה במשלוח חבילות מזון לפולין, דרך ליסבון.⁷⁰

מאז הקמת התנועה, צידדו מנהיגי אגודת ישראל בשיתוף פעולה עם ממשלי המדינות שפעלו בהם הסתדרויות אגודת ישראל. בנושא ארץ-ישראל התנגדה אגודת ישראל לכל הסדר פוליטי שסתר החלטות של מוסדות בין-לאומיים, ונלחמה בפעולות טרור מצד המחתרות היהודיות. הסדרים פוליטיים שלא על דעת האומות, ופעולות טרור, נתפסו כמנוגדים למסורת היהודית. ההשתתפות בחרם נגד גרמניה, באמצע שנות השלושים, והעברת משלוחי מזון לאירופה מתוך הפרת ה"בלוקדה", בראשית המלחמה, היו מהפך במדיניות המסורתית של אגודת ישראל. אפשר לייחס מהפך זה לתחושת המחויבות המסורתית כלפי יהודים המצויים בסכנה, אך יותר מכל אלה התאפשר המהפך כי העזרה של אגודת ישראל. להגשת העזרה לאוכלוסייה זו הייתה משמעות דתית - תמיכה בלומדי תורה והצלתם, וזו הגדילה את מחויבות המחנה האגודאי כלפיה ונתנה הכשר גם לפעילות שהיא בניגוד להוראות הממשל, שלא כמקובל במחנה זה.

אין ספק שפעילותה של אגודת ישראל בנושאי החרם והבלוקדה ציינה את תחילתה של תקופה חדשה בהתנהגות הפוליטית של אגודת ישראל, שבה הפעיל המחנה האגודאי תכניות עזרה והצלה שונות, מתוך הפרה גלויה של חוקי המדינות המארחות, וכל זאת בניגוד לתפיסה העקרונית המסורתית של אגודת ישראל.

2. ארץ-ישראל - מקלט לפליטים

עליית הנאצים לשלטון בגרמניה קירבה את אגודת ישראל לעמדות התנועה הציונית והציבה את ארץ-ישראל כמקום המקלט העיקרי לפליטים מאירופה, בקרב כל המחנות שבאגודת ישראל.

69 נאום הפתיחה של הגאון ר"א סילבר שליט"א נשיא אגו", הפרדס, תשרי תש"ד, עמ' 15.

70 באוואר 1981, עמ' 330.

עם עליית הנאצים ב-1933, החליטו ראשי אגודת ישראל לוותר על דרישתם לקבל מממשלת המנדט מכסת רישיונות עלייה נפרדת מזו שקיבלה הסוכנות היהודית מכוח תקנות המנדט. מרכז אגודת ישראל הגיע להסכם עם הסוכנות היהודית, לפיו קיבלה אגודת ישראל 6% ממכסת הרישיונות שהוקצבו לסוכנות היהודית.⁷¹

הניסיונות למצוא מקומות מקלט חלופיים לארץ-ישראל לא צלחו. בינואר 1938 התכנס בווינה הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל. בין המשתתפים היו רוזנהיים - נשיא אגודת ישראל, בלוי וברויאר - נציגי אגודת ישראל בארץ-ישראל, שבעה נציגי אגודת ישראל בפולין, בהם "מ לוי", וכן נציגי התנועה מאוסטריה, מגרמניה, מליטא ומצ'קוסלובקיה. בישיבות נדונו נושאי ארגון התנועה, כספים ועתידה המדיני של ארץ-ישראל. עניינה של הישיבה הרביעית היה הגירת יהודים מגרמניה ומארצות אחרות באירופה, ואיתור ארצות מקלט חלופיות לארץ-ישראל, ששעריה היו סגורים. רוב הנוכחים צידדו בהגירה בקבוצות - המאפשרת לקיים אורח חיים דתי. כולם עמדו על-כך שאגודת ישראל חסרה את האמצעים הכספיים לעזור למהגרים להתבסס כלכלית אך חובה עליה ליצור תנאים דתיים המתאימים לקליטתם, כמקווה, שחיטה כשרה ומוסדות חינוך. חברי הוועד הפועל דנו בצורך להקים משרד הגירה בפריס, אך הנושא הורד מסדר היום לאחר שהתברר שאין לתנועה מקורות מימון להפעילו. רוזנהיים דיווח על אפשרויות קליטה בקנדה, באוסטרליה ובניו-זילנד ועל משא ומתן שניהל עם אביגדור גולדשמיד - נשיא יק"א - על קיום צרכים דתיים למהגרים ועל איחוד כל ארגוני ההגירה. פ' גלרנטר, נציג אגודת ישראל בגרמניה, דיווח על התכתבותו עם נויברגר ושינקלובסקי, מראשי צא"י בארצות-הברית, בניסיון לעזור לחברי אגודת ישראל בגרמניה להגר לארצות-הברית. גלרנטר ביקש מהם לפעול להשגת התחייבויות לתמיכה (Affidavits of support)⁷² כדי לאפשר את ההגירה. השניים שללו הגירת יהודים לארצות-הברית מאחר שהדבר "מסכן את יהדותם". גלרנטר הבהיר לחבריו בוועד הפועל כי לנוכח מצבם של יהודי גרמניה אי אפשר להשלים עם תשובה שכזו; דבריו מלמדים על הבדלי הגישות בין אנשי אגודת ישראל בגרמניה, שכבר חשו על בשרם את רדיפות הנאצים, ובין גישת אנשי צא"י בארצות-הברית, שדעתם הייתה נתונה להתנהגות הדתית-העתידי של המהגרים בלא שתפסו את הסכנה שבה היו נתונים בגרמניה אותם מהגרים עתידיים. הוועד הפועל החליט לשלוח משלחת לארצות-הברית ולקנדה כדי לבדוק את אפשרויות הקליטה.⁷³ באותה העת היה ברור לחברי הוועד הפועל העולמי שהסיכויים שממשלת ארצות-הברית תאפשר הגירת המוני פליטים יהודים לתחומה, קלושים ביותר, וארץ-ישראל נותרה כמקום המקלט היחידי בעבורם.

71 בלוי תש"ד, עמ' 3. אי"ח. המגעים עם הסוכנות היהודית החלו עוד בשנת 1931, אך לא הניבו פרי עד לשנת 1933. בפני הקהל האגודאי הציג בלוי את ההסכם עם הסוכנות היהודית כפועל יוצא של לחץ מממשלת המנדט.

72 אפשרות כניסה לארצות-הברית ניתנה באמצעות ויזה, לאחר שניתנה התחייבות של אורח אמריקאי לתמוך במהגר. החותם על ההתחייבות היה חייב להוכיח כי עומדים לזכותו בחשבון בנק לפחות 5,000 דולרים - סכום גדול מאוד בימים ההם.

73 פרוטוקול מישיבת הוועד הפועל של אגודת ישראל, וינה, 12-16 בינואר 1938. (בשפה הגרמנית) אא"י תיק 141.

במאמר 1939 כתב בלוי במאמר מערכת:

... יש אמת אחת בפיו של היטלר, וחוששני שזה הגרעין היחידי אשר עליו מושתתת זכות הקיום של הרשעות הגרמנית האיומה. יש לשים קץ לאשליה שהעם היהודי יכול לשבת על חוף עמים ומדינות אחרות. או שהיהדות תגיע לידי תקומה סולידית, אומה במקומה ובמדינתה או ש... [הנקודות במקור]. ואילו הייתה לפחות אמת זאת נקלטת באוזני מדינאי העולם היתה אולי צומחת ישועה במידה ידועה לעם הנרדף הזה. היו אולי מקלים ומאפשרים את התקומה הזאת של היהדות במקומה ובמדינתה, עד עת בוא דבר ד' לישועה ולגאולה שלימה.⁷⁴

שלילת הגולה והצורך במדינת יהודים היו מעיקרי התפיסה הציונית. באגודת ישראל היה יצחק ברויאר המנהיג היחיד שצייד, עקרונית, בהקמת מדינה ליהודים בארץ-ישראל. תפיסתו המדינית דמתה לזו של התנועה הציונית, ומאז הקמתה של אגודת ישראל, ביקש שתאמץ תפיסה זו. בסוף שנות העשרים, מסיבות מעשיות, הצטרפו מנהיגי אגודת ישראל לתביעה הציונית לפתוח את שערי ארץ-ישראל לעלייה חופשית ולהכיר בתביעות המדיניות של עם ישראל בארץ-ישראל. ארץ-ישראל הייתה למקום המקלט לפליטי אירופה; עליית הנאצים לשלטון חיזקה את התביעה לעלייה חופשית עוד יותר, עד כי בלוי - נציג היישוב הישן באגודת ישראל - ראה ברדיפות היהודים בגרמניה גורם שיכול להגביר את ההבנה הבין-לאומית באשר לצורך החיוני להקים ליהודים מדינה בארץ-ישראל.

לצד שיתוף הפעולה המדיני עם הסוכנות היהודית בענייני ארץ-ישראל, החלה אגודת ישראל בפעילות מדינית עצמאית, בניסיון לאפשר הגירת פליטים יהודים לארץ-ישראל.⁷⁵ באפריל 1938 נדרשו יהודי בורגנלנד⁷⁶ לעזוב חבל ארץ זה; יוליוס שטיינפלד - חבר המועצה המרכזית של אגודת ישראל העולמית ומראשי אגודת ישראל באוסטריה - חתם ב-26 באפריל 1938 על ערבות לדאוג להגירתם של כל יהודי בורגנלנד. מקצת יהודי בורגנלנד עברו לווינה, והאחרים חיפשו מקום מקלט מחוץ לאוסטריה. אגודת ישראל, כמו הסוכנות היהודית, עשתה מאמצים לאפשר את הגירתם. באוגוסט 1938 המציאה אגודת ישראל לנציב העליון בארץ-ישראל רשימות שקיבלה מווינה, של 50 מגורשים מבורגנלנד, וביקשה לקבל בעבורם רישיונות של תיירים, שיאפשרו את עלייתם לארץ-ישראל.⁷⁷

במחצית הראשונה של 1939 ניסתה אגודת ישראל לאפשר לצעירים מאגודת ישראל בגרמניה לעלות לארץ-ישראל באמצעות ועד אגודת ישראל לענייני הגירה.⁷⁸ הוועד ביקש

74 על משמר השבוע, האמת שבפי היטלר, קול ישראל, 2.2.1939, עמ' 2.

75 פונד תשנ"ט, עמ' 178-184.

76 בורגנלנד - חבל ארץ אוסטרי בגבול הונגריה, שגרמניה ספחה לשטחה ב-13.3.1938, עם כיבוש אוסטריה; בבורגנלנד התגוררו כ-4,000 יהודים.

77 אגודת ישראל אל הנציב העליון לארץ-ישראל, 5.8.1938. אא"י תיק 105.

78 ב-1933 הקים חבר הלאומים מועצה לענייני פליטים, לטיפול בפליטים היהודים מגרמניה. במועצה אוגדו ארגונים יהודים

את עזרת רוברט וואלי כהן⁷⁹ ביצירת הכשרות חקלאיות בבריטניה לצעירים אורתודוקסים ואחרים מגרמניה, אשר לצורך זה יקבלו אשרות כניסה לבריטניה; רק לאחר הכשרתם, תאפשר ממשלת בריטניה לצעירים האלה להגר לארץ-ישראל. בד-בבד ביקש הוועד לאפשר ליהודים שלא הוכשרו להגר לארץ-ישראל, ולהכשירם שם לעבודה חקלאית. עוד ביקש הוועד לתת רישיונות עלייה לחברי אגודת ישראל, שלא באמצעות הסוכנות היהודית, כל זאת במטרה ליצור מקומות מקלט רבים ככל האפשר למהגרים מגרמניה.⁸⁰

ב-17 במאי 1939 פרסמה ממשלת בריטניה "ספר לבן" שהגביל את העלייה לארץ-ישראל ל-75,000 מקבלי רישיונות שיורשו לעלות במהלך חמש שנים. לאחר מכן לא תורשה עוד עלייה של יהודים אלא ברשות היישוב הערבי. אגודת ישראל, ככל פלגי היישוב בארץ-ישראל, התנגדה לכך וחתמה על כרוז מחאה משותף עם הסוכנות היהודית. בלוי ביטא את זעזועו מהגבלות הספר הלבן במילים: "נודעוזה א"י ביום הפרסום ד' מאות פרסה על ד' מאות פרסה... דברי הספר הלבן פצעו עמוק את לבות יהודי א"י וחדרו עד מעמקי הנפש".⁸¹

בי"ח באדר תרצ"ט פרסם מרכז אגודת ישראל הצהרת התנגדות לתכנית ממשלת המנדט לצמצם את העלייה מארץ-ישראל.⁸² הצורך במקום מקלט ל"בני הגולה המעונים והנרדפים" הובא כנימוק עיקרי לדרישה שממשלת המנדט תבטל את תכניתה.

ארבעה חודשים לאחר פרסום הספר הלבן נכבשה פולין, והמוני פליטים יהודים החלו לנדוד ממקום למקום בחפזם אחר מקום מקלט. כיבוש אוסטריה, ולאחריה כיבוש פולין, הפכו את העלייה לארץ-ישראל לעוגן הצלה מוחשי, ומנהיגי אגודת ישראל ניסו לממש אפשרות זו בכל דרך אפשרית: הם פנו לראשי הסוכנות היהודית בדרישות חוזרות ונשנות להגדיל את מכסת רישיונות העלייה שהוקצבו לאגודת ישראל, ובדרישות לשלב מספר גדול של חברי אגודת ישראל באניות מעפילים; כן הוגשו לממשלת בריטניה בקשות להקציב רישיונות עלייה ייחודיים לרבנים ולבני ישיבות.

במאמר שפורסם בכ"ו בתמוז תרצ"ט תחת הכותרת "לא תסגיר", תיאר בלוי את רדיפת היהודים בגרמניה ובאוסטריה, וגינה את הסגרת היחידים מבין הנרדפים שהצליחו להימלט ולעלות על אחת האניות המפליגות לארץ-ישראל: "עיניהם רואים את אדמת ארץ-ישראל והם מצפים לרגע המאושר אשר בו תדרוך רגלם על אדמתה זו... אחריהם בריחתם מ'אדוניהם'".

שונים, בהם הוועד האגודאי, שמקום מושבו בלונדון, וכסניפיו נרשמו כתובות אגודת ישראל בניו-יורק, ירושלים, פריס ולוצרן. מעבר לדיונים ולהצעות לא עשתה המועצה דבר.

79 רוברט כהן וואלי (1877-1952) מנהל חברת "של" לתחבורה ומסחר, יו"ר הנהלת חברה לפיתוח ארץ-ישראל, נשיא בתי-הכנסת המאוחדים בבריטניה. ג'זנס 1979.

80 תזכיר על נושאים שהועלו בידי לויט' קולונל וואלי-כהן ונענו בידי אופנהיימר, הוועד האגודאי לענייני הגירה, 15.5.1939. אי"ש JM14.615 - מסמכי אא"א. בראשית המלחמה הגיעו כ-1,350 צעירים יהודים להכשרה חקלאית בבריטניה.

81 בלוי תש"ז, עמ' קנא. (פורסם לראשונה באייר תרצ"ט תחת הכותרת "הספר הלבן").

82 הצהרה, קול ישראל, 9.3.39, עמ' 1. ההכרזה פורסמה גם בארצות-הברית ב'הפרדס', תשרי תש"ד, עמ' 6.

באשכנז, ניצולים מרדיפת האדונים האלה". אך אניית המעפילים נתפסה ונשלחה חזרה "ולא עוד אלא שאדוניהם יתנקמו מהם נקם בריחה ויציאה מן הארץ שלא כחוק". יש להתייבב לפני ממשלת בריטניה ולומר לה "לא תסגיר עבד אל אדוניו אשר יינצל אליך מעם אדוניו..."⁸³ בכל שנות המלחמה ראתה אגודת ישראל, לשלוחותיה, בארץ-ישראל את המקלט העיקרי האפשרי לפליטים יהודים. בכל ההצעות והתזכירים שאגודת ישראל הגישה לגופים בין-לאומיים, נכללה הדרישה לפתוח את שערי ארץ-ישראל לפליטים היהודים מאירופה.

בחשוון תש"ב, בעקבות הידיעה על 42 פליטים יהודים מגרמניה שהגיעו לחופי ברזיל וגורשו חזרה, כתב בלוי בציניות בוטה: "אם הנמלטים אל החוף מגלי הים היו 42 כלבים מובטחני שהיו משים אותם מהמים... ורק האשמה הנוראה הזאת שהם נולדו בנים לעם ישראל... בשלה נשלחים אל הים". בלוי גינה את הארצות הדמוקרטיות שהביעו צער וגינו את ההשמדה אבל לא נקטו בצעד מעשי להצלת פליטים: "...אין ארץ ניטראלית אשר תעלה אותם על היבשה! ושערי ארץ-ישראל סגורים בפניהם".⁸⁴

רוזנהיים התנגד להקמתה של מדינה יהודית בארץ-ישראל מתוך שדאג שהיהדות החרדית תהיה מיעוט במדינה חילונית, ומתוך שחשש ש"יצירתה תביא לידי מלחמות עם כל העמים". את חששותיו ומניעיו אלה הבהיר במכתב, מדצמבר 1942, אל "מ לוי", ועם זאת הבהיר: "מאחר שהמדינה עשויה להיות מקום מקלט ליהודים, אין לנו להכשיל את הניסיון הזה מלכתחילה... תפקיד האגודה לפעול למען עלייה חופשית לארץ-ישראל ללא הגבלות ולהתאמץ לבוא לידי הבנה ושלוש עם הערבים בכל מחיר פרט למחיר הגבלת העלייה".⁸⁵ בינואר 1943 שלח לוי לגודמן, המזכיר המדיני של אגודת ישראל העולמית, את נוסח הצהרת אגודת לישראל בנושא המדיניות הארץ-ישראלית, שבה חזרה אגודת ישראל על דרישתה לבטל את הספר הלבן, הסותר את הצהרת בלפור ואת מטרות המנדט. הצורך למצוא מקום מקלט ליהודי אירופה המצויים בסכנה הוצג כנימוק המרכזי לביטול הספר הלבן:

מצוקת ישראל שלא הייתה כמוה בדברי ימי עמנו, וחורבן יהדות אירופה על כל השואה האיומה שבו, מעמידים את ארץ-ישראל במרכז ההצלה של שארית הפליטה. היום יותר מתמיד, פתיחת שערי א"י לעלייה חופשית בלתי מוגבלת ויצירת מדיניות אשר תאפשר ב"ה את קליטת המוני בית ישראל הנרדפים והנעקרים - בדרישה מוחלטת זו מאוחדת אגודת ישראל עם כל חלקי העם היהודי... הגורמים אשר הניעו את חבר הלאומים לידי הכרת הזכויות המנדטוריות לעם ישראל הינם היום כפולים נוכח שואת ישראל בתפוצות הגולה ואין עם ישראל יכול לוותר אף על משהו מזכויותיו".⁸⁶

83 בלוי תשמ"ג, לא תסגיר, עמ' 196-198. הודפס לראשונה בקול ישראל, כ"ו בתמוז תרצ"ט.

84 בלוי תשמ"ג, נאה דורשים, עמ' 215-217. הודפס לראשונה בקול ישראל, ל' בחשוון תש"ב.

85 יעקב רוזנהיים אל הרב י' לוי, ירושלים, 22.12.1942. אא"י תיק 16.

86 לוי אל גודמן, לונדון, 17.1.1943. אא"י תיק 5.

ב-26 בדצמבר 1944 פורסמה הצהרת הוועד הפועל של אגודת ישראל העולמית, ובה דרישה לבטל את הספר הלבן. גם כאן היה הנימוק המרכזי "מצוקת ישראל שלא הייתה כמוה בדברי ימי עמנו, וחורבן יהדות אירופה על כל השואה האיומה, שבו מעמידים את ארץ-ישראל במרכז ההצלה של שארית הפליטה..."⁸⁷

מנהיגות אגודת ישראל הייתה שנים רבות חלוקה לגבי מקומה של העבודה הארץ-ישראלית במצע של אגודת ישראל: רבים מחברי מועצת גדולי התורה, המנהיגות הרוחנית של אגודת ישראל, התנגדו להצטרפות מאורגנת של אגודת ישראל לעבודה ארץ-ישראלית, מאחר שראו בה חיקוי לתפיסת התנועה הציונית-החילונית. ההשתלבות של אגודת ישראל בעבודה הארץ-ישראלית הייתה תהליך אטי שהושפע מהמצב הכלכלי באירופה; תהליך זה קיבל תאוצה עם עליית הנאצים לשלטון, ובסוף שנות השלושים הסכימו כל מנהיגי אגודת ישראל לשתף פעולה עם הסוכנות היהודית ועם התנועה הציונית, במטרה לפתוח את שערי ארץ-ישראל לעליית יהודים. העבודה הארץ-ישראלית הוצבה במרכז המצע של אגודת ישראל, וארץ-ישראל הייתה, במחנה האגודאי כבתנועה הציונית, למקלט העיקרי לפליטי אירופה.

תחושת הצורך במקלט הארץ-ישראלי גברה עם פרוץ המלחמה, כאשר מנהיגי אגודת ישראל בארץ-ישראל הוצפו בקריאות מנהיגי אגודת ישראל מפולין לקבל עזרה כלכלית ולהשיג רישיונות עלייה לארץ-ישראל. הנהגת אגודת ישראל בארץ-ישראל, שחסרה אמצעים להגיש עזרה ומספר הרישיונות שעמדו לרשותה היה מועט, בחרה לחבור לגופים שונים מחוץ לאגודת ישראל על מנת לפעול בעזרתם למען פליטי אגודת ישראל בפולין.

3. בהתארגנויות למען יהודי פולין

הידיעות בדבר כיבוש פולין הביאו לגל של התארגנויות לעזרת יהודי פולין. מחנות פוליטיים וארגונים וולונטריים הקימו ועדים שחיפשו דרך לעזור לפליטים שבפולין ולאלה מהם שכבר הגיעו לארץ-ישראל. ועדי העזרה הרבים שהוקמו, ובהם ועד אגודת ישראל, חסרו אמצעים כלכליים ומדיניים להגשת עזרה, והם ביקשו להתאחד ולחבור אל הוועד שהקימה הסוכנות היהודית. אגודת ישראל הייתה ראש הדורשים להקים מסגרת ארגונית שתאפשר שיתוף פעולה בין כל ארגוני ההצלה. ככל המחנות הפוליטיים, היא ביקשה לשמר את כוחה הפוליטי בתוך המסגרת הארגונית שתוקם ולזכות בעמדה שתאפשר לה לעזור, קודם לכול, לחבריה שבאוכלוסיית הפליטים. בשני נושאים, בתחום זה, יחדה אגודת ישראל: היא ביקשה שמסגרת ההצלה המשותפת תכלול את ועד ההצלה של הסוכנות היהודית,

87 הצהרת אגודת ישראל למדיניות הארץ-ישראלית, הוועד הפועל של אגודת ישראל העולמית, כ"ט בכסלו תש"ד, אא"ע תיק 335.

אך לא תהא קשורה לסוכנות אלא תפעל כגוף עצמאי; עוד ביקשה האגודה שיתקיים איוון בייצוג הארגונים שירכיבו את המסגרת להצלה. הסוכנות היהודית, שלא הסכימה לחלוק את ההנהגה עם גופים שאינם שותפים בהנהלתה, התנגדה לתביעות של אגודת ישראל ודרשה להנהיג את גופי ההצלה כשם שהנהיגה את מדיניות היישוב הארץ-ישראלי.

על רקע זה נוהלו מגעים ומאבקים בין מנהיגי אגודת ישראל לראשי הסוכנות היהודית, עד להקמת ועד ההצלה המאוחד.

3.1 נציגות יהודי פולין

עם כיבוש פולין, הפעילה אגודת ישראל ועד לענייני יהודי פולין. בנימין מינץ, מנהל לשכת המודיעין לעולי פולין בתל-אביב מאז 1933, היה מיוזמיו. במקביל הפעילה הסוכנות היהודית ועדה לענייני פולין בראשות יצחק גרינבוים;⁸⁸ הוועדה כונתה "ועדת הארבעה", כמספר חבריה. בראשית המלחמה התמקדה פעילותה באיסוף מידע על הנעשה באירופה ובגביית עדויות מפליטים שהגיעו ארצה; המידע והעדויות הופצו לגורמים שונים בסוכנות היהודית עם ההסבר: "חומר זה עלול ללכת לאיבוד. אנחנו נגישנו לאספו כי ערכו ההיסטורי רב".⁸⁹ גם תנועות וארגונים אחרים הקימו ועדים לנושא יהודי פולין, וכולם ביקשו לגייס תרומות ולעזור לפליטים מפולין.

הסוכנות היהודית, יותר מהיותה הנציגות המוכרת לענייני ארץ-ישראל, ביקשה לפעול כנציגת העם היהודי כולו בכל נושא שהוא.⁹⁰ לצורך זה השתדלה הסוכנות למנוע את הקמתן של עוד נציגויות לענייני יהדות אירופה, ולגייס תמיכה בפעילותה גם בקרב חוגים שלא יוצגו בהנהלת הסוכנות היהודית. לשם כך, יזמה הסוכנות היהודית, מיד עם פרוץ המלחמה, כינוס של באי-כוח התאחדויות עולי פולין ובאי-כוח ועדות שהקימו תנועות שונות, בהן אגודת ישראל ופא"י. גרינבוים פתח את הכינוס, ואולי מחוסר ידע המעיט בגודל האסון וקבע: "לשמועות בדבר נהרגים בפולין אין כנראה יסוד, מספר הפליטים אינו גדול, ואין צורך בכספים רבים".⁹¹ בהסכמת הנוכחים, הציע גרינבוים לבחור ב"ועד מרכז משותף להצלת יהודי פולין", שיכלול נציגים של ארגונים שונים ואישים שיטפלו בעניינם של יהודי פולין. עם זאת, גרינבוים קבע כי "לע"ע אין צורך בשום מנגנון מיוחד"; בדרך זו ביקש גרינבוים לאפשר לוועדה שהוקמה בראשותו לפעול ללא תחרות, בגיבוי ארגונים שונים.

88 יצחק גרינבוים (1879-1970) מראשי האגף הרדיקלי של הציונות הכללית, לוחם לחילון העם היהודי, ציר בסיים הפולני, חבר הנהלת הסוכנות היהודית מאז 1933. בתקופת המלחמה כיהן כראש מחלקת העבודה ואחד מראשי מחלקת הארגון.

89 הוועדה לענייני פולין, מכתב חוזר (פנימי), ירושלים, ספטמבר 1941. אצ"מ S26/1089.

90 בסעיף 4 לטופס המנדט נקבע, כי תוכר סוכנות יהודית שתיעץ בעניינים הנוגעים ליסוד הבית הלאומי ולאנטרסים של התושבים היהודים בארץ-ישראל. מרחביה תש"ט, עמ' 17.

91 פרטי-כל מיישבת ועד ההצלה ליהודי פולין שנתקיימה ביום ג' כ"ג בתשרי, 6.9.1939, באולם קריה"ס, ירושלים. אצ"מ S26/1089A.

גרינבוים ביקש גם לאסוף כספים כדי לעזור לפליטים ולממן את עלייתם ארצה, אך דרש שהמגבית לא תתחרה עם המגביות הלאומיות, והכסף ייאסף רק מיהודים יוצאי פולין. בניגוד לגרינבוים, ביקש סנקביץ מאגודת ישראל "לדרוש כסף מאת כל היהודים". בסוף אוקטובר חזרו והתכנסו באי-כוח הארגונים למען יהודי פולין, ובהם נציגי אגודת ישראל.⁹² הכינוס התקיים באולם הסוכנות היהודית בירושלים; גרינבוים דיווח על פעילות הסוכנות היהודית בנושא יהודי פולין, ולעניין ייסוד ועד משותף לעזרתם קבע שהקמת "נשיאות" מטעם הארגונים תגרום "לעיכובים בפעולה", ועל הסוכנות היהודית מוטל, באמצעות ועדת הארבעה, להמשיך ולקיים את הפעילות המעשית בנושא יהודי פולין. מינץ, נציג פא"י, דרש להקים "מזכירות פעילה" מטעם כל הארגונים שהשתתפו בכינוס, והמועצה המורחבת תתכנס מדי פעם בפעם כדי לקבל דיווח. סנקביץ, נציג אגודת ישראל, ביקש גם הוא להקים ועד מרכזי שישתתפו בו נציגי אגודת ישראל; הוא אף הצביע על הקשרים הייחודיים שיש לאגודת ישראל עם נציגיה בשווייץ, כגורם שיכול לעזור בפעילות. המשתתפים החליטו שנציגיהם ישתתפו במזכירות בת שבעה חברים, בהם שני נציגי אגודת ישראל, וב"ועדת מגבית".⁹³ מזכירות זו הייתה אמורה ליטול חלק בפעולות ועדת הארבעה של הסוכנות, אבל בפועל נועד שיתוף זה לארגן מגבית מאוחדת ביישוב בפיקוח הסוכנות היהודית.

המזכירות האמורה עיבדה תכנית פעולה, לפיה תאוחד המזכירות עם ועדת המגבית לגוף שייקרא "הוועד המאוחד לענייני פולין",⁹⁴ והוא יפעיל מנגנון בשכר לקיום הפעילות. תכנית הפעולה הבחינה בין הפעילות שנועדה לוועד המאוחד לענייני פולין, שעיקרה גיוס כספים לעזרת פליטים בפולין, מימון עלייתם ארצה ואיסוף מידע על רדיפות יהודים באירופה, ובין פעילות "הוועדה לענייני פולין שע"י הסוכנות היהודית" (ועדת הארבעה) שתפעל בעיקר בתחום המדיני. בפועל החלה ועדת הארבעה בהתרמה למען יהודי פולין, באמצעות ועדת המגבית, ומודעות לגבי ההתרמה פורסמו בעיתונות היומית.⁹⁵

פעילות מקבילה לזו של גרינבוים קיים אנשל רייס, מראשי פועלי ציון בפולין. בראשית פברואר 1940 הוא זימן כמה עסקנים מפולין, שהגיעו בראשית המלחמה לארץ-ישראל, כדי להתייעץ בדבר הקמת גוף שיפעל למען יהודי פולין. העסקנים ביקשו מרייס לתאם בעזרתו של גרינבוים את הפעילות בין ועדת הארבעה לגוף שיוקם; עוד קיים רייס שיחות בנושא זה עם דוקטור י"א שוורצברד⁹⁶ בלונדון. בישיבה משותפת לעסקנים העולים ולחברי

92 ישיבת המועצה לענייני פולין, הצפה, 2.11.1939, עמ' 2.

93 קיצור דברים מן המועצה המורחבת שכונסה ע"י המחלקה לענייני הפליטים מפולין אור ליום 29.10.1939. אצ"מ א/26. S1089.

94 תכנית פעולה שעובדה ע"י המזכירות המרכזית בישיבתה מיום 20.2.40. אצ"מ א/26/1089.

95 המפעל ליהודי פולין, הבקר, 5.4.1940, עמ' 8; קריאה לכל בית אב לבוא לעזרת אחינו בפולין, הבקר, 9.5.1940, עמ' 1. המודעות, מטעם "הוועדה לענייני פולין" שנחתמו בידי ארבעת חברי הוועד, קראו לתרום כספים, וכן הודיעו על פתיחת לשכות בתל-אביב ובירושלים, לאיסוף חומר על הנעשה בפולין.

96 איגנאצי יצחק שוורצברד (1888-1961) עו"ד וקצין בצבא הפולני; נציג הציונים הכלליים בקונגרסים הציונים; חבר הנהלת

ועדת הארבעה, שהתקיימה ב-13 במארכ 1940, הוחלט להקים נציגות מדינית של יהודי פולין. רייס הודיע בישיבה שוועידה להקמת הנציגות תזומן רק לאחר סיום משא ומתן עם אגודת ישראל.⁹⁷ נוסף על רצונו של רייס להגדיל את מספר המשתתפים בנציגות, נסמכה הודעתו על קשר אישי מתמשך עם הרב לוין עוד מתקופת היותם בפולין. בזיכרונותיו העיד כי קשרים אמיצים נוצרו בין לוין ובינו בעת שניהן כמנהל המשרד הארץ-ישראלי בפולין, ולוין נזקק לעזרתו בנושא רישיונות עלייה לארץ-ישראל. לוין היה גם פעיל בוועד של יהודי פולין, שרייס הקים ב-1937 כדי להגן על זכויות יהודי פולין.⁹⁸

ככל הנראה, הדרישה להימנע מהקמת הוועד המשותף עד סיום המשא ומתן עם אגודת ישראל הוצגה על רקע המגעים לשיתוף פעולה בין אגודת ישראל לסוכנות היהודית, שהתנהלו בשנת 1939 והניבו הסכמה עקרונית של אגודת ישראל לקשר חוזי עם הסוכנות היהודית ולהרחבת שיתוף הפעולה שלה עמה.⁹⁹ בנושא זה ודאי הונחה רייס בידי ראשי הסוכנות היהודית, שביקשו, בכל דרך שהיא, לקשור את אגודת ישראל אליה. הסוכנות היהודית חששה מהתהוותו של גוש אופוזיציוני מחבירת אגודת ישראל עם הרביזיוניסטים; שתי התנועות היו מחוץ להסתדרות הציונית ולסוכנות היהודית, ושניהן היו מעוניינות להשמיע את דברן מעל הבמה הבין-לאומית; תחושת הקיפוח של שתיהן הייתה יכולה לגרום להן לחבור יחד. בעת הוויכוחים על תכנית החלוקה, הביע בן-גוריון את חששותיו מפני הקמת "חזית אנטי-מדינתית" שתקיף את הרביזיוניסטים, את אגודת ישראל ולצדם השומר הצעיר והמזרחי.¹⁰⁰ מצב פוליטי זה עורר בהנהלת הסוכנות היהודית צורך עז לקרב אליה את אגודת ישראל, ועל רקע זה נדחתה הקמתו של הוועד המשותף עד הצטרפותה של אגודת ישראל.

במאי 1940 חזרו ונדרשו חברי ועדת הארבעה וכמה עסקנים עולים מפולין לשאלה בדבר הקמתה של נציגות מדינית ליהודי פולין. הוחלט לקיים ועידה של באי-כוח מפלגות פוליטיות מפולין שתבחר נציגות משותפת. על דעת ועדת הארבעה, הודיע רייס למשתתפי הישיבה כי ועידה שכזו תכונס רק לאחר שיושג הסכם עם אגודת ישראל שיבטיח את השתתפותה בנציגות; יצוין כי רייס התנגד לשיתוף הרביזיוניסטים בנציגות.¹⁰¹

בפועל ניהל גרינבוים את המגעים להרכבת הנציגות; ביוני 1940 דיווח משה קליינבוים

הקונגרס היהודי העולמי; בתחילת המלחמה מונה לחבר במועצה הלאומית הפולנית בגולה; בראשית 1940 ייסד וערך עיתון בשפה הפולנית, בלונדון, בשם "העיתיד", שהוקדש לענייני יהודי פולין; ייסד ועמד בראש "נציגות פולין", תחילה בפולין ולאחר מכן בלונדון.

97 רייס תשמ"ב, עמ' 201.

98 רייס תשמ"ב, עמ' 140-141.

99 פונד תשנ"ט, 180-181.

100 בן-גוריון 1973, כרך ד, עמ' 199. בפונד תשנ"ט, עמ' 175, הובא תיאור מגעים בין ז'בוטינסקי לרוזנהיים בדבר שיתוף פעולה בין הרביזיוניסטים לאגודת ישראל.

101 סיכום מישיבת הוועדה לענייני פולין, 13.5.1940. אצ"מ א26/1089.

לגרינבוים על פגישתו עם לוי ורייס, שבה הוסכם לכנס את נציגי כל המפלגות להתייעצות ולקביעת הרכב המליאה והוועד הפועל המצומצם של נציגות פולין;¹⁰² הכינוס נקבע לראשית יולי 1940. בישיבת ועדת הארבעה שהתקיימה יומיים לפני כינוס הייסוד של הנציגות, הוחלט להיענות לבקשת אגודת ישראל ולהשתתף במשכורתם של פ"י לוי וליב לוי, בנו של הרב לוי, בסך שש לירות א"י לחודש.¹⁰³ לכאורה הייתה זו החלטה בדבר תשלום שכר לעוסקים בפעילות הצלה, אך ההיענות לבקשת לוי נועדה להמריץ את אגודת ישראל להצטרף לנציגות. עוד יצוין, כי באותה העת נענתה הסוכנות היהודית לבקשת אגודת ישראל, ובהמלצתו של ויצמן העניקה לה תמיכה כספית גדולה, גם זאת במטרה לקשור אליה את אגודת ישראל.

ב-9 ביולי 1940 התכנסו באולם הסוכנות היהודית בירושלים 18 באי-כוח מפלגות שפעלו בפולין, בהם חברי ועדת הארבעה ושלושה נציגי אגודת ישראל - י"מ לוי, דוקטור פנחס כהן ובנימין מינץ - במטרה להקים נציגות של יהודי פולין.¹⁰⁴ הכינוס זומן בידי רייס וגרינבוים. גרינבוים פתח את הכינוס בברכה "לחברים החדשים שבאו לא"י זה לא מכבר ומשתתפים בפעם הראשונה בישיבות הוועדה לענייני פולין" - קרי ועדת הארבעה של הסוכנות היהודית. בדרך זו הוצג הכינוס כהמשך פעילות ועדת הארבעה, וגרינבוים הוא שהציג את מטרת הכינוס - "בחירת ועדה מדינית של יהודי פולין". את הצורך שנוצר בבחירת נציגות ליהודי פולין, נימק רייס בטיעון "...שישנן מחשבות ומוזמות מצד יחידים וקבוצות בחו"ל לייצג את היהדות הפולנית"; הקמת הנציגות, אם כך, היה עליה לסכל כל אפשרות לגזול מהנהגת היישוב בארץ-ישראל את ההגמוניה על ייצוג העם היהודי באשר הוא.

רייס הציע שבשלב ראשון תעסוק הוועדה "בעניינים מדיניים", ורק אם נושא זה לא יהיה עוד אקטואלי היא תטפל בעזרה ליהודי פולין. בטיטת הפרוטוקול, שנעשה במשרדי הנהלת הסוכנות, נמחקה שורה זו ונעשה תיקון בכתובים, לפיו אמר רייס: "נטפל רק בעזרה למען היהדות הפולנית עד שתהיינה שאלות מדיניות לפנינו".¹⁰⁵ בכינוס עצמו ביקש גרינבוים לסייג את הצעת רייס ולא לכלול בעבודת הנציגות פעולות עזרה לפליטי פולין שבארץ-ישראל - פעילות שנעשתה בידי הסוכנות וועדת הארבעה. הנוכחים החליטו לקרוא לנציגות "ועד כללי של יהדות פולין"; מליאת הנציגות תמנה 23 חברים, בהם ארבעה חברי אגודת ישראל. המליאה תבחר מבין חבריה ועד פועל בן שישה חברים - נציג לכל מפלגה - אליהם יצורפו חברי ועדת הארבעה. מטרות הוועד הן: "עבודה פוליטית ועבודת עזרה בשביל יהדות

102 מ' קליינבוים, תל-אביב, אל גרינבוים, 1.6.1940. אצ"מ S26/1089. קליינבוים (סנה) משה (1909-1972), חבר הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית, ממקורבי גרינבוים, עלה ארצה מפולין ב-1939; מ-1943 היה נציג הציונים הכלליים בוועד הלאומי ובהנהלת הסוכנות; לימים חבר כנסת מטעם מק"י.

103 פרוטוקול ישיבת הוועדה לענייני פולין 7.7.1940. אצ"מ S26/1089.

104 ישיבת באי-כוח המפלגות היהודיות בפולניה מ-9/7 ש.1. באולם הסוה"י, ירושלים, טיוטא. אצ"מ S26/1089.

105 שם, עמ' 1. רייס תשמ"ב, עמ' 202 תיאר את עיסוקה של הנציגות, כפי שנקבע בכינוס, כ"עבודה פוליטית" וכן עזרה ליהודי פולין.

פולין. בשאלה הפוליטית דנים בשעה שיהא צורך בכך. עבודת העזרה למען פליטי פולין הנמצאים בארץ אינה נכללת בעבודת הוועד".¹⁰⁶

נציגי שתי תנועות שפעלו בפולין - הבונד והרביזיוניסטים - לא זומנו לכינוס ולא צורפו לוועד.¹⁰⁷ הוועד הכללי של יהדות פולין שינה את שמו, לאחר זמן קצר, ל"נציגות יהודי פולין". למליאת הנציגות מונו 29 חברים - נציגי עשר תנועות, בהם ארבעה נציגי אגודת ישראל (י"מ לוין, אליהו מזור, פנחס לוין וי"ח סנקביץ), חברי ועדת הארבעה, וכן דוקטור שוורצברד. עוד נבחר ועד פועל שמנה שמונה חברים, בהם לוין ומינץ.¹⁰⁸

העתקים מפרוטוקול ישיבת הייסוד יועדו לדובקין ולשפירא, מנהלי מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, ולמזכירות של הסוכנות היהודית. בפועל הוקם הוועד ביזמת הנהלת הסוכנות היהודית: מטרותיו ותחומי פעילותו נקבעו בידיה, וישיבותיו נערכו דרך קבע בבניין הסוכנות היהודית.¹⁰⁹ הסוכנות היהודית ביקשה שהנציגות תהיה אמצעי ביטוי לארגונים שמחוץ להנהלת הסוכנות, כאגודת ישראל, ואילו פעילות העזרה וההצלה תיוותר בידי הסוכנות היהודית. יזמת הנהלת הסוכנות להקים את נציגות פולין נועדה למנוע פעילות עצמאית של ארגונים שמחוץ לסוכנות היהודית.

שנה לאחר הקמת הנציגות ניסתה הסוכנות היהודית לחייב את הארגונים לקיים פעילות מדינית לפי הנחיותיה.¹¹⁰ ניסיונה לא עלה יפה, והנציגות המשיכה בניסיונותיה לקיים מדיניות עצמאית.

מעת שהוקמה הנציגות, חלקה אגודת ישראל על מדיניותו של רייס וראשי הנציגות וקבלה על מיעוט העשייה. האכזבה מחוסר העשייה בנציגות פולין והמחלוקת בדבר המדיניות שעליה לנקוט גרמו לנתק בין נציגי אגודת ישראל להנהלת הנציגות. בישיבות נציגות פולין שהתקיימו בסוף 1940, ביקשו חברי הוועד הפועל לדון בקשרים עם ממשלת פולין והצבא הפולני, ולפרסם חוברת בשפה הפולנית על ארץ-ישראל והציונות. לוין עמד על הצורך המידי לשגר עזרה חומרית ליהודי פולין, כמזון ותרופות, לפני עיסוק בכל נושא אחר. רייס ולוין הוסמכו להכין תכנית פעולה לעזרת יהודי פולין. התכנית האמורה לא הוכנה, ולו הוכנה - לא היו בידי הנציגות כלים לממשה, שכן לא היה לה מידע על הנעשה בפולין ולא היו לה מקורות מימון לרכישות כלשהן; רק במחצית 1941 התבקשה ממשלת פולין לעזור לנציגות להעביר מזון ותרופות ליהודי פולין. הכספים המעטים לפעילות הנציגות התקבלו מוועדת הארבעה, שתוקצבה בידי הסוכנות היהודית.¹¹¹

106 ישיבת באי-כוח המפלגות היהודיות בפולניה, שם, עמ' 2.

107 ישראל גוטמן, "הפולנים נוכח גירוש יהודי ורשה בקיץ 1942", גוטמן תשל"ו, עמ' 336.

108 רייס תשמ"ב, עמ' 202-203.

109 לדוגמה: ישיבת באי-כוח המפלגות היהודיות בפולניה מ-9/7 ש.ז. באולם הסוה"י ירושלים. אצ"מ 1089/S26.

110 הצעה לריאורגניזציה של מועצת הארגונים ע"י הסוכנות היהודית, תל-אביב. אצ"מ 2/J25.

111 רייס תשמ"ב, עמ' 204, 208.

מיניץ קבל על חוסר הפעילות של הנציגות וקרא לה לפעול לפחות בשטח ההסברתי "ולהזכיר לכל העולם את הצרות של יהודי פולין".¹¹²

עבודת ההצלה של נציגות פולין הסתכמה למעשה בפעילות מדינית מצומצמת: בראשית 1942 קיימו חברי הנציגות, בהם נציגי אגודת ישראל, פגישות עם פרופסור קוט, שר בממשלת פולין הגולה, שבילה בארץ-ישראל שבועות אחדים. חברי הנציגות התכתבו עם אישים בממשלת פולין וניסו בדרך זו לקבל מידע על הנעשה בפולין. כמו כן התכתבו עם דוקטור שוורצברד, שביקש מהנציגות לתמוך פומבית בעמדות ממשלת פולין לגבי המדיניות הנדרשת לאחר המלחמה. רק ב-2 בדצמבר 1942 פרסמה הנציגות כרוז בדבר "הרדיפות הברבריות של היהודים באירופה", ובו התבקשו העמים לבוא לעזרת היהודים.¹¹³ ראשי אגודת ישראל דרשו להרחיב את פעילות הנציגות והסתייגו מאופי הפעילות המדינית שלה. ב-1943, בזמן שהעולם כולו כבר ידע על תכנית ההשמדה, התכתבה הנציגות עם ממשלת פולין בנושא גילויי אנטישמיות כלפי חיילים יהודים בצבא פולין; ההתכתבות הזאת נעשתה שלא על דעת אגודת ישראל, שראתה נושא זה כלא קשור לעבודת ההצלה כלל וכלל.

במכתב מיום 4 בפברואר 1941 הציג דוקטור הנריק רוזמרין, הקונסול הכללי של פולין בתל-אביב, את נציגות יהודי פולין בפני המזכיר הראשי של ממשלת המנדט. רוזמרין הדגיש כי ממשלת פולין הגולה הכירה בנציגות יהודי פולין כגוף המייצג את יהודי פולין, וביקש שהמזכיר הראשי יפגש עם שלושת ראשי הנציגות - רייס, לויט ולוין - כדי לדון בנושא עלייתם לארץ-ישראל של אזרחים פולנים שנקלעו בראשית המלחמה לסיביר ולארצות מזרחיות של ברית-המועצות. הנציגות התבקשה להבהיר את בקשתה ולהציגה בכתב. המכתב המבוקש נשלח ב-3 במארס 1941, והוא חתום בידי רייס ולויט בלבד. במכתב תוארו נסיבות בריחתם של יהודים מפולין, שנכבשה בידי הנאצים, לאזור וילנה, ובהם "מאות עסקנים ציוניים שהקדישו עצמם בכל חייהם לנושא הציוני ולפלשתינה". בהמשך המכתב תיארו השניים את מצבם הקשה של הציונים באזורי ברית-המועצות, לשם הוגלו עם כיבוש וילנה, וציינו כי "גורל דומה נפל בחלקם של מנהיגי מוסדות דתיים". נוכח מצב זה התבקשה ממשלת המנדט לאפשר להעלות לארץ-ישראל את המנהיגים הציוניים שבברית-המועצות וכן את המנהיגים הדתיים.¹¹⁴ מנקודת המבט של אגודת ישראל היה בתוכן המכתב הטיה חד-צדדית לטובת פליטי המחנה הציוני, ואילו צורכי המחנה החרדי הובאו בשולי המכתב. ככל הנראה דרך הצגת הנושא היא שגרמה ללוין להימנע מלחתום עליו. לוין ביקש שרבנים, ראשי הישיבות ותלמידיהן, יעמדו במרכז הבקשה להצלה, ואילו חבריו בנציגות

112 פרוטוקול משיבת הוועד הפועל שהתקיימה ביום 25.3.41. אצ"מ S26/1089A.

113 רייס, עמ' 213.

114 רייס ולויט, הוועד הכללי לענייני יהדות פולין, אל המזכיר הראשי של ממשלת פלשתינה, 4.3.1941, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 13, עמ' 101.

ביקשו קודם לכול את הצלת העסקנים הציונים. יתכן שלוין גם הבין את המשגה הטקטי שבהעמדת העסקנים הציונים כנושא מרכזי להצלה, ובהדגשת מסירותם לציונות ולאריץ-ישראל; הצגה זו של הנושא גרמה לבריטים להתייחס בשלילה לבקשה, שהרי הבריטים ראו בעולים שכאלה גורם שלילי המאיים על מדיניותם, וודאי העדיפו עולים מהמחנה החרדי, החסרים, לכאורה, את הלהט הציוני. בעקבות המכתב הוזמנו ראשי הנציגות לפגישה עם נציגי הממשל הבריטי; הפגישה התקיימה ב-26 במארס 1941, בהשתתפות לויט ורייס בלבד, שחזרו על האמור במכתב והבהירו שלוין נעדר מפאת מחלה.¹¹⁵ בקשתם נענתה בשלילה.¹¹⁶ במאי 1941 הם חזרו על עיקרי בקשתם במכתב נוסף - גם הפעם ללא חתימת לוין - וגם בקשה זו לא נענתה.

המחלוקת בין אגודת ישראל לארגונים אחרים בדבר האוכלוסיות נשואות ההצלה והעזרה, ואילו מהן תעמודנה במרכז המאמצים להצלה, נמשכה כל שנות המלחמה.

החלטות ראשי הנציגות בדבר מדיניות העזרה וההצלה שלה, שהתקבלו בניגוד לדרישות אגודת ישראל, היו מקור מתמיד לאי הסכמה וגרמו לנציגי אגודת ישראל להימנע, פרקי זמן ממושכים, מלהשתתף בפעילות של הנציגות.

מיעוט העשייה בנציגות וחוסר תקציב למימון פעילות עזרה והצלה, לצד המחלוקת האמורה עם ראשיה, דחפו את ראשי אגודת ישראל, מאז ראשית 1942, לדרוש לאחד את כל ארגוני העזרה ולהקים ועד הצלה משותף לכולם; עיקר מאמציהם הופנו להכללת ועדת הארבעה בגוף שכזה, שכן לוועדת הארבעה היו מקורות מידע על הנעשה באירופה ומקורות מימון שלא היו לגופים האחרים. זו גם הסיבה שלוין ביקש בפגישה שקיים עם גרינבוים ביולי 1940, ששלושה מחברי אגודת ישראל יצורפו דרך קבע לדיוני ועדת הארבעה בנושאי העזרה ליהודי פולין; שניהם הציעו להביא את ההצעה לדיון במוסדותיהם. מוסדות אגודת ישראל אישרו את ההצעה ולוין הודיע זאת לגרינבוים, אך מגרינבוים לא התקבלה תשובה.

בעקבות דיון מקיף בנושא העזרה ליהודי פולין, שנוהל במוסדות אגודת ישראל, פנה לוין בספטמבר 1941 במכתב קובלנה לגרינבוים,¹¹⁷ ובו תיאר את מעורבות אגודת ישראל בניסיונות לפעול במשותף לעזרת יהודי אירופה. הוא עמד על החלטת אגודת ישראל להצטרף לנציגות ללא חישובי מעמד וייצוג ועל האכזבה שאגודת ישראל נחלה כשנוכחה לדעת, לאחר שנה של השתתפות בנציגות, שגוף זה הורחק מכל פעילות.

במועד מאוחר יותר דנה הנציגות בנושא העזרה והסכימה עם נציגי אגודת ישראל שאין פעילות עזרה ליהודי פולין. באי-כוח הנציגות, בהם לוין, נפגשו עם גרינבוים, והלה הציג

115 פרוטוקול פגישה עם האדונים רייס ולויט ביום 26.3.1941, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 13, עמ' 104. לא צויין מי ייצג את הממשל הבריטי. ממכתב התשובה, של תומפסון [עוזר למזכיר הראשי] עולה, כי השניים השמיעו את הבקשה באוזני המזכיר האדמיניסטרטיבי - Hartwell.

116 ד' תומפסון, המזכיר הראשי, אל הוועד המרכזי של יהדות פולין, תל-אביב, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 13, עמ' 107.

117 י"מ לוין אל י' גרינבוים, י"ד אלול תש"ב. אצ"מ J25/50.

בפניהם את עמדתו, לפיה אין שום אפשרות לעזור ליהודי פולין ויש לרכז את המאמצים בבניין ארץ-ישראל. לזין סיכם את מכתבו בכאב על "הנציגות הוצאה לגמרי מתוך העבודה, בוועד המאוחד לא הוזמנו אף פעם המפלגות לאספה, וההצעה לסדר עבודה מאוחדת ומרוכזת יחד עם אגדת ישראל נשאר עד כה בלי תשובה". בסיום המכתב איים לזין, שלא כדרכו, כי לנוכח המצב לא תוכל אגודת ישראל להמשיך ולחשות, ואם ועדת הארבעה לא תיאות לפעול בשיתוף ארגונים נוספים, תפעל אגודת ישראל להקמת ועד הצלה מתחרה ותפרסם את עמדת ועדת הארבעה.

במכתב לנציגות, מה-18 באוקטובר 1942, התייחס לזין לציפיות שהיו לאגודת ישראל עם הקמתה, ש"כל העניינים הנוגעים ליהודי פולין, בין שבהווה ובין שבעתיד, ירוכזו כולם לאחר המלחמה בידי הנציגות". אבל בפועל, נציגי המפלגות הציוניות ונציגי הסוכנות שהשתתפו בנציגות מנעו לרכז בה את הפעילות למען יהודי פולין, ו"הנציגות לא הייתה עד כה מסוגלת לתפקיד הגדול אשר למענו נוסדה". כתוצאה ממצב זה החליטה אגודת ישראל לא לשאת יותר באחריות לפעילותה של הנציגות, כל עוד תהיה תלויה בחסדי מוסד אחר ולא תוכל לקיים פעילות עצמאית לעזרת יהודי פולין.¹¹⁸ יצוין, כי בעת משלוח המכתב לנציגות כבר החליטה אגודת ישראל להשתתף בוועד ההצלה המאוחד שליד הסוכנות היהודית, ומטרת המכתב היה לנמק את הצטרפותה לוועד ההצלה המאוחד, לכשתפורסם. עם זאת, אגודת ישראל ביקשה להמשיך ולשמור על מקומה בנציגות והכחישה ידיעה שפורסמה בעיתון הבוקר, לפיה פרשה מהנציגות.¹¹⁹ אנשי הנציגות, ובראשם רייס, שידעו על מגעי אגודת ישראל עם ועדת הארבעה, חששו שאגודת ישראל תיטוש את הנציגות ותצטרף אל ועדת הארבעה בלא להיוועץ בנציגות, ותותיר אותה חסרת סמכויות. אל מול המצב הזה קיימו ראשי הנציגות, בדצמבר 1942, פגישה עם לזין ומינץ, ובה הבטיחו להגדיל את ייצוג אגודת ישראל בנציגות: "העבודה תתנהל מתוך לויאליות גמורה, וחבר האגודה בנציגות ידע על כל שנעשה בנציגות. האגודה מצדה תימנע מצעדים מובדלים בשטח הפעולה למען יהדות פולין". בינואר 1943, בעת שנציגי אגודת ישראל כבר הצטרפו לוועדת הארבעה, הוזמן לזין לישיבת הנהלת הנציגות.¹²⁰

3.2 הוועד המשותף למען יהודי פולין

בד בבד עם הקמת הנציגות בארץ-ישראל, פעל בלונדון דוקטור איגנאצי שוורצברד להקמת גוף שייצג את יהודי פולין בפני ממשלת פולין הגולה ובנות הברית. באוגוסט 1940 הודיע דוקטור שוורצברד במכתב להנהלת הסוכנות היהודית, כי הצליח להקים בבריטניה ועד

118 י"מ לזין, ירושלים, אל נציגות יהדות פולין, תל-אביב, ז' בחשוון תש"ג. אצ"מ J25/50.

119 י"מ לזין, ירושלים, אל נציגות יהדות אירופה, תל-אביב, י"ב חשוון תש"ג. אצ"מ J25/50.

120 סקירה על פגישה שהתקיימה עם בא-כוח אגודאי, 29.12.1942. אצ"מ J25/50.

משותף למען יהודי פולין, וממשלת פולין הכירה עקרונית בצורך בגוף שייצג את יהודי פולין. בוועד שותפו נציגי הפדרציה של יהודי פולין בבריטניה ואיגוד האזרחים היהודים-פולנים בבריטניה. בספטמבר 1941 החליטה אגודת ישראל בבריטניה להיענות להצעת שוורצברד להצטרף לוועד המשותף ולהציע לכלול בו חמישה נציגים מטעמה, בהם הרב באבאד, שישותף בוועדה הפוליטית של הוועד המשותף; באבאד היה הנציג היחיד שהשתתף בפועל בישיבות הוועד.¹²¹

שוורצברד הדגיש במכתבו את הצורך לשתף פעולה עם הסוכנות היהודית, אבל ביקש לתחום את פעילותה ואת קשריה עם ממשלת פולין הגולה לנושא ארץ-ישראל, ולהותיר את הפעילות בנושא יהודי פולין לוועד המשותף שהקים.¹²² שוורצברד ביקש שגם נציגות פולין בארץ-ישראל תפעל באמצעותו, ודרש בעקביות לתמוך בדרישות המדיניות של ממשלת פולין. במילים אחרות, שוורצברד ביקש, שהוועד המשותף יהיה נציגות יחידה של יהודי פולין מול ממשלת פולין הגולה ויצג בפניה עמדות מדיניות נוחות; בדרך זו יזכה לעזרה רבה יותר מהנציגות הארץ-ישראלית, שהייתה מזוהה עם הסוכנות היהודית.

הוועד המשותף למען יהודי פולין בבריטניה קיים מגעים עם ממשלת פולין ועם נציגי ממשלות אחרות במטרה לעזור ליהודי פולין. את עיקר פעילות הוועד המשותף יזם שוורצברד; החברים האחרים בנציגות לא שותפו בקבלת החלטות, ושיתוף הפעולה ביניהם היה מצומצם. ראשי אגודת ישראל בבריטניה התלוננו תכופות על אי שיתופם בקבלת החלטות. במאוס 1940 ביקש הרב לוין מנציגות יהדות פולין בתל-אביב להשפיע על דוקטור שוורצברד לשתף את נציג אגודת ישראל בפעילות הוועד המשותף בבריטניה ולהסדיר את היחסים בין שוורצברד ובין אגודת ישראל.¹²³ אף שפעילות הוועד המשותף לא הייתה ניכרת, ביקשה אגודת ישראל לשמרה כאפיק לקשר מדיני עם ממשלת פולין הגולה, ובסוף 1942 היו בהנהלת הוועד המשותף שני נציגים של אגודת ישראל - באבאד וא"י טברסקי.¹²⁴ היחסים בין שוורצברד לראשי אגודת ישראל, לפי גרסת אגודת ישראל, הורעו לאחר שבמסגרת עסקת חילופי שבויים העדיף שוורצברד פליטים ציונים על פני פליטים אגודאים.¹²⁵

באמצעות נציגי ממשלת פולין ניסה גודמן להפעיל לחץ על שוורצברד, במטרה לשתף את נציגי אגודת ישראל בקבלת ההחלטות ובקביעת המדיניות של נציגות פולין שבלונדון. באפריל 1944 הוא התכתב עם ק' קרצקיאביץ, ממיינסטריין החוץ הפולני בלונדון, בנוגע

121 פרטי-כל ישיבת האקסקוטיבה המייעצת של אגודת ישראל, 11.9.1941, לונדון. אצ"ד-1 שואה.

122 איגנאצי שוורצברד, אל הנהלת הסוכנות היהודית, 19.8.1940, אצ"מ J25/1/1.

123 יצחק לוין אל הנציגות של יהדות פולין - ת"א, כ"א שבט תש"ד. אצ"מ J25/50.

124 ה"א גודמן [דיווח] פרטי וסודי, 9.12.1942. איו"ש JM14.410 - מסמכי אא"א.

125 בגידתו של דוקטור שברצבורד באינטרסי היהדות החרדית הפולנית, קול ישראל, 11.11.1943, עמ' 1.

לפעילות הוועד המשותף.¹²⁶ רק ביוני 1944 הודיע גודמן ללוי, שבפגישה עם רייס הוסכם על שיתוף פעולה מלא של באבאד בדיוני הוועד המשותף ובקבלת ההחלטות בו.¹²⁷ בסוף 1944 דיווח גודמן לרוזנהיים שהרב באבאד נסע לשיחות מסגרת של הנציגות הפולנית בצרפת ובבלגיה. רוזנהיים הביע שביעות רצון משיתוף נציגי אגודת ישראל אך יחד עם זאת לא ראה תועלת רבה בקיום המגעים המדיניים, מאחר שלדעתו תצטמצמה סמכויות ממשלת פולין הגולה בעתיד, נוכח האופוזיציה הרוסית.¹²⁸ רוזנהיים העדיף פעילות עצמאית ויעילה של אגודת ישראל מפעילות עקרה במסגרת משותפת. במכתב לגודמן, מפברואר 1945, קבע רוזנהיים כי מצב שארית הפליטה בפולין חמור ביותר; הוא סבר שחשוב יותר לעמול על יצירת קשרים עם שארית הפליטה שבאירופה ולהתאמץ להצילם מאשר לנהל דיונים עם דוקטור שוורצברד בעניין נציגות פולין בבריטניה.¹²⁹

גם בארצות-הברית ניסה איחוד הארגונים היהודים יוצאי פולין ליצור נציגות של יהודי פולין. נציגות יהודי פולין בארצות-הברית הוקמה במחצית השנייה של 1941, והיו בה ארבעה נציגי אגודת ישראל - הרב אהרון קוטלר, הרב קלמנוביץ, הנדרס ודוקטור לוין.¹³⁰ הנציגות לא יזמה עוד פעילויות, למעט ההודעה על ייסודה.

3.3 הוועד להצלת האוכלוסייה היהודית בפולין

ב-20 באפריל 1944 הודיעה ממשלת פולין הגולה על הקמתו של ועד להצלת האוכלוסייה היהודית בפולין. בהחלטתה קבעה הממשלה כי הוועד יפעל במטרה לעזור ליהודי פולין שנותרו בחיים, ולמנוע את שילוחם למחנות ההשמדה. תכנית הפעולה שנקבעה לוועד כללה משלוח מזון ונשק לאוכלוסייה היהודית, עזרה בבריחה לארצות ניטראליות וארגון מקומות מחבוא אצל האוכלוסייה הפולנית. הוועד מנה שישה חברים - שלושה פולנים ושלושה יהודים, באי-כוח הבונד, נציגות יהודי פולין, ונציג אגודת ישראל - אברהם באבאד.¹³¹ הוועד, שהוקם כחיקוי להקמתו של הוועד למען פליטי מלחמה בארצות-הברית, נועד לשרת צרכים תעמולתיים של ממשלת פולין, והוא כמעט לא פעל. ביוני 1944 הודיע לוין לגודמן, שיש להישאר בוועד העזרה להצלת האוכלוסייה היהודית בפולין רק אם יובטח "סכום גדול ובלי כל תנאים, כי אם לא - אין כל תועלת בהשתתפות", וביקש ממנו לתאם עמדות בנושא זה

126 איו"ש JM14.615 - מסמכי אא"א.

127 גודמן אל לוין, 29.6.1944. אצ"מ J25/50.

128 רוזנהיים אל גודמן, 31.12.1944. איו"ש JM14.615 - מסמכי אא"א.

129 רוזנהיים, ניו-יורק, אל א"ה גודמן, לונדון, 7.2.1945. איו"ש JM14.615 - מסמכי אא"א.

130 דוח אגו", [ראשון], 1.7.1941-31.12.1941, עמ' 4.

131 אנגל 1993, עמ' 138.

עם רייס.¹³² ואולם הדיון בהמשך ההשתתפות בוועד התייטר, לאחר שקימו נפסק מחוסר סמכויות ומשאבים לפעולה.

3.4 סיכום

הניסיונות ליצור נציגות מרכזית ליהודי פולין, שתפעל להצלת שארית הפליטה בפולין, נכשלו. מאבקי כוח בין הארגונים שהרכיבו את נציגויות פולין בארצות השונות ובין האישים שעמדו בראש הנציגויות, מנעו גיבוש נציגות מרכזית אחת - נציגות שקריאותיה היו עשויות ליצור הד ציבורי חזק.

גם נציגויות פולין שהוקמו בלונדון, בירושלים ובניו-יורק, קיימו פעילות מדינית מצומצמת ביותר. הארגונים שהרכיבו את הנציגויות לא הסכימו לוותר על עצמאותם ועל האינטרסים של הקבוצות המקומיות שאותן ייצגו, ולכן לא קיימו שיתוף אמיתי בפעילות. בארצות-הברית אף הייתה חסרה תרבות פוליטית שתאפשר פעילות של הנציגות. בתחילת המלחמה לא עודדו ארגונים יהודים ממוסדים התארגנויות נבדלות למען פליטים; הם ראו אותן כמנוגדות להסכמותיה של החברה האמריקאית, וכעשויות להציג דרישות שאינן עולות בקנה אחד עם המאמץ המלחמתי של ארצות-הברית. המחנה האגודאי, שלא היה שותף לתפיסה זו, הקים ארגון עזרה עצמאי - ועד ההצלה הרבני - ולכן לא השקיע מאמצים בקיום נציגות פולין.

הנציגויות בבריטניה ובארץ-ישראל חסרו משאבים כלכליים לפעילותן, והיו תלויות בהקצבות ממשלת פולין הגולה בבריטניה והסוכנות היהודית בארץ-ישראל. ממשלת פולין הבטיחה עזרה רק במחצית השנייה של 1944, וגם הבטחה זו לא קוימה.

מאחר שהסוכנות היהודית ביקשה להופיע על הבמה הבין-לאומית כמייצגת העם היהודי, ולא רק בנושא הארץ-ישראלית, היא נקטה במדיניות של צמצום סמכויות נציגות פולין, כדי למנוע אפשרות שנציגות פולין תהיה לגורם מתחרה בה. כתוצאה ממדיניות זו הוקצבו לנציגות סכומי כסף קטנים, ונעשו ניסיונות בלתי פוסקים לצמצם את היקף פעילותה. כך הייתה נציגות פולין לבמת דיונים והחלפת מידע בין הארגונים שהשתתפו בה. רק ב-1942, כשנודע היקף ההשמדה, הצטרפו ארגונים אלה לוועד ההצלה המאוחד של הסוכנות היהודית; נושא זה יידון להלן.

132 לוי אל גודמן, 26.6.1944. אצ"מ J25/50.

4. בחסות אורחות קנייה

פלישת הגרמנים לפולין אילצה את יהודי פולין לחפש דרכים שונות למילוט ולהצלה. הגירה אל מחוץ לאירופה לא הייתה אפשרית מאחר שלא נמצאו ארצות שהיו מוכנות לקלוט פליטים. היהודים שנמלטו אל ליטא ואל אזור וילנה שסופח אליה, נאלצו לחזור ולחפש מקום מקלט חדש לאחר שהאזור נכבש בידי הנאצים. דרך ייחודית להגנה מפני רדיפות הנאצים נמצאה בקבלת אורחות של מדינות ניטרליות - לרוב מדרום-אמריקה. בראשית המלחמה נזהרו הגרמנים מלפגוע באזרחי מדינות ניטרליות, בהם יהודים נושאי דרכונים של ארצות אלה. נושאי הדרכונים היו מוגנים מגירוש ואף הורשו לנוע ממקום למקום ביתר חופש. אלפי יהודים ניסו להינצל בדרך זו ורכשו דרכונים שכאלה. על-פי-רוב הונפקו הדרכונים בידי קונסולים של המדינות בעלות הדרכונים או בידעתם. אגודת ישראל הייתה הראשונה בין הארגונים שעזרה לרכוש דרכונים. ברן הייתה למרכז לאספקת דרכונים: שטרנבוך, מנציגי ועד ההצלה הרבני בשווייץ, יצר קשר עם קונסול פרגוואי בברן, וזה החל להנפיק דרכונים בסיטונות.¹³³ שותף לפעילות הזו היה חיים ישראל אייז, חבר הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל, שהקדיש עצמו לפעילות ההצלה. חלק מהרכישות נעשו בשיתוף עם נציג הסתדרות העובדים העברים ששהה בברן. דרכונים רבים נרכשו באמצעות עובדי הקונסוליה הפולנית בברן (רוקיצקי ודוקטור קואל), תמורת 400 דולרים לדרכון. רוב הדרכונים נרכשו מנציגות פרגוואי, ומיעוטם מנציגות פרו, האיטי ומדינות נוספות. במרוצת הזמן נדרשו אלפי דרכונים, ואייז היה מוכן לשלם כל מחיר תמורתם.¹³⁴ בתחילת המלחמה היה אפשר להיעזר גם במכתב של קונסול מדינה בדרום-אמריקה, שבו אישר כי הוא מעניק לנושא המכתב דרכון, וכי זה יומצא לו במועד מאוחר יותר; כך נוצרה דרישה גם למכתבים שכאלה.¹³⁵

במחצית הראשונה של 1943 שהו בפולין, בבלגיה, בהולנד ובארצות כבושות אחרות מאות משפחות יהודיות בעלות דרכונים דרום-אמריקאיים. הגרמנים היו מודעים לדרך שבה הושגו הדרכונים, אך בתחילת המלחמה העלימו עין, כנראה מתוך רצון לשמור על יחסים תקינים עם המדינות בעלות הדרכונים. משהתקבלה ההחלטה להשמיד את היהודים, החלו להישלח גם בעלי דרכונים מביתם, אם כי בתחילה נשלחו למחנות כברגן-בלזן, ליד האנובר וויטל בדרום צרפת - מחנות ששררו בהם תנאי חיים משופרים. ישיבת היהודים במחנות ייחודיים שכאלה, בלא להישלח למחנות השמדה, נחשבה כדרך טובה להיוותר

133 עק תשי"ז, עמ' 100.

134 Tatsachenbestand (תיאור המצב העובדתי - נכתב בידי זילברשטיין, נציג הסתדרות העובדים העברים בברן, כנראה ב-1944), אי"ש JM20/43. זילברשטיין התלונן במסמך על שאיזו הסכים לשלם את המחיר המופקע תמורת הדרכונים. לדעתו נותרו חלק מהכספים בידי הפולנים. זילברשטיין דיווח, במסמך, על דרישתו ממרכז אגודת לישראל להחזיר לו סכומי כסף ששילם תמורת הדרכונים שסיפק לאייז, אשר נפטר ב-1943.

135 יצחק לוויין, מה עשינו באמריקה למען הצלת יהודי אירופה, בית יעקב, תמוז תש"ך, עמ' 5.

בחיים, וארגוני ההצלה, ובהם ארגוני המחנה האגודאי, עשו מאמצים לרכוש ולספק ליהודים דרכונים כדי שיוכלו לשהות במחנות האמורים.

בגטו ורשה נוסדה ועדה ציבורית, שהורכבה מאנשי ציבור, בהם זושא פרידמן. הוועדה הזאת הכינה רשימות של אישים ועסקנים שמטעמי טובת הציבור היו ראויים לקבל דרכונים ללא תשלום. הרשימות הועברו אל מחוץ לפולין, לרכישת הדרכונים.¹³⁶

באמצע פברואר 1943 הודיע חיים איזו משווייץ, שבאמצעות דרכונים דרום-אמריקאיים אפשר להציל קבוצות רבנים ועסקנים, ויש לגייס כספים לצורך זה. הכספים נאספו מ"קרן הפליטים", מ"קרן התורה" ומגורמים פרטיים, והועברו ליעדם. מקבלי הדרכונים הוכרו כאזרחים דרום-אמריקאיים ושוכנו, כאמור, בכמה מחנות. הנהלת אגודת ישראל העולמית החליטה לנסות ולהמשיך בדרך הצלה זו.¹³⁷

גם מנהיגים אחרים מאגודת ישראל ניסו להשתמש בדרכוני מדינות ניטרליות כדי להציל יהודים: בניסיון להציל את יהודי הולנד, הציע רוזנהיים, באמצע 1943, לרכוש דרכונים של מדינות דרום-אמריקאיות ולצייד בהם יהודים בהולנד, בהנחה שהדרכונים ימנעו את שילוחם למחנות ההשמדה. מאחר שהמצב החוקי בהולנד היה דומה לזה שבארצות אירופה המרכזית, הביע רוזנהיים תקווה שהדרכונים האמורים יוכלו להגן על המחזיקים בהם.¹³⁸

ב-1943 ביקש הרב ויסמאנדל לממן רכישת דרכונים של פרגוואי, בעזרתם יהיה אפשר להעביר יהודים מבולגריה ומרומניה לארצות ניטרליות כתורכיה, ובתנאי שבריטניה תאפשר להעבירם בדרך הים ותורכיה תסכים לקלוט אותם.¹³⁹

באותו הזמן ביקש גודמן מדולנטי, מושל אירלנד, לפעול להנפקת דרכונים איריים, ללא שם מחזיק, ואלה ישמשו את הפליטים היהודים שיצליחו להגיע לנציגויות אירלנד.¹⁴⁰ במארס 1944, אף שבקשתו הראשונה לא נענתה, ביקש גודמן מדולנטי לפעול להנפקת דרכונים איריים לפליטים מהונגריה, וכל זאת כדי למנוע את שילוחם למחנות ההשמדה בפולין. במכתבו הבהיר גודמן: "אנשים שבידם ויזות אינם נשלחים למחנות המוות במזרח אירופה".¹⁴¹

במאי 1944 שלח הרב אברהם קלמנוביץ, בשם ועד ההצלה הרבני, תזכיר לברלע - עוזר שר המדינה האמריקאי. במסמך זה הוצעו כמה דרכים להצלת יהודי הונגריה, בהן הצעה להנפיק 10,000 דרכונים דרום-אמריקאיים ליהודים בהונגריה. קלמנוביץ ביקש לייעד את הדרכונים

136 עק תשי"ז, עמ' 101.

137 דוח אנו"י, רביעי, 1.1.1943-20.6.1943, עמ' 3. מחיר דרכון הסתכם, בראשית המלחמה, ב-300 דולרים בערך; חלק מהסכום שולם למתווכים.

138 רוזנהיים אל הרב דוקטור אלכסנדר אלטמן, מנצ'סטר 29.4.1943. איו"ש JM14.797 - מסמכי אא"א.

139 ויסמאנדל אל משה בלוי, תש"ג (תאריך נמחק). קצבורג תשמ"ד, עמ' 91.

140 ה"א גודמן אל ג'. ו. דולנטי, מושל אירלנד, לונדון, 8.4.1943. איו"ש JM14.800 - מסמכי אא"א.

141 ה"א גודמן אל ג'. ו. דולנטי, מושל אירלנד, לונדון, 17.3.1944. איו"ש JM14.800 - מסמכי אא"א.

בעיקר לרבנים ולמנהיגים דתיים. הוא נימק זאת באומרו שהרבנים והמנהיגים הדתיים הם מטרה ראשונה לפגיעות הנאצים; עוד סבר קלמנוביץ, כי מאחר שיש לשמור בסוד את העובדה שהדרכונים הונפקו רק לצורך הצלה ואין הם מעניקים זכויות לאזרחות במדינות המנפקות, עדיף למוסרם לאישים דתיים הנאמנים יותר בשמירת סוד.¹⁴²

באמצע 1943 החליטו הגרמנים לבדוק את תקפות הדרכונים ולנסות להפסיק דרך מילוט זו בלא לפגוע ביחסים הדיפלומטיים עם המדינות הניטרליות. למדינות בעלות הדרכונים נמסר, כי שוב לא יכובדו דרכוניהן המצויים בידי יהודים אלא אם תודענה שמחזיקי הדרכונים הם אזרחיהן. משנודע על המדיניות הגרמנית החדשה, נקטו ראשי אגודת ישראל פעולות מדיניות מאומצות כדי להמשיך ולשמר דרך הצלה זו.

בסוף 1943 הגיעו אל ראשי אגודת ישראל בארצות-הברית ידיעות משווייץ, לפיהן הגרמנים יפסיקו להעניק חסינות לנושאי דרכונים דרום-אמריקאיים שמצויים במספר מחנות ובהם ויטל, מפני שהמדינות בעלות הדרכונים לא הכירו בתוקפם. אגודת ישראל החלה לפעול נמרצות במחלקת המדינה של ארצות-הברית, בנציגות הוותיקן ובוועד למען פליטי המלחמה, במטרה לגרום למדינות בעלות הדרכונים להכיר בתקפות דרכוניהן. הפעם נשאה הפעילות המדינית פרי, והמצב הוחזר לקדמותו.¹⁴³

באוגוסט 1943 דיווח האריסון, שגריר ארצות-הברית בברן, על הסכנה שהגרמנים יפסיקו להכיר בדרכונים דרום-אמריקאיים. ב-23 בדצמבר 1943 פנה רוזנהיים במכתב לממשל ארצות-הברית, ובו ביקש להשפיע על המדינות שהנפיקו את הדרכונים לאשרם כדי שנושאייהם לא ייפגעו.¹⁴⁴ בראשית 1944 פנו לממשל ארצות-הברית כמה ארגונים, בהם ועד ההצלה הרבני, הקונגרס היהודי העולמי והוועד למען פליטי המלחמה בבקשה שיפעיל לחצים על ממשלות מדינות דרום-אמריקה לאשר בפני הגרמנים את תקפות הדרכונים.¹⁴⁵

בסוף מארס 1944 הורתה מחלקת המדינה של ארצות-הברית לנציגיה בארצות הניטרליות והלטיניות לפעול בהן להכיר בתקפות דרכוניהן הנמצאים בידי יהודים באירופה הכבושה. ארצות-הברית הבטיחה שההכרה בדרכונים לא תחייב את המדינות לקבל את היהודים לארצותיהם לאחר המלחמה.¹⁴⁶

ראשי אגודת ישראל בארצות השונות פנו לגורמים שונים וביקשו מהם ללחוץ על המדינות בעלות הדרכונים ולגרום להן לאשר את תקפותם, ובו-בזמן לדרוש מגרמניה לכבד את הדרכונים ולא לשלח את המחזיקים בהם למחנות ההשמדה.

142 מנדלסון 1982, כרך 15, עמ' 11-13.

143 דוח אג"י, שיש, 1.1.1944-30.6.1944, עמ' 1.

144 פינגולד 1970, עמ' 226.

145 עק תשי"ז, עמ' 108.

146 יחיל 1987, עמ' 798.

במכתב ממארכס 1944 תיאר רוזנהיים בפני ג'והן פלה, ראש הוועד למען פליטי המלחמה שהקים רוזוולט (ראה להלן), את מצבם של מחזיקי הדרכונים. הוא גם תיאר את מצבם של היהודים שהחזיקו רק מכתבים מטעם שגרירי מדינות בדרום-אמריקה, ובהם הצהרה כי מחזיקי המכתבים הם אזרחי מדינותיהם.¹⁴⁷ בנובמבר 1943 לקחו הגרמנים את התיעוד האמור מהמחזיקים בו, ורוזנהיים עמד על הסכנה הנשקפת לחיי יהודים אלה. הוא סבר שהגרמנים אמנם היו מודעים לאופי הדרכונים ולייעודם, אבל לדעתו, קביעות חד-משמעיות של המדינות בעלות הדרכונים בדבר תקפותם והדרישה להחזירם לידי המחזיקים בהם היו חיוניות על מנת לשמור על חיי אותם יהודים.

ועוד הוסיף במכתבו על הצלחתה של מחלקת המדינה בארצות-הברית לגרום לממשלת פרגוואי לחזור בה ולהכיר בתקפות דרכוניה שבידי יהודים באירופה. בפרשה זו ראו ראשי אגודת ישראל פרי במאמציהם המדיניים, והיא חיזקה את ידיהם:

בסוף 1943 הודיעה ממשלת פרגוואי, באמצעות שגרירות ספרד בברלין, שאין היא מכירה בדרכונים שהונפקו בידי נציגיה באירופה. כתוצאה מהודעה זו היו צפויים יהודי מחנה ויטל שבצרפת להישלח למחנות ההשמדה שבפולין. בדצמבר 1943 פנתה אגודת הרבנים האורתודוקסים של ארצות-הברית וקנדה לנציגות הוותיקן בוויטינגטון, וביקשה ממנה לפעול להצלתם של אלפי היהודים במחנה ויטל שבצרפת שהחזיקו בדרכונים של מדינות בדרום-אמריקה. הנציגות התבקשה להשפיע על ממשלת ספרד להפעיל מיד את קשריה בגרמניה כדי לדחות כל פגיעה ביהודים עד לבירור הנושא עם ממשלת פרגוואי. עוד התבקשה נציגות הוותיקן לפעול אצל ממשלת פרגוואי על מנת שזו תחזור ותכיר בתקפות דרכוניה המוחזקים בידי יהודים, ובדרך זו להצילם ממוות.¹⁴⁸

אגודת ישראל ביקשה גם מממשלת פולין הגולה לפעול בנושא זה: דוקטור לוין היה חבר המועצה המרכזית של אגודת ישראל העולמית, ובתוקף תפקידו קישר בארצות-הברית בין נציגי ממשלת פולין הגולה ובין אגודת לישראל; בינואר 1944 קיבל דוקטור לוין מכתב מסליון סטראקו, הקונסול הכללי של פולין בארצות-הברית, ובו נאמר כי בתגובה לבקשת ממשלת פולין הגולה הורה שר החוץ של פרגוואי לשגריר ספרד בברלין, שייצג את ענייני פרגוואי, לאשר את תקפות דרכוניה המצויים בידי יהודים בארצות הכבושות.¹⁴⁹ במאי 1944 שלח נציג ממשלת פולין בארגנטינה מכתב ללוין, ובו הודעה דומה מטעם שר החוץ של פרגוואי; ההודעה נשלחה לשגרירות ספרד בברלין, שייצגה את ענייני ממשלת פרגוואי, ונאמר בה: "הדרכונים האלה יהיו תקפים כל תקופת המלחמה באירופה, והנושאים אותם יהיו

147 רוזנהיים אל ג'והן פלה, מנהל ועד פליטי המלחמה, ושינגטון, 23.3.1944. איו"ש JM14.410 - מסמכי א"א.

148 הרב דוקטור יצחק לוין, הרב ס. פרנקל, אגודת הרבנים האורתודוקסים של ארצות-הברית וקנדה, ניו-יורק, אל נציגות הוותיקן, ושינגטון, 24.12.1943. איו"ש JM14.410 - מסמכי א"א.

149 לוין 1978, עמ' 11.

זכאים לקבל את כל הזכויות שהדרכונים מקנים למחזיקיהם בכל מקום שהם נמצאים בו".¹⁵⁰ עם הצלחת המאמצים בנושא זה הודתה אגודת ישראל לנציגות הוותיקן בווינגטון, וביקשה ממנה לפנות לממשלות של עוד חמש מדינות בדרום-אמריקה, שיהודים במחנה ויטל מחזיקים בדרכוניהן, ולבקשן להודיע על תקפות דרכונים אלה. עוד ביקשה אגודת ישראל מהנציגות לבקש מממשלת שווייץ להיענות בחיוב בשאלות הנוגעות לשלום יהודים באירופה הכבושה, בייחוד כשמדובר בשלטונות גרמניה.¹⁵¹

ב-2 באפריל 1944 הגיעה ידיעה נוספת משווייץ, לפיה הגרמנים תכננו להעביר את נושאי הדרכונים למחנות ההשמדה, אלא אם תאפשר החלפתם באזרחים גרמנים המצויים במדינות הברית.¹⁵²

בפגישה שקיים נציג ממשלת שווייץ עם מפקד מחנה ויטל ב-15 ביולי 1944, הבהיר מפקד המחנה שהמשלוחים לברגן-בלזן יימשכו עד שיובהר אם יהודי ויטל כלולים בעסקת חליפין. נציג שווייץ יידע את מפקד המחנה, שכלואים המחזיקים בדרכונים דרום-אמריקאיים יוכלו להיכלל בעסקת חליפין, וכי מחזיקי הדרכונים הוכרו בידי מדינות דרום-אמריקה בעלות הדרכונים ובידי ממשלת ארצות-הברית כאזרחי המדינות האמורות.¹⁵³

במקביל ניסה גודמן לגרום לממשלת אירלנד להפעיל את קשריה בברלין כדי לבטל כל החלטה להעביר יהודים מוויטל למחנות השמדה. ביוני 1944 הודיע גודמן לוולש, סגן שר החוץ האירי, כי הוברחו אליו רשימות שמיות של בעלי אזרחות דרום-אמריקאית המצויים במחנה ויטל. למכתב צורפו רשימות של שמות מסודרים על-פי האזרחות. גודמן הצהיר במכתבו: "אני אישית מכיר רבים מהאנשים שברשימות ויש בידי כל הסיבות להאמין שהרשימה אמينة". גודמן הסביר במכתב ששלטונות בריטניה פנו לממשלות פרגוואי, אקוודור, פרו, ניקרגואה, קוסטה ריקה והונדורס, שלא תבטלנה את הכרתן בדרכונים שבידי היהודים, ושתורינה לספרד להודיע לגרמנים כי הדרכונים תקפים. פרגוואי, אקוודור וניקרגואה הסכימו לאשר את תקפות דרכוניהן, "לפחות לצרכים הומניטריים בגינם הם הונפקו - קרי לאפשר הגנה למחזיקים בהם עד שיימלטו לטריטוריות שאינן בשליטת האויב. זאת ועוד, הממונה על פלשתינה אישר למשפחות האמורות כניסה לפלשתינה".¹⁵⁴ גודמן ביקש מוולש להפעיל את קשריו אצל הגרמנים כדי שישו או יבטלו את העברת המשפחות מוויטל.

בספטמבר 1944, במענה למכתב של ולש, הבהיר גודמן כי הדרכונים הדרום-אמריקאיים

150 מירוסטאו אריוויסקי, נציג פולין, בואנוס-אייס, אל דוקטור יצחק לוויין, 16.5.1944. לוויין 1978, עמ' 13. (תרגום מספרדית - 1. שניידר.)

151 מיכאל ג' טרס, צעירי אגודת ישראל, הרב דוקטור יצחק לוויין, אגודת ישראל העולמית, הרב פרנקל, אגודת ישראל באמריקה, אל נציגות הוותיקן, ושינגטון, 28.1.1944. איו"ש JM14.410 - מסמכי אא"א.

152 דוח אגו"י, שיש, 1.1.1944-30.6.1944, עמ' 1.

153 פאול מאסוס, מחלקת הפליטים במשרד החוץ, לונדון, אל גודמן, 17.11.1944. איו"ש JM14.800 - מסמכי אא"א.

154 ה"א גודמן, אל ג"פ ולש, המשרד לענייני חוץ, דובלין, 22.6.1944. איו"ש JM14.800 - מסמכי אא"א.

"אינם מזויפים אלא חוקיים למהדרין, והם הונפקו בידי הקונסולים של המדינות בעלות הדרכונים, ובינתיים המדינות המעורבות בנושא אישרו את תקפות הדרכונים". עוד הביא גודמן במכתבו את הודעת משרד החוץ הבריטי, לפיו נדרשה שגרירות בריטניה במדריד לבקש מממשלת ספרד להתערב ולדרוש מממשלת גרמניה להחזיר למחנה ויטל, שבחסות הצלב האדום, את מחזיקי הדרכונים הדרום-אמריקאיים, שהועברו ממנו ליעד לא ידוע. גודמן הביע תקווה שגם אירלנד תתמוך בדרישה זו.¹⁵⁵

ביוני 1944 דיווח שטרנבוך כי לפרגוואי וסן-סלוואדור אין סמכויות לייצג את נושאי דרכניהן בהונגריה וסלובקיה, ומחזיקי הדרכונים נותרו חסרי הגנה. שטרנבוך ביקש ללחוץ על ממשלות פרגוואי וסן-סלוואדור להסמיך את שבדיה או את שווייץ לייצג את האינטרסים של מחזיקי הדרכונים בהונגריה ובסלובקיה.¹⁵⁶ אגודת ישראל נדרשה לפעול גם בנושא הזה.

על אף הידיעות בדבר אפשרות שהדרכונים שוב לא יעניקו חסינות למחזיקים בהם, ומחוסר דרך אחרת להצלה, ביקשו ראשי המחנה האגודאי לרכוש עוד מספר רב של דרכונים. ביולי 1944 נפגשו נציגי צעירי אגודת ישראל, מיכאל טרס והרב יוסף ירמייש, עם דוקטור רוברטו דספרדל - שר בממשלת הרפובליקה הדומיניקנית, כדי לדון בהנפקת דרכונים של הרפובליקה הדומיניקנית ליהודים באירופה הכבושה, בניסיון להצילם. השר הודיע כי ממשלתו תסכים לזה כמחווה הומניטרית, אך הבהיר שלהפעלת המבצע יידרש סכום כסף גדול וביקש לדעת מה הסכום המרבי שממשלתו תוכל לקבל תמורת הנפקת 10,000 דרכונים. טרס הודיע שהסכום המרבי הוא 100,000 דולר וכי אין ביטחון שיהיה אפשר להבריח מספר יהודים גדול שכזה. הנושא הועבר לדיון בוועד ההצלה הרבני, שהיה אמור לגייס מימון למטרה זו. נושא העברת הכספים לדומיניקנים נדון גם עם פלה, בפגישה שטרס, שניקלובסקי וירמייש קיימו עמו.¹⁵⁷

הצלת יהודים באמצעות תיעוד על היותם אזרחי מדינות ניטראליות הייתה לאחת מדרכי ההצלה החשובות. מתחילת המלחמה עשתה אגודת ישראל מאמצים לרכוש דרכונים לחבריה באירופה. משנודע שהגרמנים מנסים לערער על תקפות הדרכונים ולשלח את המחזיקים בהם למחנות השמדה, קיימה אגודת ישראל פעילות מדינית ענפה, שמטרתה לגרום להכרה בתקפותם, ולהעניק למחזיקים בהם הגנה מצד המדינות בעלות הדרכונים. לפעילות רכישת הדרכונים, כמו פעילויות הצלה אחרות, לא היה אחראי גוף אגודאי אחד, אלא גופים ואישים שונים באגודת ישראל, כצא"י, שליחי ועד ההצלה הרבני ואגודת ישראל

155 ה"א גודמן, הסתדרות אגודת ישראל העולמית, לונדון, אל ג"פ ולש, המשרד לענייני חוץ, דובלין, 6.9.1944. איו"ש JM14.800 - מסמכי א"א.

156 יעקב רזנהיים אל מיכאל ג' טרס, 17.7.1944. איו"ש JM14.410 - מסמכי א"א.

157 תרשומת מפגישת הרב ירמייש ומכאל טרס עם השר דוקטור דון רוברטו דספרל, מר אנרי ומר רוטמנש, מהרפובליקה הדומיניקנית, ושיגטון, 26.7.1944. איו"ש JM14.617 - מסמכי א"א.

באמריקה. היות שכך, לא היה תיאום ואפשר להניח שריבוי הגופים שרכשו דרכונים, כולל גופים ואישים שאינם שייכים למחנה האגודאי, תרם לעליית מחיר הדרכונים ולדרך התנהלות של שוק תחרותי. עוד ייתכן כי דרישות להצלת משפחות הוגשו לכמה גופים במקביל. לעתים אף עולה תמונה של הצלת בעלי ממון בלבד, שכן קרובי משפחה נדרשו לממן את מחיר הדרכונים.

עם כל הליקויים שאפשר למצוא בפעילות האמורה, הייתה זו פעילות הצלה מבורכת שנעשתה בחלקה הגדול ביזמת יחידים, ולא דווקא כהחלטה מוסדית של ארגון אגודאי כלשהו.

פרק ג: ראשית החורבן

1. מאבקים בהנהגה בצל המלחמה

שלושת מוקדי הכוח שנוצרו באגודת ישראל - בארץ-ישראל, בארצות-הברית ובבריטניה - התקשו לעצב מדיניות אחידה. היותם פרושים על-פני שלוש יבשות שונות, ללא אמצעי קשר חופשי ורציף ביניהם, כתוצאה מן המלחמה, הקשה ביותר. אך יותר מכך, עצם היותם במאבק מתמיד ביניהם כדי לבצר את כוחם הפוליטי בתוך התנועה, מצב שלא היה מיוחד לימי המלחמה, הקשה אף יותר. מאבקים פנימיים בין מחנות ומנהיגיהם היו באגודת ישראל מאז ייסודה, והם לא נפסקו גם בימי המלחמה.

אגודת ישראל העולמית הייתה בפועל ארגון גג פוליטי של מחנות אורתודוקסיים שונים בתרבותם ובאורח חייהם, שנוסד במטרה להתמודד עם המודרנה, החילון והתפתחות התנועה הציונית. רשמית, גובשו העמדות של מחנות אגודת ישראל בהתאמה לארצות שבהן פעלו, אך בפועל נוצרו בארצות השונות מחנות עם תפיסות אידאולוגיות שונות. המחלוקת האידאולוגית נסבה בעיקר סביב שני נושאים: התרבות החילונית - ספרות ולימודי חול, והתנועה הציונית.¹⁵⁸

המחנה האורתודוקסי המערב אירופאי הפנים ערכים מודרניים והיה שונה בהתנהגותו החברתית ובתרבותו מהמחנות האורתודוקסיים של מזרח אירופה.

צעירים אורתודוקסיים במזרח אירופה, ששילבו בלימודיהם תרבות חילונית, התגבשו במחנות של אגודת ישראל שהתמודדו עם מנהיגות שביקשה לשמר עולם תרבותי יהודי-מונוליטי.

צעירים אורתודוקסיים, שהפנימו ערכים סוציאליסטיים, התארגנו בתוך אגודת ישראל ופעלו מול מנהיגותה במטרה להוביל שינויים חברתיים.

158 דיון בהתייחסות אגודת ישראל לתרבות החילונית נכלל בחיבורו של דוקטור פונד - ילקוט רעים חרדים - המצוי כעת בשלבי פרסום. ההתייחסות לתנועה הציונית נדונה בפונד תשנ"ט.

לצד המאבקים בין המחנות השונים שהתגבשו באגודת ישראל העולמית, התקיימה לאורך כל השנים התמודדות בין המנהיגות הפוליטית של אגודת ישראל ובין מנהיגותה הרוחנית - מועצת גדולי התורה. מועצת גדולי התורה נתפסה כסמכות העליונה של אגודת ישראל, ומנהיגים פוליטיים רבים בתוכה אף היו מחויבים, אישית, להישמע לגדולי התורה שהיו מקובלים על המחנה הפוליטי שהנהיגו. ואולם בפועל ביקשה המנהיגות הפוליטית לקבוע את המהלכים המדיניים על-פי ראות עיניה ולקבל את אישורה של מועצת גדולי התורה. לעומתם, ביקשה מועצת גדולי התורה להכתיב למנהיגות הפוליטית את מהלכי המדיניים. הקשר הקיים בין שתי המנהיגויות הציב שאלה עקרונית באשר לאופן קבלת ההחלטות באגודת ישראל ובמדינה היהודית לכשתקום. הנושא נדון לא אחת, שכן לצד מחויבותה העקרונית של המנהיגות הפוליטית לקבל את הכרעות גדולי התורה היה גם רצון ואפילו דרישה לקבל החלטות פוליטיות על-פי כללי הכרעה דמוקרטיים.¹⁵⁹

על-פי-רוב נקבעה המדיניות על-ידי המנהיגות הפוליטית, לעתים אף לא על דעת גדולי התורה.¹⁶⁰ כך לדוגמה, החליטו מנהיגי אגודת ישראל בפולין, בשנת 1922, להצטרף לגוש המיעוטים בבחירות לסיים (הפרלמנט הפולני), בניגוד לעמדת רבני התנועה, שהסתייגו מצעד זה.¹⁶¹ היו גם מקרים שבהם נאלצה המנהיגות הפוליטית לקבל תכתיבים ממועצת גדולי התורה: ב-1938 ניהלו מנהיגי אגודת ישראל משא ומתן עם מנהיגי המזרחי במטרה ליצור גוש חרדי מאוחד שיוכל להיות כוח פוליטי חזק במדינה לכשתקום. ההסכם שגובש בין המנהיגים לא יצא לפועל בגלל התנגדות אישים במועצת גדולי התורה ליישומו.¹⁶²

גם בתוך מועצת גדולי התורה התנהל מאבק בין מחייבי ההתבדלות לשולליה, ובין בעלי תפיסות תאולוגיות שונות. חוסר ההסכמה בין גדולי התורה קיבל ביטוי פומבי בכנסיה הגדולה השלישית שהתקיימה באוגוסט 1937, ובה נדונו היחסים עם התנועה הציונית והעמדה שעל אגודת ישראל לנקוט כלפי התכנית לחלוקת ארץ-ישראל. דיוני מועצת גדולי התורה, שנוהלו בדלתיים סגורות, תוארו בעיתונות כ"אספה סעורה... דנה שבע שעות ומלחמה גדולה התנהלה שם".¹⁶³ ההחלטות שהתקבלו נוסחו כפשרה בין מחייבי הקמת מדינה לשולליה, ואפשרו לכל צד להסביר אותן על-פי תפיסתו. גדולי התורה נחלקו גם בקביעותיהם לגבי אופן ההתמודדות עם השואה, בנושאים כגון היחס לחרם הכלכלי על גרמניה, היחס למרד והתפיסה התאולוגית של השואה.

159 ראה לדוגמה, ברויאר תש"א.

160 וינמן 1995, הציג תפיסה קיצונית של אופן קבלת ההחלטות של המנהיגות הפוליטית, ותקף אותה כמי שפעלה בניגוד לדעת מועצת גדולי התורה. כדוגמה לכך הוא הביא את החלטת מנהיגי אגודת ישראל להצטרף למוסדות מדינת ישראל, עם הקמתה, בלא שמועצת גדולי התורה קיבלה החלטה חיונית בנושא. שם, עמ' 389-410. יצוין, כי מועצת גדולי התורה לא התכנסה מאז תרצ"ו וממילא לא קיבלה החלטה בנושא.

161 בקן טו, עמ' 66.

162 מכתב רוזנהיים, לונדון, אל הסתדרות המזרחי המרכז העולמי, ירושלים, ג' אמור תרצ"ח, דוח מזרחי תרצ"ט, עמ' עה.

163 כשר תשכ"ט, עמ' רה (נדפס לראשונה בהפרדס, תשרי תרצ"ח).

בתקופת השואה נותרו כמה וכמה מגדולי התורה באירופה הכבושה; אך גם אלה שהגיעו לארץ-ישראל או לארצות-הברית התקשו, נוכח הנסיבות, להטיל את מרותם על המנהיגות הפוליטית. וגם אם נשארו המנהיגים הפוליטיים קשובים להלכי הרוח של גדולי התורה, צומצמה במידה רבה מעורבותם בצעדיה המדיניים של אגודת ישראל בימי השואה.

מאז אמצע שנות העשרים, פעלו בצמרת הפוליטית של אגודת ישראל העולמית שני גורמים אופוזיציוניים למנהיגות המייסדת - צעירי אגודת ישראל (צא"י) ופועלי אגודת ישראל (פא"י). מנהיגי צא"י בפולין פעלו לשינוי ההתייחסות לתרבות הכללית ככורח השעה; ב-1921 הם ייסדו עיתון בשם "דגלנו", שראה אור בד-בבד עם "דער יוד" - ביטאון אגודת ישראל בפולין. העיתון נכתב בשפה העברית ומטרתו העיקרית, כפי שנוסחה במניפסט שלו, הייתה לעודד יצירה של ספרות חרדית.¹⁶⁴ עוד פעלה צא"י לפתיחת ספריות שיכללו גם ספרות כללית, ופעלה גם לשינויים במערכת החינוך.¹⁶⁵ צעדים אלה נתפסו בחברה החרדית כמהפכניים וכמנוגדים לעמדות המנהיגות הבוגרת, והובילו לחיכוך מתמיד בין מנהיגות צא"י למנהיגות אגודת ישראל שבפולין. את התפיסה האידאולוגית של צא"י בארץ-ישראל ביטא משה שנפלד בדרך זו: יש להתנגד לשיתוף הפעולה עם הסוכנות היהודית ועם הקק"ל ולפעול כאופוזיציה מיליטנטית להנהגה הארצית של אגודת ישראל.

צא"י נשארה בעמדתה המתבדלת גם בתקופת השואה, ולא יוצגה בוועדי ההצלה שהוקמו בארץ-ישראל עם הסוכנות היהודית ועם גורמים ציוניים אחרים. מנהיגיה, כראשי היישוב הישן, גינו את השתתפות אגודת ישראל בוועדי ההצלה ודרשו שהמחנה האגודאי יפעל בנושא ההצלה לבדו. להצדקת עמדתם העקרונית הם הציגו את הפרי המועט שנשאה פעילותם של ועדי ההצלה ואת אפליית חברי אגודת ישראל בפעילות ההצלה.

פא"י הייתה ארגון צעירים נוסף שנקט בעמדות אופוזיציוניות כלפי הנהגת אגודת ישראל. מראשית דרכה התלבטה פא"י באשר לעצם השתייכותה לאגודת ישראל. אורליאן, ממעצבי התפיסה האידאולוגית של פא"י, כתב ב-1931 במצעה הרעיוני:

לפנינו היו שתי דרכים, האחת הובילה אותנו אל אותו חלק ביהדות הקרוב קרבה ממשית לרעיון מלכות שמים, אלא שרעיון הצדק... לקוי אצלם. הדרך השנייה הובילה אותנו אל אנשים קרובים לנו מבחינת עמדתם הסוציאלית והרגישים לצדק, אבל הלקויים מבחינת רעיון הכרת מלכות שמים. בחרנו ללכת בדרך אלה שיש יראת אלוקים בלבבם... על כן הצטרפנו לאגו"די העולמית ולא לאינטרנציונל הסוציאליסטי הכופר.¹⁶⁶

בארץ-ישראל צידדה הנהגת פא"י בשיתוף פעולה מלא עם התנועה הציונית ובהשתלבות במוסדות היישוב; היא נעזרה בקק"ל ליישוב חבריה על הקרקע, בניגוד לעמדת הנהגת

164 "מילתנו הראשונה", דגלנו, חוברת א', כסלו תרפ"א, עמ' ג-ה.

165 בקון 1996, עמ' 127-172.

166 אורליאן תשט"ז, עמ' 14. במקור: אורליאן, צום זאטע און צו הונגערקע, ווארשא תרצ"א.

אגודת ישראל, ושיתפה פעולה עם ארגוני העובדים ההסתדרותיים. בתקופת המלחמה, בניגוד לעמדת צא"י, דרשו מנהיגי פא"י לקחת חלק בפעילות הצלה משותפת עם הסוכנות היהודית, ונציגיה, בראשות בנימין מינץ, השתתפו בכל שנות המלחמה בוועדי ההצלה שהוקמו.

לא כל הנהגת פא"י הסכימה לקו המדיני הפרו-ציוני והמשתלב שהתווה המחנה. קבוצה מבין עסקני פא"י בירושלים, שהסתייגה מהמדיניות האמורה של פא"י, פרשה מפא"י והקימה ביולי 1940 את "הסתדרות פועלי אגודת ישראל ירושלים" (פאג"י). פאג"י דרשה לנקוט מדיניות של התבדלות פוליטית, ומנהיגיה התנגדו לשיתוף הפעולה עם הסוכנות היהודית והיו לאופוזיציה פעילה לצד צא"י.¹⁶⁷

גם בתוך ההנהגה הארץ-ישראלית של אגודת ישראל לא שררה הרמוניה. הרב משה בלוי, ממייסדי אגודת ישראל בארץ-ישראל וממנהיגיה, ייצג את הפלג האגודאי שביישוב הישן. כוחו של מחנה זה הלך והצטמצם עם עלייתה של אגודת ישראל שהחלה באמצע שנות העשרים, והיו שפרשו מאגודת ישראל גם באמצע שנות השלושים.¹⁶⁸

דוקטור יצחק ברויאר, שעלה ארצה מגרמניה ב-1936, נחשב למנהיג מחנה היישוב האגודאי החדש שהתגבש בארץ-ישראל, כשבמרכזו פא"י. התרבות הפוליטית והחברתית של המחנה הזה הייתה שונה מזו של היישוב הישן. במישור המדיני דרש היישוב הישן להתבדל ולפרוש מ"כנסת ישראל" (המסגרת הארגונית של יהודי ארץ-ישראל המנדטורית), ואילו העולים שהשתייכו לאגודת ישראל לא נמנעו מלהיכלל בה והיו מוכנים לשיתוף פעולה הדוק עם התנועה הציונית והסוכנות היהודית. שני הפלגים האמורים ניסו לבצר את כוחם ונאבקו לעיצוב מדיניותה של אגודת ישראל בארץ-ישראל, כל אחד על-פי תפיסתו.

מאבק הכוחות בין שני הפלגים האמורים של אגודת ישראל בארץ-ישראל התפתח ליריבות קשה בין ברויאר לבלוי. כל אחד מהם ניסה להגדיל את ייצוג המחנה שלו במוסדות אגודת ישראל ולרכוש שליטה במשאביה הכלכליים - "קרן השמיטה" ו"קרן היישוב". רוזנהיים תיאר ב-1937 את היחסים בין שני המנהיגים: "לדאבוני ולצערי הגדול מרגיש אני שבעת האחרון נתרבח מחדש התהום בין דוקטור ברייער ובין הרב משה בלוי... צריך לגבש דרך בה שניהם יחד או אחד במקומו יעבדו עבודתם במלאכת הקודש של א"י".¹⁶⁹ המאבקים בתוך הנהגת אגודת ישראל בארץ-ישראל באו לביטוי פומבי בדיוני הוועידה הארצית שהתקיימה בפתח-תקווה ביוני 1941. הדי המלחמה ורדיפות היהודים באירופה נדחקו מפני מאבקי הכוח בין הפלגים השונים ביישוב האגודאי. מערכת קול ישראל, שדיווחה על

167 הקרע בין פאג"י ובין פא"י והנהגת אגודת ישראל בארץ-ישראל הלך והתרחב, עד לפרישתה מאגודת ישראל והתמודדותה בבחירות לכנסת כמפלגה נפרדת. לתיאור הפילוג ראה פונד תשנ"ט, עמ' 232-237.

168 "חברת חיים", קבוצה אופוזיציונית קנאית ביישוב הישן, פרשה מאגודת ישראל על רקע הסכמת הנהגת האגודה לשתף פעולה עם הסוכנות היהודית, וב-1938 החלה לכוון את עצמה בשם "נטורי קרתא". ראה רובינשטיין 1979, עמ' 203-204.

169 מכתב רוזנהיים אל הרב משה גליקמן-פרוש, י"ד באב תרצ"ו, אא"י תיק 9.

מהלך הוועידה, החליטה שלא לפרסם את כל דיוניה: "דילגנו על חומר שהי' בהם לעורר התרגוזה בין הקהל".¹⁷⁰

בספטמבר 1942 ייסדו חוגי היישוב האגודאי החדש בתל-אביב שבועון בשם "הדרך", כמקבילה ל"קול ישראל" הירושלמי, הקרוב ליישוב הישן. גם למחנות האחרים בארץ-ישראל היו עיתונים משלהם, ובהם הציגו את התפיסות האידאולוגיות של כל אחד מהם ותקפו עמדות מדיניות שלא הסכימו להן. בשנות המלחמה ראו אור בארץ-ישראל שישה עיתונים מטעם אגודת ישראל, בהם שני העיתונים האמורים ולצדם: "דגלנו" - עיתון צא"י, "עתידינו" - עיתון פאג"י, "שערים" ו"העיתיד" - עיתוני פא"י. הצורך שהיה לכל מחנה בבמה משלו כדי להבליט את ייחודו, בוטא בבהירות במניפסט "העיתיד": "יש ואנו צריכים להבליט את ישותנו, להפגין את רצוננו ולעמוד על טהרת הרעיון שלנו גם בפנים המחנה..."¹⁷¹.

בזמן המלחמה פעלו חוגי היישוב הישן, צא"י ופאג"י, כאופוזיציה להנהגה הארצית, שמדיניות ההצלה שלה נקבעה בעיקר על-ידי לוין ומיניץ. אופוזיציה זו דרשה להימנע מלהשתתף בוועד הצלה של הסוכנות היהודית ולקיים פעילות הצלה עצמאית. בלית ברירה, בגלל דרישות האופוזיציה וכדי לא לתת בידה נשק, נמנעו לוין ומיניץ מלתת פומבי לביקורת הנוקבת שהטיחו בהנהלת הסוכנות היהודית בגין הגבלת סמכויות ועד ההצלה וקיפוח חברי אגודת ישראל בהצלה.

הרב אליעזר סילבר, שכיהן גם כנשיא אגודת הרבנים האורתודוקסיים של ארצות-הברית וקנדה,¹⁷² ייסד את אגודת ישראל בארצות-הברית. כבר בוועידת היסוד שלה נתגלו חילוקי דעות בין מייסדי התנועה באשר למדיניותה, והחלטותיה התקבלו לאחר "סכסוכים" בין חוגים שונים באגודת ישראל שנטלו בה חלק.¹⁷³

בארצות-הברית החלה צא"י לפעול, בראשות מיכאל טרס, שנים מספר לפני ייסוד אגודת ישראל. צא"י לא הסכימה לקבל על עצמה את מרות ההנהגה החדשה שקמה לאגודת ישראל, ושמרה על עצמאותה כתנועה רעיונית וכארגון פוליטי.

העובדה שסילבר עמד בראש שני ארגונים - אגודת ישראל בארצות-הברית ואגודת הרבנים האורתודוקסים - לא ביטאה זהות אינטרסים ומדיניות של שני הגופים. אגודת הרבנים האורתודוקסים ביקשה להמשיך ולשמור על עצמאותה ולהכפיף את הנהגת הארגון החדש - אגודת ישראל - למרותה, בעוד הארגון החדש - אגודת ישראל - ניסה לפעול באורח עצמאי.

170 "הוועידה השלישית של אגודת ישראל", קול ישראל, 26.7.1941, עמ' 2.

171 "דבר המערכת", העיתיד, גיליון א', 23.5.1939, עמ' 1. בתקופת המלחמה לא הופיעו העיתונים, למעט קול ישראל, בסדירות ולאורך זמן.

172 אגודת הרבנים בארצות-הברית וקנדה נוסדה ב-1902 כמסגרת ארגונית לרבנים אורתודוקסים יוצאי אירופה. משנות השלושים ואילך הייתה אגודת הרבנים מזוהה עם דרכה של אגודת ישראל העולמית.

173 "ועידה ראשונה של אגודת ישראל באמריקה", הפרדס, ה-1 (אב-אלול תרצ"ט).

בוועידה השלישית של אגודת ישראל בארצות-הברית, שהתקיימה בספטמבר 1941, נבחר רוזנהיים לנשיא כבוד של התנועה. בפועל לא ניתנו בידיו כל סמכויות, ואולם כדי לבצר לעצמו מעמד פוליטי בארצות-הברית, מינה לוועדה מייעצת כמה אישים מקומיים מתוך אגודת ישראל ופעל בתחום המדיני לבדו, כנשיא אגודת ישראל העולמית.

בשל הפיצול בהנהגה אגודת ישראל בארצות-הברית, פעלו בה בתקופת המלחמה ארבעה גופים בו זמנית - אגודת ישראל, צא"י, אגודת הרבנים האורתודוקסים ונשיא אגודת ישראל העולמית. הם קיימו פעילות הצלה נפרדת, לרוב ללא תיאום ביניהם, ולמעט רוזנהיים אף לא דיווחו על הפעילות שביצעו. במקרים רבים הם פעלו באותם הנושאים, ולעתים אף מתוך תחרות ביניהם.

הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל - הגוף המנהיג את אגודת ישראל העולמית - הועבר בראשית המלחמה לארץ-ישראל. העתקת מקומו מאירופה לארץ-ישראל לא הייתה פרי החלטה של גופי ההנהגה באגודת ישראל אלא תוצאת האירועים באירופה. ההחלטה על-כך התקבלה בידי דוקטור כהן והרב לוין בלבד. עם מותו של דוקטור כהן ב-1941, היה לוין ליו"ר הוועד הפועל ולצדו התייצבו ברויאר ובלוי. לוין סמך את קביעותיו האמורות על החלטות הכנסיה הגדולה השלישית, ב-1937, לפיהן כהן והוא היו חברי הוועד הפועל העולמי, וברוח זו ניסח את תקנון הוועד הפועל העולמי. בפועל הוא הסתמך במינויו על מחנה חסידי גור, שהיו מרכיב חשוב בתוך אגודת ישראל העולמית.¹⁷⁴ רוזנהיים, נשיא אגודת ישראל העולמית, וגודמן, מזכירה המדיני, לא הסכימו לתת תוקף חוקי לקביעות המנהיגות של לוין, ובפועל לא ראו בו את מנהיג התנועה העולמית. חוסר ההסכמה בדבר מנהיגות אגודת ישראל העולמית ואופן חלוקת הסמכויות בין שלושת מוקדי הכוח - ירושלים, ניו-יורק ולונדון - באו לביטוי פומבי ב"כנסיה המכינה" של אגודת ישראל. כנסיה זו התכנסה בלונדון בדצמבר 1945 כדי לדון בארגון התנועה מחדש. הרב לוין שפתח את הכנסיה הסביר:

לצערנו לא יכלו כל חברי המוסדות המדיניים של אגודת ישראל להשתתף בכינוס, לכן כל ההחלטות שתתקבלנה בכינוס זה יובאו בפני המוסדות העליונים של אגודת ישראל בירושלים, ניו-יורק ולונדון - שהם הגופים המוסמכים של הסתדרות אגודת ישראל העולמית, גופים שנבחרו בכנסיה השלישית עד לכנסיה הבאה.¹⁷⁵

תנועה שהנהגתה מפוצלת ופלגיה נתונים במאבק מתמיד על כיבוש עמדות כוח, לרוב אינה מסוגלת לתפקד כראוי.

האם בשל הפיצול בהנהגת אגודת ישראל נפגעה עבודת ההצלה של אגודת ישראל? שאלה זו תלווה את הדיון בפעילות ההצלה הזו, שתידון בפרקים הבאים.

174 סירקיס 1979, עמ' 200.

175 "די ארץ-ישראל סעסיע", די כנסיה מכינה פון אגודת ישראל, אפגעהאלטען אין לאנדאן, כ"ז בכסלו-ו בטבת התש"ן (2 טען-10 טען דעצעמבער 1945), עמ' 30. א"ח.

2. פליטי אגודת ישראל בליטא ובשנחאי

ב-23 באוגוסט 1939 חתמו ריבנטרופ ומולוטוב, שרי החוץ של גרמניה וברית-המועצות, על הסכם אי-התקפה ביניהן ועל תיחום אזורי האינטרסים שלהן באירופה המזרחית. ב-1 בספטמבר 1939 פלשו הגרמנים לפולין, וב-17 בספטמבר 1939 פלשה ברית-המועצות לפולין, ממזרח.

בהסכם ריבנטרופ-מולוטוב נקבע שליטא תהיה בתחום ההשפעה הסובייטי. הסובייטים כבשו את וילנה וסביבתה, ובאוקטובר סיפחוה לליטא; ליטא, בתמורה, הסכימה שעל שטחה יוקמו בסיסי צבא סובייטים. ב-15 ביוני 1940 השתלט הצבא האדום על כל ליטא, ובסוף יולי 1940 היא סופחה רשמית לברית-המועצות כרפובליקה סובייטית ליטאית. ביוני 1941 פלשו הגרמנים לברית-המועצות וכבשו גם את ליטא.

עם סיפוח וילנה לליטא נוספו ליהודי ליטא כ-100,000 יהודים ועוד אלפי פליטים שנמלטו מפולין הכבושה. בשל כך מנו יהודי ליטא כרבע מיליון נפש, והם היו כ-10% מהאוכלוסייה.

עם כיבוש פולין החלה בריחה המונית של יהודים: בחודש הראשון לסיפוח וילנה לליטא התאפשר מעבר חופשי של יהודים מפולין; בחודשים שלאחר מכן נסגר הגבול אך היה אפשר להבריחו. המוני יהודים מפולין, וישיבות על כל תלמידיהן, ניצלו מצב זה ונמלטו משטח הכיבוש הגרמני לאזור וילנה.¹⁷⁶ סך הכול הגיעו כ-14,000 פליטים, בהם למעלה מ-2,000 בני ישיבות. מדיווח יו"ר הוועד הפועל של צא"ל בליטא, מאיר ת"ש, עולה כי כ-40% מהפליטים היו חרדים - רובם חברי אגודת ישראל. הסתדרות אגודת ישראל הארצית וצא"ל בליטא התארגנו לתת עזרה לפליטים - נאספו כספים לרכישת מזון וביגוד, בקשות לעזרה הופנו לארגונים יהודים בארצות-הברית, וניתנה עזרה בחידוש לימודים לבני הישיבות שהיו בין הנמלטים. אגודת ישראל החלה להוציא לאור שבועון בשם "ידישע לעבן" ואף נעשה ניסיון להוציא יומון.¹⁷⁷

ראשי אגודת ישראל, כמו ראשי תנועות אחרות, חשבו כי ליטא תוכל לשמש מקלט זמני בטוח עד לסיום המלחמה, ואולי אף תוכל לשמש מרכז לפעולות עזרה ליהודי פולין. טורקנהיים, ציר הסיים לשעבר מטעם אגודת ישראל, מצא מקלט בקובנה והחל לגבש את תביעות היהדות החרדית שתוצגנה לאחר המלחמה בוועידת השלום, גם בידי משלחת מליטא.¹⁷⁸ גודמן אף הודיע לכמה ממנהיגי אגודת ישראל שנמלטו, כי להערכת הממשל הבריטי "אין פינה שאננה ושקטה יותר בכל העולם כמדינת ליטא הקטנה, ולפיכך מייעצים

176 ארד תשל"ג, עמ' 166-167.

177 הסתדרות צעירי אגודת ישראל בליטא ההנהלה הראשית אל הרב משה בלוי, ה' בכסלו ת"ש. אא"י תיק 62.

178 ש' רוטשטיין, המועדון האגודתי, שערים, 25.1.1945, עמ' 2.

שישארו שם עד יעבור זעם".¹⁷⁹

אגודת ישראל בארץ-ישראל קיימה את הקשר עם ההסתדרות הארצית שבליטא, וכלל לא עמדה על היקף החורבן. במכתב מי"ב בסיוון ת"ש לאגודת ישראל בטלו (ליטא), הביע מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל שמחה לשמע הדיווח על התפתחות התנועה בליטא. העובדה שהתפתחות התנועה נבעה מזרימת המוני פליטי מלחמה מפולין לא חדרה לתודעת הכותבים; המרכז בארץ-ישראל לא הבין את הצורך המיידי באספקת עזרה לפליטים, וראשי אגודת ישראל בליטא אף התבקשו לשלוח עזרה כספית למוסדות אגודת ישראל בארץ-ישראל.¹⁸⁰

ההתכתבות בין הסתדרויות אגודת ישראל בליטא ובארץ-ישראל התמקדה באותה העת בשני נושאים: מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל ביקש לקבל מידע על מיקומם ועל מצבם של רבנים מחברי מועצת גדולי התורה ועסקני התנועה, ואילו ראשי הישיבות ביקשו לשלוח לישיבותיהם עזרה כלכלית, ולפעול להשגת רישיונות עלייה לארץ-ישראל. אנשי אגודת ישראל בליטא נענו לבקשות מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל, ובמכתביהם הובא המידע לגבי מיקום גדולי התורה ועסקנים אגודתיים. כך לדוגמה התבקש מרכז אגודת ישראל בטלו, במכתב מחשוון ת"ש, לדווח על מיקומם ועל שלומם של רבנים ועסקנים של אגודת ישראל. במכתב אוזכרו הרב חיים עוזר גרודזינסקי, האדמו"ר מגור, הרב י"מ לוין, הרב שוב יוסף והאדמו"ר מסלונים. בו בזמן גם נשלח מברק ובו בקשה למידע על אודות האדמו"ר מגור.¹⁸¹ בכ"ז בחשוון ת"ש הגיע מברק תשובה ובו מידע על מיקומם של הרבנים גרודזינסקי ווסרמן אלחנן, והאדמו"רים מגור ומסלונים וכן בקשה לספק כל עזרה אפשרית.¹⁸²

תלמידי הישיבות וראשיהן לא ישבו שאננים. על אף דברי ההרגעה בדבר היות ליטא מקלט בטוח, הם ביקשו דרכים לעזור את אירופה לארצות-הברית או לארץ-ישראל. בקשות רבות להשגת רישיונות עלייה לארץ-ישראל הופנו לרב בלוי במרכז אגודת ישראל שבארץ-ישראל ולרב הרצוג, רבה הראשי של ארץ-ישראל.¹⁸³ אחת הדוגמאות למאמצי הישיבות לצאת מאירופה היא ההתכתבות הנוגעת לישיבת הרב וסרמן: הרב אלחנן וסרמן - חבר מועצת גדולי התורה - היה לסמל ההתנגדות להתיישבות הציונית בארץ-ישראל, ואף הוצג כמי שסירב לעלות ארצה. מההתכתבות עולה, כי מכורח הנסיבות שינה וסרמן את עמדתו וביקש לעלות ארצה אך התנה זאת בהעלאת תלמידיו עמו: במכתב לבלוי, מכסלו ת"ש, תיאר הרב מאיר בלאך את מצבם של הפליטים שנמלטו מאזורי הכיבוש, פעולות שנעשו

179 ורהפטיג 1984, עמ' 42-43.

180 אגודת ישראל בארץ-ישראל אל אגודת ישראל טלו, י"ב בסיוון ת"ש. אא"י תיק 62.

181 מרכז אגו"י בארץ-ישראל אל מרכז אגודת ישראל בטלו, כ"א בחשוון ת"ש. אא"י תיק 62.

182 מברקים: אגודת ישראל ירושלים אל אגודת ישראל טלו, כ"ה בחשוון ת"ש. רבי בלוי, טלו, אל אגודת ישראל ירושלים, כ"ז בחשוון ת"ש. אא"י תיק 62. במברק מטלו נכלל משפט בשפת צופן שלא הצלחתי לפענח.

183 הרב אליעזר יהודה פינקל, ראש ישיבת מיר אל בלוי, כ' בחשוון ת"ש; חיים עוזר גרודזינסקי אל הרב יצחק א' הרצוג, ט"ז בשבט ת"ש, קצבורג תשמ"ד עמ' 17-18, 22-24.

לחידוש לימוד תורה בישיבה על אף חוסר במזון וניסיונות שנעשו לספק צרכים בסיסיים כמזון וביגוד. במכתב נכלל דיווח על מיקומם ועל מצבם של כמה רבנים ובקשה: "כפי שמסר לי הגר"א וסרמן יש לדאוג מיד לאפשרות העברתו של הג' סולוביצ'יג אם הי' אפשר לא". ידעתי הקושי שבזה אבל חובתי היא למסור לכם. גם הגר"א וסרמן בעצמו הי' מעוניין לעלות לא"י אבל דוקא יחד את ישיבתו".¹⁸⁴ חודש קודם לכן שלח הרב וסרמן עצמו מסר דומה במכתב, שבו דיווח לבלוי על העברת ישיבתו לוילנה, ובו הוא מבקש מבלוי לברר אם כדאי להעביר את הישיבה לארץ-ישראל ואם הדבר אפשרי.¹⁸⁵ בד-בבד הוא ביקש לברר עם ראשי אגודת ישראל בירושלים את האפשרות לקבל "סרטיפיקטים בעדי ובעד שני בניי הצעירים? ואף כי אין בדעתי לעזוב את הישיבה. אבל בכל זאת טוב שיהיו לי פת בסלי לעת הצורך. כי מי יודע מה ילד יום".¹⁸⁶ וסרמן העביר לבלוי את שמות תלמידי ישיבתו, בעבורם ביקש להשיג רישיונות עלייה. רישיונות העלייה הושגו מאוחר מדי, וסרמן דיווח כי אין אפשרות לצאת - "הדלת סוגרת ומסוגרת".¹⁸⁷ עם כיבוש ליטא בידי הנאצים נאסר וסרמן עם עוד המוני יהודים; הוא נרצח ביום ז' בתמוז תש"א.¹⁸⁸

עיקר המאמצים בהנהגת אגודת ישראל הופנו להעלות את שמנה וסלתה של אגודת ישראל לארץ-ישראל. מדיניות הצלה זו של אגודת ישראל נמשכה בכל שנות המלחמה, וככל שהתבררו ממדי השואה כך גברה הביקורת עליה בתוך המחנה האגודאי.

יו"ר הוועד הפועל של צא"י בליטא תקף את מדיניות אגודת ישראל העולמית שניסתה באותה העת להשיג רישיונות עלייה רק לרבנים, לראשי ישיבות או לעסקנים מרכזיים של התנועה. לדבריו, הדרישות לרישיונות עלייה לא נענו מאחר שהמכסה שהוקצבה לאגודת ישראל לא ענתה על הצרכים. כמו כן תקף את ראשי אגודת ישראל, שאינם עושים די להגדלת מכסת העולים: "ובאמת הלא סוף סוף ללא נצא ידי חובתנו אם נתן אפשרות עלי' רק לגדולי העם המפורסמים ולא נראה התענינות בעד מאות הפליטים מהמון העם מפועלי אגודת ישראל, צעירי אגו", חברות בית יעקב וכי"ב".¹⁸⁹

בט"ז באלול ת"ש (ספטמבר 1940) פנה מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל לסוכנות היהודית בבקשה לקבוע ישיבה משותפת כדי לדון בדרכי העזרה לפליטים היהודים שנמלטו לליטא.

184 הרב אליהו מאיר בלאך, טלו, אל הרב משה בלויא, ירושלים, כ"ח בכסלו ת"ש. אא"י תיק 62. הרב בלאך היה ר"מ בישיבה בטלז ומראשי אגודת ישראל בליטא. מסירות וסרמן לתלמידיו הופננה עוד קודם לכן: הוא שהה בארצות-הברית לאיסוף כספים בעבור הישיבה; ידידים ביקשוהו להישאר בארצות-הברית, אך הוא סירב ובמאוס 1939 חזר לפולין. גרינברג 1989.

185 אלחנן בונם ווסרמן אל משה בלוי, י"ט בחשוון ת"ש, קצבורג תשמ"ד, עמ' 16.

186 אלחנן ווסרמן, טורק' פלך וילנא, אל אליהו צדוק, יום ה' שמות [ט"ז בטבת ת"ש]. וסרמן תשס"א, עמ' ריב.

187 אלחנן ווסרמן, קלמי ליטא, אל אליהו צדוק, עיוה"כ תש"א; וסרמן, סמלישק ליטא, אל צדוק, ב חיי שרה [תש"א]. וסרמן תשס"א, עמ' ריז-ריח.

188 פערסאן 1948, עמ' 37.

189 יו"ר ועה"פ הסתדרות צעירי אגודת ישראל בליטא, טלו, אל סוכנות אגודת ישראל בארץ-ישראל, י"ח באייר ת"ש. אא"י תיק 62.

הסוכנות שלחה לפגישה את ר' שפר מהוועדה לענייני פולין של הסוכנות היהודית.¹⁹⁰ הפגישה לא הניבה פירות שכן מכסת רישיונות העלייה שהוקצבה לאגודת ישראל לא הוגדלה.

הכיבוש הסובייטי של ליטא ותנועת הכיבוש של צבא גרמניה הבהירו לפליטים בליטא שעליהם לחפש מקומות מקלט חלופיים. כ-5,000 הפליטים מבני הישיבות, בהם רוב תלמידי ישיבת מיר ובני משפחותיהם, הצליחו להגיע בראשית 1941 ליפן, וביקשו להתיישב בשנחאי. הכניסה לשנחאי לא חייבה כל אשרה, ולמנן 1939 היא הייתה למקום מקלט לפליטים יהודים מאירופה. הפליטים הרבים שהגיעו גרמו להאמרת מחירי הדיוור ולחשש מפני תחרות בשוק העבודה. בעקבות דרישות בעיתונות המקומית להגביל את העלייה, הוקמו ועדות ציבוריות אשר בחנו את האפשרות להגביל את ההגירה ומועצת העיר פרסמה תקנות מגבילות. ארגוני העזרה היהודים - הג'וינט והיא"ס - שהיו ערים להתנגדות המקומית להגירה וחששו מפני התעוררות אנטישמית, פעלו בדרכים שונות להפסיק את גל ההגירה. הם גם לא נערכו למתן עזרה כלכלית קבועה לפליטים והסתפקו במשלוחי מזון חד-פעמיים.¹⁹¹ למתנגדים להגירה הצטרפו גם יהודים שהגיעו בגל ההגירה הראשון ויצרו התאגדויות על בסיס ארצות מוצאם. ראשי ההתאגדויות התנגדו לקליטתם של עוד יהודים מחשש לפגיעה בתנאי החיים של הנמצאים ושינוי מדיניות השלטונות נוכח הגידול במספר הפליטים. יו"ר אחת ההתאגדויות אף דיווח על שיחה שקיים בדצמבר 1939 עם חברי המועצה של שנחאי ועם אנשי ממשל צרפתים, שבה ביקש למנוע כניסת פליטים יהודים נוספים לשנחאי: "הבאתי לידיעתם את הסכנה שבזרימה לא מוגבלת של פליטים לשנחאי, אשר מצויה כיום במצב של מלחמה, מבודדת משאר חלקי סין, ובה לא ניתן לקלוט מספר גדול של אנשים מחפשי עבודה".¹⁹² ראשי הג'וינט שנשאו בעיקר הנטל של החזקת הפליטים ניסו, ללא הצלחה, לפעול לאיחוד ההתאגדויות.¹⁹³ במצב זה נדרשו לחצים מבחוץ כדי לאפשר לקלוט בשנחאי את תלמידי הישיבות. התנגדות ארגוני העזרה היהודים להגירה ואי היערכותם למתן עזרה לפליטים יצרו חלל. את החלל הזה ביקש המחנה האגודאי למלא בבואו לדרוש את קליטת הישיבות בשנחאי ובהיערכותו למתן עזרה כלכלית; לצורך זה אף הסכים לשתף פעולה עם גורמים נוספים. שישה ארגונים שהגישו עזרה ליהודי פולין, בהם אגודת ישראל ואגודת הרבנים האורתודוקסים של ארצות-הברית וקנדה, שלחו באמצע 1941 בקשה לג'וינט לפעול לקליטת 900 פליטים מפולין, בהם בחורי ישיבה, וליישבם בשנחאי בנפרד מהפליטים המצויים בה, מאחר שקיימים ביניהם הבדלים בהשקפה ובאורח

190 מרכז אגודת ישראל אל הסוכנות היהודית, ט"ז באלול ת"ש. אצ"מ S26/1079 ; S6/2991.

191 מרס 1969, קרנולר 1974.

192 מ' שפילמן, [יו"ר ועדת עזרה לפליטים יהודים מאירופה בשנחאי] דיווח על בעיית הפליטים היהודים בשנחאי, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 10, עמ' 339.

193 אריה טרסקובר, הקונגרס היהודי העולמי, אל משה א' לויט, מזכיר הג'וינט, 16.9.1941, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 10, עמ' 459.

חיים.¹⁹⁴ בעקבות הלחצים שהופעלו, הסכים הג'וינט לעזור לתלמידי הישיבות ולבני משפחותיהם להגר לשנחאי, והם הגיעו לשם באוגוסט 1941; באותה העת הסתכם מספר הפליטים היהודים שם בכ-18,000.¹⁹⁵ העברתם ליפן וכלכלתם בשנחאי מומנה מכספי הג'וינט ומכספי ועד ההצלה הרבני שבארצות-הברית, שהוקם באותה העת במטרה לעזור לתלמידי הישיבות ולראשיהן, שנמלטו מפולין. פעילות ועד ההצלה הרבני למען הפליטים - תלמידי הישיבות - התעצמה משהצטרפו להנהגתו הרב אברהם קלמנוביץ, נשיא ישיבת מיר והרב אהרון קוטלר, ראש ישיבת קלצק וחבר נשיאות המועצה המרכזית של אגודת ישראל העולמית, שהגיע מליטא לארצות-הברית באפריל 1941. בהשפעת קוטלר הגביר ועד ההצלה את מאמציו להשיג אשרות כניסה לארצות-הברית לתלמידי הישיבות שנותרו בליטא, זאת לאחר שממשלת המנדט דחתה בקשות לאפשר את עלייתם ארצה.¹⁹⁶

התמיכה הכלכלית של המחנה האגודאי בתלמידי הישיבות בשנחאי נמשכה לאורך כל שנות המלחמה, במקביל לתמיכה שהעניק הג'וינט. פעילות זו של אגודת ישראל עוררה לא אחת תרעומת, שכן המחנה האגודאי גייס את הכספים לתמיכה מהתורמים הפוטנציאליים של הג'וינט ופגע למעשה בהכנסותיו; כך זכו בני הישיבות לתמיכה כפולה. ראשי אגודת ישראל הגנו על מדיניות העזרה שלהם בטענה שאנשיהם מופלים לרעה בתמיכות, ולכן הם נאלצים להמשיך ולתמוך בהם. הנושא היה לאחד ממוקדי החיכוך שנמשך בכל שנות המלחמה בין ראשי המחנה האגודאי ובין הג'וינט, והוא יידון בפרקים שלהלן.

3. אגודת ישראל בפולין הכבושה

עם כיבוש פולין נחלקו היהודים בין שני משטרים - השטח הכבוש בידי ברית-המועצות, והשטח הכבוש בידי גרמניה, שחלקו סופח וחלקו היה לשטח ממשל גרמני. האוכלוסייה החרדית בפולין מנתה, ערב המלחמה, כמיליון נפש, והייתה קשורה ברובה באגודת ישראל. הייתה זו אוכלוסייה קשת יום, שמשפחותיה מרובות ילדים והכנסתן נמוכה. הלבוש הייחודי והמראה הבולט (פאות וזקן) של רבים מבניה, אי-ידיעת השפה הפולנית או הגרמנית וחוסר קשרים הדוקים עם האוכלוסייה הפולנית עשו מחנה יהודי זה לפגיע יותר מכלל האוכלוסייה היהודית, לרדיפות הנאצים.

194 תזכיר לג'וינט בעניין פליטים מפולין שהועברו מקובה, יפן, לשנחאי, סין, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 10, עמ' 460.

195 באואר תשל"ג, עמ' 180-182. עמד בהרחבה על הדרכים יוצאות הדופן שבהן הביאו את הפליטים לשנחאי.

196 אליאש תשמ"ב, עמ' 130, 146-147. קבעה כי הצטרפות קוטלר לוועד ההצלה חיוקה בו את התפיסה הלא-ציונית וזו הסיבה לניסיונות להעביר את הישיבות לארצות-הברית. לקביעה זו אין כל בסיס; ראשי הישיבות, מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל וועד ההצלה הרבני ביקשו לחלץ את בני הישיבות לכל מקום אפשרי, כולל ארץ-ישראל - רוזנברג וקוטלר אל משה שפירא, הסוכנות היהודית, 29.11.1942, פרידלנדר ומילטון 1991, עמ' 18. התיאור של סירוב בריטניה לתת רישיונות עלייה, שהובא במאמר, אף הוא סותר את הקביעה האמורה. גם מגעי הרב הרצוג עם הממשל הבריטי לא העלו דבר, גם לאחר שהשיג הסכמה עקרונית מצד הסובייטים לאפשר לבעלי רישיונות עלייה לעבור דרך ברית-המועצות - יצחק הרצוג אל מיללס [הממונה על ההגירה בממשלת המנדט], 29.8.1940, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 13, עמ' 88.

חברי המחנה האגודאי שבפולין הכבושה יוחדו בהקפדתם על היבדלות החיצונית גם תחת עול הכיבוש הנאצי, בעודם מנסים לקיים חיים יהודיים-מסורתיים, מערכת חינוך דתית ומערכת עזרה הדדית.

כל אלה גם השפיעו על השתלבותם בהנהגה היהודית החדשה.

ב-21 בספטמבר 1939 הורה הידריך - ראש המשרד הראשי לביטחון הרייך - להקים מועצות יהודים בכל ריכוז יהודי - "יודנראט"¹⁹⁷.

בקונ קבע כי אנשי אגודת ישראל הסכימו בראשית המלחמה להשתתף ביודנראט מתוך מחויבות מסורתית לשרת את הקהילה. עם זאת היה אחוז אנשי האגודה ביודנראט נמוך - 11.3% בלבד. הסיבה לקושי של אנשי אגודת ישראל לקיים קשר עם הגרמנים נעוצה ככל הנראה בלבושם המסורתי, הזקן והפאות, ולכל אלה הוסיפה גם אי-ידיעת השפה הגרמנית. מנהיגים באגודת ישראל, כלייב מינצברג מלודז' ויעקב טורקנהיים מוורשה, מיהרו להימלט עם ראשית הכיבוש, מחשש למאסרם.¹⁹⁸

פרוטוקולים של שני יודנראטים בלבד מאירופה המזרחית נשתמרו - לובלין וביאליסטוק. מפרוטוקול לובלין עולה תמונה דומה לזו שהוצגה במחקר האמור - ראש הנהגת הקהילה בלובלין עד המלחמה היה שלמה האלברשטאט - איש אגודת ישראל שגם כיהן כמזכיר ישיבת חכמי לובלין. עם הקמת היודנראט מונה המהנדס בקר ליו"ר ודוקטור מ' אלטן לסגנו. אלטן היה משפטן, לשעבר קצין בצבא האוסטרי, דובר פולנית וגרמנית ברהיטות, והוא שניהל את היודנראט בפועל וקיים את הקשר עם השלטון הגרמני. האלברשטאט מונה לאחד מחברי היודנראט, וביום 31 במארס 1942 פונה עם עוד חברי יודנראט למחנה המוות בבלז'ץ.¹⁹⁹

מפרוטוקול היודנראט בביאליסטוק אין לדעת אם נציג אגודת ישראל שותף ביודנראט. בפועל ניהל אותו המהנדס אפרים באראש.²⁰⁰

היודנראט בוורשה מנה, עם ייסודו, 35 חברים; במועד מאוחר יותר צומצם מספרם ל-24. הרכב היודנראט הראשון בוורשה היה, במידה רבה, תוצאה של יזמה יהודית; בראשו עמד אדם צ'רניאקוב, והוא שהודיע לשלטונות ב-10 באוקטובר 1939 על בחירת חברי היודנראט.²⁰¹ שלושה חברים ייצגו ביודנראט את אגודת ישראל: הרב יצחק מאיר לוין,

197 ב-28.11.1939 פרסם האנס פרנק - המושל הכללי של הגנרלגוברנט בפולין - תקנה בדבר הקמת יודנראט לכל קהילה יהודית.

198 בקון 1996, עמ' 284. טרונק תשל"ט, עמ' 46. הנתונים לגבי שיעור חברי אגודת ישראל ביודנראט נלקחו מסקר על הרקע החברתי של חברי היודנראט, שנעשה בשנות ה-60 במדגם של חברי יודנראט.

199 תעודות לובלין תשכ"ז, עמ' 9, 109, 317. המנהיגים האמורים חששו ממאסר מידי מאחר שהיו ממארגני החרם על גרמניה.

200 דרכו של יודנראט תשכ"ב, עמ' לב.

201 קרמיש 1979, עמ' 64.

משולם קאמינר, חבר המועצה המרכזית של אגודת ישראל העולמית, ואייזיק בר אקרמן. עם בריחתו של לויין אל ארץ-ישראל, ב-1940, ומותו של קאמינר בראשית 1942, נשאר ביודנראט נציג אגודאי אחד בלבד.²⁰²

גירוש היהודים ממחוזות שונים בפולין הביא המוני פליטים חסרי כול לריכוזי יהודים, שהגדול שבהם היה בוורשה. בראשית 1940 היו בוורשה כ-180,000 פליטים יהודים,²⁰³ ועם תושבי העיר היהודים מנו היהודים שרוכזו בגטו יחד כ-400,000 נפש. רבים מתושבי הגטו היו מזוהים עם המחנה האגודאי; אוכלוסייה זו, שהייתה מרובת הילדים ומחוסרת אמצעים כספיים, עמדה בראש הנזקים לעזרה.

באביב 1940, נוכח המחסור במזון, נוסדה בוורשה מועצה יהודית לעזרה הדדית ("זיטוס"), שהורכבה מנציגי מפלגות; אלכסנדר זושא פרידמן ייצג בה את אגודת ישראל. המועצה סיפקה מזון לנזרכים ולצורך זה שיתפה פעולה עם היודנראט אף שלא הייתה חלק ממנו; פעילותה מומנה בעיקר מהעברות הג'וינט.²⁰⁴ במקביל לה פעלו גם מוסדות עזרה וקהילה של אגודת ישראל. העובדה שנמצאו באגודת ישראל מנהיגים כא"ז פרידמן, פרידזון אורליאן ואחרים, שבאו למלא את החלל שהשאירו אחריהם מנהיגי אגודת ישראל שנמלטו, הועילה לגיבוש החברתי של האוכלוסייה האגודאית וליצירת מוסדות קהילתיים לעזרה הדדית ולחינוך.

עסקני אגודת ישראל, כמו עסקני מפלגות אחרות, פעלו לארגון מוסדות עזרה בסיסית ולהפעלת מערכת חינוך לאנשי התנועה. מיד לאחר הכיבוש הקימו א"ז פרידמן, חבר מזכירות המועצה המרכזית של אגודת ישראל העולמית, ואחדים מחברי אגודת ישראל, רשת בתי תבשיל ומוסדות סעד בוורשה. ראשון להם, בית התמחוי העממי הגדול באולמי בית יעקב ברחוב נלבקי 37, שהקימו פרידמן ו"מ לויין, נוהל על-ידי שלוש מורות ומומן מכספי הג'וינט.²⁰⁵ נושא החינוך אורגן בגטו בידי "ועד להזנה", שקיים לימודים בכמה רשתות לימוד של זרמים שונים ובהם "בית יעקב". רשת החינוך האגודאי בגטו החלה לפעול הודות למאמציו של יהודה ליב אורליאן, המחנך והאידאולוג של פא"י;²⁰⁶ תחילה נתן שיעורים לבנות בביתו, ולאחר מכן הקים עם פרידמן ורוגובי רשת בתי ספר מחתרתיים: "יסודי תורה" לנערים וחמישה בתי ספר "בית יעקב" לנערות - שניים בהנהלת אורליאן ושלושה בהנהלת אליעזר גרשון פרידזון, לשעבר עורך ביטאון "בית יעקב". עוד הוקמו

202 זיידמן תשי"ז, עמ' 309.

203 פראגר תש"א, עמ' 49.

204 צ'רניאקוב תש"ל, עמ' 276, 278. עק 1971, עמ' 134. המרי תשכ"ה, עמ' 452 מביא דוח מיום 15.11.1943 הכולל שמות עסקנים שעמדו בראש העזרה ההדדית המחתרית בוורשה, בהם "אלכסנדר זושא פרידמאן מנהיג דגול של 'אגודת ישראל'".

205 פראגר תש"א, עמ' 164. מדווח על קיום תשעה בתי תמחוי גדולים בוורשה, שהוקמו בידי ארגונים שונים.

206 במברק מכ"א כסלו תש"ה (דצמבר 1944) פנה הרב לויין אל גודמן: "במחנה ברגן-בלזן יש בין השאר יודא ליב אורליאן ואשתו צירלה כלתו של כ"ק מו"ד אדמו"ר שליט"א מגור ובניהם... אבקשו שישתדל בכל הכחה ובמיטב מאמציו והשפעתו שיכנסו לחליפין כדי להצילם". איו"ש JM1.4.615 - מסמכי א"א.

ישיבות קטנות ושלוש ישיבות גדולות. מוסדות החינוך פעלו במסווה של בתי תבשיל, בתי משחק לילדים או מוסדות בריאות. בתי הספר יצאו מהמחתרת ב-1941, כשהגרמנים אפשרו ליודנראט לנהל בתי ספר. פרידנזון גם קיים בביתו שיעור קבוע בפרשת השבוע, שבו נטלו חלק כ-500 משתתפים.²⁰⁷ הרב הוברבאנד דיווח על סגירת הישיבות הגדולות לאחר כיבוש ורשה בידי הנאצים, ובמקומן התארגנו "קיבוצי תורה". הוברבאנד מנה 11 קיבוצי תורה, שבהם למדו כ-110 בחורים. הוא גם ציין, כי חסידי גור שמרו על לבושם המסורתי על אף הסכנה.²⁰⁸ בפברואר 1942 הוקמה "ועדה דתית" (מעין מועצה דתית) בראשות זושא פרידמן.

אגודת ישראל, כתנועות אחרות בגטו ורשה, הוציאה עיתון מחתרת באידיש בשם "א קול אין מדבר" (קול קורא במדבר). בעותקי העיתון שנמצאו, הודפסו דברי עידוד ותקווה בדבר התקופה המשיחית המתקרבת ותבוסת הנאצים (ראה להלן).²⁰⁹

האוכלוסייה האגודאית שבגטו הייתה חסרת ישע ומצבה היה גרוע משל חברי מחנות אחרים: אנשי המחנה החרדי - רבים מהם חסידים - לא ויתרו על לבושם הייחודי ועל זקנם והיו מטרה להתעללות הנאצים; מצוקתם הכלכלית הייתה גדולה, עקב היותם בעלי משפחות גדולות; לא היו להם קשרים עם האוכלוסייה הפולנית, ולכן לא יכלו להיעזר בה; חיצוניותם גם לא אפשרה להם לצאת אל מחוץ לתחומי הגטו כדי להשיג מזון. עסקני אגודת ישראל בגטו ביקשו לשמר את הקיים ולעזור לאוכלוסייה חלשה זו לשרוד עד לשחרור. זו הייתה, כנראה, אחת הסיבות להתנגדות א"ז פרידמן למרד; הוא סבר שהמרד יחסל כל סיכוי של שארית הפליטה שבגטו: קשישים, אמהות וילדיהן ייאבדו כל סיכוי להיוותר בחיים, והצעירים החרדים לא יוכלו להימלט ולמצוא מסתור מחוץ לגטו, מחוסר קשרים עם האוכלוסייה הפולנית; נושא זה יידון להלן.

207 פרידמן תשמ"ד, עמ' 21-23. גרנשטיין תשמ"ט, עמ' 258-259.

208 הוברבאנד תשכ"ט, עמ' 79. הרב שמעון הוברבאנד היה חבר הנהלת הארכיון המחתרתי של דוקטור עמנואל רינגלבלום, בגטו ורשה ("עונג שבת"); הדיווחים מכתביו.

209 א קול אין מדבר; נמצאו שני גיליונות, האחד מפברואר 1942 והשני מערב פסח תש"ב - אפריל 1942. בגיליון השני נוספה ה' הידיעה - "דער מדבר".

פרק ד: התארגנות לעזרה ולהצלה

1. אגודת ישראל בארץ-ישראל

הרב משה בלוי, מנהיג אגודת ישראל בארץ-ישראל, כתב שני מאמרים על הקשרים האפשריים בין המחנה האגודאי ובין חברי התנועה הציונית החילונית בארץ-ישראל: הראשון - "אחדות או פרוד" - נכתב ב-1924, והשני - "אחדות או השתתפות" - נכתב ב-1940.²¹⁰ בשנים שבין כתיבת שני המאמרים שינתה אגודת ישראל את מדיניותה כלפי מוסדות היישוב והסוכנות היהודית מ"פירוד" ל"השתתפות". השינוי במדיניותה של אגודת ישראל לכיוון של שיתוף פעולה עם הסוכנות נבע משלושה גורמים: העליות מגרמניה ומפולין הובילו שינוי במבנה החברתי של אגודת ישראל בארץ-ישראל, ומחנה הדורשים עבודה ארץ-ישראלית עם התנועה הציונית גדל והתחזק; כמו כן העמידו המצוקה הכלכלית באירופה ועליית הנאצים לשלטון את ארץ-ישראל כמקום מקלט חיוני ליהודי אירופה.

בשנת 1933, לצד שיתוף פעולה זה שנים מספר עם התנועה הציונית, החל גם שיתוף פעולה בין אגודת ישראל ובין הסוכנות היהודית בקביעת מדיניות כלפי ממשלת המנדט ובהצגתה. בשנת 1938 החלו שיחות על הידוק שיתוף הפעולה בין הסוכנות היהודית לאגודת ישראל, בין השאר בענייני דת במדינה שתקום. השיחות נמשכו חודשים מספר, ובהן נדרשה הסוכנות היהודית להסכים לוועדה דתית, שתעסוק במעמד הדת ובהבטחת זכויות מיעוטים דתיים ביישוב ובמדינה לכשתקום. ב-1 ביוני 1938, בתמיכתו של בן-גוריון, הסכימה הסוכנות להקים ועדה שכזו. באותו החודש גם הוחלט להקים "ועדה יישובית" שתדון עם הוועד הלאומי בשאלות העולות על הפרק ותפעל לאיחוד כוחות היישוב היהודי ולהבלגה; בלוי היה נציגה של אגודת ישראל.²¹¹

210 משה בלוי, אחדות או פרוד, קול ישראל, אב תרפ"ד (פורסם בהמשכים); אחדות או השתתפות, קול ישראל, כ"ט באלול ת"ש.

211 אטיאש תשכ"ג, עמ' 269. המדובר במדיניות הבלגה ושלילת פעולות טרור מצד המחתרות בארץ-ישראל. אגודת ישראל צידדה בהבלגה והתנגדה בחריפות לטרור; בכך מצאה שפה משותפת עם מוסדות היישוב ובן-גוריון. פונד תשנ"ט, עמ' 184-185.

בוועידת השולחן העגול, שנערכה בלונדון בין ה-8 בפברואר 1939 ל-17 במארס 1939 ביזמת ממשלת בריטניה, התקיים שיתוף פעולה הדוק בין אגודת ישראל לסוכנות היהודית. במשלחת היהודית השתתפו שלושה נציגים של אגודת ישראל - בלוי, רוזנהיים וגודמן.²¹² בלוי היה שותף בכל השיחות עם הבריטים, בשיחות החשאיות עם הערבים,²¹³ ובעריכת תזכירי המחאה של המשלחת. משה שרתוק, ראש המחלקה המדינית בסוכנות, ראה בהשתתפות אגודת ישראל במשלחת ובקבלת החלטות המשלחת על דעתה של האגודה "ערך מדיני כביר כלפי חוץ וכלפי פנים".²¹⁴

כיבוש פולין, מקום מושבם של רוב חברי האגודה, בידי גרמניה וברית-המועצות והחלטת בריטניה על מדיניות הספר הלבן, שהגבילה את העלייה לארץ-ישראל, הגבירו את הרגשת המצוקה של מנהיגי אגודת ישראל. קריאות העזרה של ראשי אגודת ישראל בפולין ובליטא השפיעו על ראשי התנועה להדק את שיתוף הפעולה עם הסוכנות. הרצון לשיתוף פעולה נבע מהתקווה שבמאוחד יהיה אפשר לזכות בהישגים מדיניים בנושא הספר הלבן ולהשיג משאבים רבים יותר לעזרת יהודי פולין. אפשר שאגודת ישראל קיוותה שמהלך זה ישפיע על ראשי הסוכנות היהודית להיענות לתביעותיה ולהגדיל את מספר רישיונות העלייה שהקציבה לחברי אגודת ישראל.

ב-4 בספטמבר 1939, שלושה ימים לאחר פלישת גרמניה לפולין, נפגש בלוי עם דוד בן-גוריון והודיע לו, שלנוכח מצב החירום מבקשת אגודת ישראל להרחיב את שיתוף הפעולה עם הסוכנות היהודית ולהחילו על כל תחומי הביטחון, הכלכלה והמדיניות, ואולי אף להשתלב בסוכנות היהודית. עוד הבהיר בלוי, כי אם יוחלט לגייס את יהודי ארץ-ישראל מבקשת אגודת ישראל לעזור לסוכנות היהודית בגיוס.²¹⁵ בן-גוריון קידם את היזמה בברכה והודיע שיביא את ההצעה לדיון בהנהלת הסוכנות. לאחר שיחה נוספת בין השניים, העלה בן-גוריון על הכתב סיכום בדבר שיתוף פעולה בין הסוכנות היהודית לאגודת ישראל, שיתוף פעולה שיחל עוד קודם שיקבעו הנהלות הארגונים את עמדותיהן בנושא. בסיכום של דבר נקבע כי תתקיימנה התייעצויות בין יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית ובין יו"ר הנהלת אגודת ישראל בנושאים השונים הנוגעים למחלקות השונות של הסוכנות היהודית; כמו כן נקבע שבדיונים "בעניינים פוליטיים חיצוניים" תכריע הסוכנות, ואגודת ישראל תנהג בהתאם

212 גודמן נוסף למשלחת בעקבות דרישות אגודת ישראל להגדיל את נציגותה. הוא שותף בשיבות הוועדה הגדולה (הפאנל) שדנה מדי פעם בהתפתחות השיחות, אך שמו לא נכלל ברשימת חברי המשלחת שהוגשה לממשלת בריטניה. שרת 1974, עמ' 19.

213 פונד תשנ"ט, עמ' 178.

214 שרת 1974, עמ' 170.

215 בן-גוריון 1997, עמ' 39. ב-22.8.1939 הודיעה הנהלת הסוכנות היהודית לממשלת המנדט ש"במקרה של מלחמה אנתנו מוכנים לגייס אנשים להגנת הארץ ולפעולה משותפת עם אנגליה". יומיים לאחר מכן מסר שרתוק הודעה דומה לגנרל פאוול - ראש מחלקת מבצעים ומודיעין במטה הכללי הבריטי.

למדיניות זו.²¹⁶ בחודשים הבאים התקיימו עוד פגישות בין בלוי לבן-גוריון, ובהן הובהר כי הנהלות הסוכנות היהודית ואגודת ישראל אינן מוכנות לשילובה של אגודת ישראל בסוכנות היהודית. בפועל נותר על כנו הסכם שיתוף הפעולה שנקבע במכתבו של בן-גוריון: אגודת ישראל הסכימה להשתתף במגביות הסוכנות היהודית למטרות כלכליות, והסוכנות התחייבה לכלול את מוסדות החינוך של אגודת ישראל בין הנהנים מכספי המגביות.²¹⁷

לבד מהמלחמה, היה עוד גורם חשוב שאילץ את אגודת ישראל להתקרב יותר מבעבר אל הסוכנות היהודית ואל ראשי התנועה הציונית - המצב הכלכלי הקשה שאגודת ישראל בארץ-ישראל נקלעה אליו באותו הזמן. המצב היה כה קשה שמרכז אגודת ישראל פנה בראשית המלחמה אל אגודת ישראל שבליטא, ששיוועה לעזרה, וביקש ממנה תמיכה כספית. מנהיגות אגודת ישראל התנגדה להיעזר בקרנות הציוניות, ובסוף שנות השלושים אף שללה את החלטות פא"י בדבר קבלת עזרה כלכלית ליישוביה מקרנות אלה.²¹⁸ המצוקה הכלכלית של אגודת ישראל אילצה אותה לסטות גם מעקרונותיה אלה. במסגרת המאמצים לגייס תרומות לאגודת ישראל נסע בלוי לארצות-הברית וב-27 בפברואר 1940 נפגש עם ליפסקי.²¹⁹ בלוי ביקש ממנו להפעיל את השפעתו כדי להשיג לאגודת ישראל הקצבות מהסוכנות היהודית. בעצתו של ליפסקי פנה עוד באותו היום במכתב לוויצמן.²²⁰ גם ליפסקי שוחח בנושא זה עם ויצמן, וב-5 במארס 1940 שלח ויצמן מברק לקפלן, ראש מחלקת הכספים בסוכנות היהודית, והמליץ להיענות לבקשתה של אגודת ישראל ולהעניק לה 30,000 דולרים. ויצמן וליפסקי סברו שהדבר כדאי פוליטית, וכי הסכם עם אגודת ישראל רצוי ביותר.²²¹ בסוף מארס 1940 הושג הסכם בין אגודת ישראל לסוכנות היהודית, ובו הובטחה לאגודת ישראל הקצבה חודשית מקופת הסוכנות היהודית. קפלן דיווח על ההסכם במסיבת עיתונאים. בתגובה, ראשי אגודת ישראל, שגילויו של קפלן הביכם, פרסמו הודעה לעיתונות, לפיה הכספים שהוקצבו לאגודת ישראל התקבלו מ"קרן העזרה ליהודי גרמניה" שאינה קשורה לקרן היסוד ולסוכנות היהודית כגוף ציוני, וכי הם ניתנו לאגודת ישראל "רק בתור הלוואה". גזברות הסוכנות היהודית הגיבה להודעה ומסרה כי הכספים נלקחו גם ממקורות ציוניים כקרן היסוד.²²²

שיתוף הפעולה הגלוי בין אגודת ישראל לסוכנות היהודית הופגן זמן קצר לאחר הסיכום בין בן-גוריון לבלוי. עם פרסום הספר הלבן וכיבוש פולין החליטו מוסדות היישוב לקיים

216 בן-גוריון אל בלוי, 7.9.1939. בן-גוריון 1997, עמ' 54.

217 בן-גוריון 1997, עמ' 416.

218 פונד תשנ"ט, עמ' 132-135.

219 לואי ליפסקי (1876-1963) ממייסדי הקונגרס היהודי האמריקאי וממנהיגי התנועה הציונית.

220 משה בלויא, ניו-יורק, אל דוקטור ח' וויצמןאן, לונדון, 27.2.1940. גח"ו.

221 ויצמן אל קפלן, הסוכנות היהודית, ירושלים. גח"ו.

222 על תמיכות מכספי הסוכנות היהודית בארגוני "אגודת ישראל", דבר, 7.4.1940, עמ' 3.

אספת מחאה. אגודת ישראל החליטה, זו הפעם הראשונה, לקחת חלק באספה, אף שאורגנה בידי מוסדות היישוב מהם ביקשה בעבר להיבדל. האספה, שאורגנה על-ידי הוועד הלאומי, התקיימה ביום 17 בספטמבר 1939 באולם קרן היסוד בירושלים; השתתפו בה חברי הנהלת הסוכנות היהודית, הרבנים הראשיים, באי-כוח הרשויות המקומיות ומשלחת אגודת ישראל בארץ-ישראל. יצחק בן צבי - יו"ר הנהלת הוועד הלאומי - עמד על חורבן יהדות פולין, קרא ליישוב להתאחד והודיע כי הוועד הלאומי עומד לבחור בפנחס רוטנברג לנשיא הוועד הלאומי מאחר ש"חוגים שונים" מעוניינים לראותו בהנהגת היישוב.²²³ בן צבי קידם בברכה את המשלחת של אגודת ישראל, אשר לדבריו הגיעה להכרה בצורך ליצור חזית אחת ושיתוף פעולה עם הסוכנות היהודית וכנסת ישראל. בישיבה הודיע בלוי כי אגודת ישראל מוכנה לתרום את חלקה לליכוד הכוחות בארץ ישראל "מתוך הרגשת הנחיצות שבשעה חמורה זו ליישוב ולכלל ישראל יש צורך בחזית משותפת של כל הישוב".²²⁴

שלא כבעבר החליטה אגודת ישראל לתת פומבי לשיתוף הפעולה שקיימה עם הסוכנות היהודית. במסיבת עיתונאים שכונסה בינואר 1940 עמד בלוי על הקשרים המדיניים "הרופפים" שאגודת ישראל קיימה בעבר עם הסוכנות היהודית; קשרים אלה הודקו במעט מאז ראשית 1938, ופגישות קבועות התקיימו בין ראשי האגודה והסוכנות. "עם פרוץ המלחמה נוכחנו כי גם סדר זה אינו מתאים לצורכי השעה והיישוב, לפיכך קיבלנו על עצמנו לחזק יותר את הקשרים... היום הסוכנות מתייעצת עמנו לכל פעולה והננו מתאמצים לפעול במשותף".²²⁵

בהמשך המלחמה שוב לא נזקקה אגודת ישראל להחלטות עקרוניות, ומנהיגיה ראו עצמם חופשיים, נוכח האירועים באירופה, להשתתף בכינוסי מחאה שארגנו מוסדות היישוב.

מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל אף פרסם קריאה לציבור היהודי להתגייס לעזרת ממשלת בריטניה, בהתאם להחלטת מוסדות היישוב: "הננו מצטרפים בזה אל שאר מוסדות היישוב בארץ-ישראל בהכרזתם והזמנתם להיענות להזדמנות שניתנה על-ידי מפקדי הצבא של ממשלת הוד מלכותו באר"י להתנדב לצבא ההגנה על ארץ הקדושה".²²⁶

עוד קרא מרכז אגודת ישראל לציבור החרדי, באמצע 1942, להשתתף במלווה המלחמה שהכריזה עליו ממשלת המנדט, ולרכוש לצורך זה שטרי חוב; בדרך זו יוכל כל תושב להשתתף במאמץ המלחמתי: "היהודים הם הראשונים לסבול מתגרת יד הרשעה, שהם הינם מטרה עיקרית לחיצי הרעל והזעם אשר מלכות הרשעה, שולחת ללב האנושיות, צריכים להיות גם הראשונים לנצל את ההזדמנות שניתנה להם להתייצב בחזית הנערכה ע"י

223 פנחס רוטנברג - נשיא הוועד הלאומי, הצפה, 19.9.1939, עמ' 2.

224 נאום משה בלוי באספת הוועד הלאומי, הצפה, 21.9.1939, עמ' 3.

225 דרכה של אגודת ישראל, הצפה, 4.1.1940, עמ' 2.

226 אל הצבור היהודי בארץ ישראל, קול ישראל, 19.9.1940, עמ' 1.

עזרה כספית.²²⁷

ב-11 בנובמבר 1940 התקיים בירושלים מושב מיוחד של אספת הנבחרים בהשתתפות הרבנים הראשיים, ראשי מועצות מקומיות ונציגי אגודת ישראל. המושב נועד למחות נגד החלטת ממשלת המנדט לגרש 1,800 יהודים שהגיעו לחופי הארץ מאירופה. במושב הוחלט לשגר משלחת לנציב העליון ולקיים פעילות נגד הגירוש בשיתוף אגודת ישראל.²²⁸

בשנתיים הבאות לא התקיימו פעולות מחאה; הן חודשו רק לאחר פרסום הידיעות בדבר השמדת יהודי אירופה (ראה להלן). ב-22 בפברואר 1943 התקיים בבית הסוכנות היהודית בירושלים "כינוס יישובי", ובו השתתפו, לצד אספת הנבחרים, נציגי המחנות השונים ביישוב. את אגודת ישראל ייצגו י"מ לוין, מ' בלוי ויעקב חנוך סנקביץ. בלוי, שקרא את הצהרת אגודת ישראל, הבהיר כי אגודת ישראל נענתה להזמנה לכינוס אף שאינה משתתפת באספת הנבחרים, מאחר שמטרת הכינוס להביע את עצמת הכאב של היישוב "על טבח מיליוני אחים בתופת הנאצית". בהכרזה עמד בלוי על חוסר המעש של העולם הדמוקרטי על אף הצהרותיו בגנות הטבח, וקרא לעם בארץ-ישראל להתאחד ולחזור בתשובה.²²⁹ הכינוס פרסם כרוז, ובו הביעו "אספת הנבחרים ובא-כוח אגודת ישראל" אכזבה מחוסר הפעולה של אומות העולם מול ההשמדה הנמשכת של יהודי אירופה.²³⁰

בישיבת הוועד הפועל העולמי שדנה בהשתתפות בכינוס היישובי, דרש ברויאר שאת אגודת ישראל ייצגו נציגי מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל ולא נציגי הוועד הפועל העולמי. כל החברים האחרים לא קיבלו את עמדתו וסברו כי בעת שכזו יש חובה לשמור על אחדות היישוב, ולכן תיוצג האגודה גם על-ידי אנשי הוועד הפועל העולמי.²³¹

עמדתו של ברויאר לא נבעה מרצון להיבדל; ברויאר תמך בהרחבת שיתוף הפעולה עם התנועה הציונית בעבודה הארץ-ישראלית. בהצעתו ביקש ברויאר למחות נגד מדיניות התנועה הציונית שלא קיבלה את הצעת אגודת ישראל להקים ועד הצלה עצמאי; בשל כך נאלצו אגודת ישראל וארגונים נוספים להצטרף לוועד הצלה שהקימה הסוכנות היהודית, ואשר היה לסרח עודף לסוכנות.

ברויאר, בהצעת המחאה שלו, ביטא למעשה את התרעומת של כל מנהיגי אגודת ישראל שביקשו מאז ראשית המלחמה לארגן את כל התנועות והארגונים שבארץ-ישראל במסגרת

227 אל הצבור החרדי בארץ, מרכז אגודת ישראל בארץ ישראל (הצעת החלטה שנשלחה לאישור לוין ביום 23.6.1942). אא"ע תיק 5. לא מצאתי תיעוד בדבר פרסום ההחלטה.

228 גילוי דעת המושב המיוחד של אספת הנבחרים בירושלים, 'בחשון תש"א, 11.11.40. אמ"מ תיק מרכז העולמי תש"א 8/4. העולים הגיעו באניות פציפיק ומילוס, הועברו לאנייה פטרייה לצורך גירושם מהארץ; האנייה התפוצצה ו-200 עולים טבעו.

229 השיבו את האחדות ליישוב! הדרך, כ' באדר א תש"ג, עמ' 1. נאום בלוי - אל מי נצעק ואל מי נתחנן - נדפס גם בדבר, 23.2.1943, עמ' 2.

230 אטיאש תשכ"ג, עמ' 339.

231 פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל, ט"ז באדר א תש"ג. אא"ע תיק 24.

אחת. בקשתם זו מצאה את ביטוייה כמעט בכל ההחלטות של מוסדות התנועה ובכרוזיה, ומנהיגות התנועה פעלה בעקביות ליצירת מסגרות פעולה משותפות לה ולארגונים אחרים בארץ-ישראל.

שיתוף פעולה מאורגן בין ארגונים, בנושאי העזרה ליהודי אירופה הכבושה והצלתם, נוצר לראשונה ב-7 באוקטובר 1939, משהוקם, כאמור לעיל, "ועד מרכזי לעזרת הפליטים מפולין", שנועד לתאם בין פעולות העזרה של התאחדויות עולי פולין ובין ועדות לעזרת פליטי פולין שהוקמו בידי ההסתדרות הכללית, הסוכנות היהודית (ועדת הארבעה - ראה להלן), המזרחי, אגודת ישראל ופא"י.²³²

שיתוף פעולה זה התמסד עם הקמת "נציגות יהודי פולין", שהתארגנה בארץ-ישראל בשנת 1940 ונכללו בה נציגי הארגונים הציוניים ואגודת ישראל. לנציגות הייתה שלוחה בבריטניה, ודוקטור שוורצברד נחשב כבא-כוחה במועצה הלאומית הפולנית הגולה. לזין ומינץ היו נציגי אגודת ישראל בנציגות.²³³

ב-23 באוגוסט 1941, בוועידה השלישית של אגודת ישראל באמריקה, שהתקיימה בבלטימור, קרא רוזנהיים לכל הארגונים והמפלגות היהודיים להתכנס לוועידת שולחן עגול ולהקים חזית משותפת בנושאים פוליטיים וכלכליים. התגובה היחידה לקריאה זו הגיעה מבן-גוריון, בעת פגישתו עם ראשי אגודת ישראל בלונדון,²³⁴ ובה הביע הסכמה עקרונית לעניין הפעילות המשותפת.

רק בסוף שנת 1942 מומשה בקשה זו בחלקה - אגודת ישראל וארגונים שונים בארץ-ישראל הצטרפו לוועד ההצלה שהקימה הסוכנות היהודית, לאחר שדרישותיה להקים ועד הצלה עצמאי ומנותק מהסוכנות היהודית לא התקבלו. אגודת ישראל קיוותה שהוועד יהיה מרכז העשייה היהודית בנושאי העזרה וההצלה באירופה. מנהיגי הסוכנות היהודית ביקשו להותיר סמכויות ומשאבים בידה ולא להעניקם לוועד ההצלה. המחלוקת בין אגודת ישראל ובין הסוכנות היהודית על מקומו של ועד ההצלה בארגון פעולות ההצלה והמחאה בלטה בעקבות יום שבתון להתייחדות עם שארית הפליטה, שקיים הוועד הלאומי ב"ב בסיוון תש"ג: באותו היום פרסם הוועד הלאומי עצומה של היישוב בארץ-ישראל נגד המשך ההשמדה, ובני היישוב, בהם חברי אגודת ישראל, נקראו לחתום עליה. בהצהרה שפרסם מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל למחרת השבתון נטען שהוועד הלאומי עקף את "ועד ההצלה", המייצג את כל חלקי היישוב, ופרסם את העצומה מטעמו בלא שהתחשב בהסתייגויות אגודת ישראל מהנוסח החילוני שבה. אגודת ישראל החליטה "לא לנקוט באמצעים נגדיים" כדי לא לגרום לפילוג ביישוב בתקופה קשה שכזו, ולכן גם ההצהרה

232 אשכולי תשמ"ח, עמ' 78.

233 גוטמן תשל"ו, עמ' 331-349.

234 דוח אג"י, [ראשון], 1.7.1941-31.12.1941, עמ' 5.

התפרסמה רק למחרת השבתון.²³⁵

ההצהרה של מרכז אגודת ישראל פורסמה לא רק בשל נוסח העצומה; זו הייתה בעצם מחאה שביטאה תחושות מרירות וכעס ששררו במנהיגות התנועה בשל מדיניות הסוכנות היהודית בכמה נושאים:

א. אגודת ישראל הייתה באותה העת בעימות חריף עם מוסדות היישוב על רקע פרשת "ילדי טהרן". ב-18 בפברואר 1943 הגיעו ארצה, דרך טהרן, 1,228 עולים מניצולי פולין, בתוכם כשמונה מאות ילדים מגיל שנתיים עד שמונה-עשרה. ראשי אגודת ישראל, לצד גורמים דתיים אחרים, דרשו כי כל ילד עולה שאין לו הורים ייקלט במוסד דתי. אגודת ישראל גם קבלה על שהמדריכים במחנות הקליטה בטהרן ובארץ-ישראל היו חילוניים והשפיעו על החלטות הילדים בבחירת המוסדות שבהם יחיו. שיבוץ הילדים במוסדות עורר מאבק ציבורי עז בין התנועות הפוליטיות השונות שביקשו לשבץ את הילדים במוסדותיהן. דרישת אגודת ישראל לא נענתה, והילדים הועברו למוסדות שונים ולקיבוצים - חלק גדול מהם חילוניים - ולמוסדות של "המזרחי"; רק כארבעים ילדים הועברו למוסדות אגודת ישראל. במחנה האגודאי היה הנושא אבן בוחן ליחס מוסדות היישוב לדרישותיה הדתיות.

ראשי אגודת ישראל קיימו פעילות מאומצת לשינוי ההחלטה, ועיתוני התנועה מלאו במאמרים ובכתבות שגינו את ההחלטות של מוסדות "היישוב". מעבר לפגיעה בחינוכם הדתי של הילדים נוכחה אגודת ישראל לדעת, כי על אף שיתוף הפעולה ההדוק עם הסוכנות היהודית היא לא שויכה למעגל הקואליציוני של התנועות החברות בהנהלת הסוכנות, ונותרה עם הרביזיוניסטים מחוץ למקורות השליטה הפוליטיים בארץ-ישראל.²³⁶

ב. ההרגשה באגודת ישראל הייתה שהסוכנות היהודית קבעה את מדיניות העזרה ליהודי אירופה במנותק מוועד ההצלה שהקימה, מאחר שהוועד כלל גופים שלא השתתפו בסוכנות היהודית.

ג. נוספה על כך הרגשת הקיפוח המתמדת של אגודת ישראל נוכח השיעור הנמוך של רישיונות עלייה שהוקצבו לה על-ידי הסוכנות היהודית. מסיון תש"א עד סיוון תש"ד קיבלה אגודת ישראל מממשלת המנדט 144 רישיונות עלייה לרבנים, ומהסוכנות היהודית 870 רישיונות עלייה. רישיונות רגילים התקבלו מהסוכנות היהודית במסגרת הסכם מ-1933, לפיו קיבלה אגודת ישראל 6% מכלל רישיונות העלייה שהקציבה הממשלה. ראשי אגודת ישראל חזרו וטענו שהסוכנות היהודית לא עמדה בהסכם והקציבה מספר רישיונות קטן מהנדרש.²³⁷

דרישתה להגדיל את מספר הרישיונות בהתחשב במספר החרדים הגדול באירופה, לא

235 הצהרת מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל בעניין השבתון ועצומת היישוב, הדרך, י"ד בסיוון תש"ג, עמ' 1.

236 ההיבטים הפוליטיים של הפרשה נדונו בניצן תשמ"ו.

237 משה בלויא, סקירה על פעולות מרכז אגודת ישראל בארץ ישראל, סיון תש"א-סיון תש"ד. אי"ח.

נענתה. חיים ישראל איז - מאנשי אגודת ישראל בשווייץ, שהקדיש עצמו לנושא ההצלה - פנה באפריל 1940 במכתב גלוי אל ראשי אגודת ישראל ודרש מהם להתקומם נגד המספר הקטן של רישיונות עלייה שהסוכנות מקציבה לאגודת ישראל. הוא הציע לנמק את הדרישה במספר הגבוה של חברי אגודת ישראל בפולין בהסתמך על שיעור המצביעים לאגודת ישראל בפולין שלפני המלחמה.²³⁸

גם הפליטים בשנחאי - חברי אגודת ישראל - קבלו בפני לויין על שלא הוקצו להם רישיונות עלייה.²³⁹

הרגשת הקיפוח שנוצרה באגודת ישראל נוכח אי היענותה של הסוכנות לדרישותיה בתחום העלייה, גרמה לה לנקוט בצעד חריף ולפנות לממשל הבריטי שיתערב וילחץ על הסוכנות היהודית להיענות לתביעותיה. במאי 1943 נפגשה משלחת נציגי אגודת ישראל עם המזכיר הראשי וביקשה ממנו לדרוש מהסוכנות היהודית לא לקפח את אגודת ישראל ולהגדיל את מספר רישיונות העולים שהוקצבו לה, בייחוד לנוכח העובדה שמספר היהודים האורתודוקסים במזרח אירופה גדול; תביעותיה סוכמו בתזכיר שהוגש למזכיר. המזכיר פנה להנהלת הסוכנות בבקשה לברר את הנושא ולנסות להיענות לדרישות האגודה.²⁴⁰

ב-7 באפריל 1944 שלח מרכז אגוד"י לדוקטור ברויאר העתק תזכיר שנשלח למזכיר הראשי, ובו עמדה אגודת ישראל על ההבדלים בינה לבין התנועה הציונית, וביקשה לפעול למילוי שש דרישות הנוגעות להקניית זכויות בתחום הרבני והסוציאלי לאישים ולמוסדות של אגודת ישראל. בדרישה השישית התבקש המזכיר הראשי להנחות את הסוכנות להגדיל את מכסת הרישיונות שהיא מקציבה לאגודת ישראל; מכסה זו נקבעה על-פי אחוז עולי האגודה ממערב אירופה, אך לא התאימה כלל למספר חברי האגודה במזרח אירופה.²⁴¹

הנהלת הסוכנות היהודית נדרשה להתייחס לתלונות. שרתוק ענה למזכיר הראשי במכתב, ובו קבע שאין מקום לתלונות אגודת ישראל בדבר קיפוחה בחלוקת רישיונות העלייה; עם זאת, בהתחשב בבקשת המזכיר הראשי, הודיע שרתוק כי הנהלת הסוכנות היהודית מוכנה לקבל משלחת מטעם אגודת ישראל במטרה לדון וליישר את ההדורים.²⁴²

באי-כוח אגודת ישראל נפגשו עם משה שפירא, מנהל מחלקת העלייה; לבקשתו, העלה בלוי את דרישות אגודת ישראל על הכתב והפנה אותן אל הנהלת הסוכנות היהודית. במכתבו, התלונן בלוי על קיפוחה של אגודת ישראל בחלוקת רישיונות העלייה זה שנים:

238 חיים ישראל איז, מכתב גלוי אל כבוד מנהיגי אגודת ישראל בארץ ובגולה, קול ישראל, 11.4.1940, עמ' 1.

239 שמואל אהרן שצדרבוץקי, יו"ר הוועדה לענייני אר"י ע"י אגודת ישראל, ירושלים, אל יצחק מאיר לויין, ה' באדר תש"ב. אצ"מ S6/2992.

240 [ג"ס מקפרסון] המזכיר הראשי, ירושלים, אל הנהלת הסוכנות היהודית, 15.5.1943. אצ"מ S25/2505.

241 ממורנדום [מרכז אגודת ישראל אל J. V. W. Shaw, עמ' 12. אתע"י 173P.

242 מ. שרתוק אל המזכיר הראשי, 2.6.1944. אצ"מ S6/2992. בקבילה ובמכתב ההסבר הייתה התייחסות גם לאופן חלוקת "ילדי טהרן" בין מוסדות החינוך השונים.

אי-עמידה במכסת הרישיונות - בשיעור של 6% - שהוסכם להקציב לאגודת ישראל; אי-הסכמה לכלול במכסת הרישיונות ליהודי אירופה את מכסת הרישיונות ליהודי המזרח, שלא נוצלה בידי אגודת ישראל. כך, לטענת בלוי, הוקטנה בפועל מכסת הרישיונות לחברי אגודת ישראל ל-4% בלבד. בשנת 1943 עבר מוקד ההגירה לרומניה ולהונגריה, בהן חלק גדול יותר מהאוכלוסייה היהודית נמנה עם המחנה החרדי, ובלוי טען שמכסת רישיונות בשיעור של 6% אינה עונה לצרכים. נוכח מצב זה ביקש בלוי שהסוכנות היהודית תקציב לאגודת ישראל שיעורים גבוהים ממכסת הרישיונות לעולים בארצות השונות: בהונגריה - 50%, ברומניה - 25%, ובארצות אירופה האחרות - 15%. עוד ביקש בלוי להגדיל את המכסה לרבנים מהמחנה האגודאי.²⁴³

דרישות אגודת ישראל לא נענו, ומחצית השנה מאוחר יותר חזר מרכז אגודת ישראל וקבל בפני הסוכנות היהודית על שאינה מוכנה להקציב לאגודת ישראל שיעור גדול מרישיונות העלייה, אף שבארצות הכיבוש, ובייחוד בהונגריה, כמחצית מהיהודים הם חברי האגודה. אגודת ישראל דרשה להעביר מכסות רישיונות שנקבעו לה לארצות ניטראליות, לארצות כבושות, כדי להגדיל את אפשרויות ההגירה משם. "בשעה שלפנים הי' שאלה של רשיון עלייה קשור רק עם עלייה לארץ-ישראל הרי כיום קשורה שאלה זו ממש עם סכנת נפשות..."²⁴⁴

פניות אגודת ישראל למזכיר הראשי ולסוכנות היהודית לא הועילו; מכסת הרישיונות שהוקצבה לאגודת ישראל הוגדלה ל-10% רק ב-1946, מחשש שלא תשתף פעולה עם הסוכנות בדיוני הוועדה האנגלו-אמריקאית.²⁴⁵

החיכוכים בין הסוכנות היהודית לאגודת ישראל נתגלעו גם במישור המדיני:

לקראת ועידת ברמודה היו ביישוב שתי מגמות: האחת ביקשה למתן את המחאה, בטענה שעצם קיום הוועידה הוא ההוכחה שיש פרי למחאה מרוסנת. השנייה תבעה להחרیف את פעולות המחאה לקראת הוועידה. במחנה הזה היו אנשי אגודת ישראל לצד הרביזיוניסטים ואנשי השומר הצעיר. רצון הנהלת הסוכנות היהודית לקבוע את מהלכי ההצלה ואת אופי צעדי המחאה בא לידי ביטוי ערב ועידת ברמודה. הנהלת הסוכנות היהודית ביקשה לשלוח מטעמה תזכיר לוועידת ברמודה. גורמים בוועד הלאומי ביקשו לשלוח תזכיר נפרד ללא זיקה לתזכיר הסוכנות. אגודת ישראל הודיעה לגרינבוים כי אם הוועד הלאומי ישלח תזכיר נפרד, תשלח גם היא תזכיר משלה. גרינבוים, שביקש להגן על סמכויות ועד ההצלה המאוחד, הציע שהתזכיר יישלח מטעם הוועד.²⁴⁶ את התזכיר שנשלח לוועידה ניסחה ועדה שהקימה

243 משה בלוי, מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל, אל הסוכנות היהודית לא"י, י"א באייר תש"ג. אצ"מ 6/2992.

244 מרכז אגודת ישראל בארץ ישראל אל הסוכנות היהודית לארץ ישראל, כ"ו באלול תש"ג. אצ"מ 25/2505.

245 פונד תשנ"ט, עמ' 187.

246 פרילינג 1998, עמ' 132, 135.

הסוכנות היהודית, ועם חבריה נמנה מינץ מטעם אגודת ישראל.

עם כל המתרחשות ששררה ביחסים שבין מוסדות היישוב והתנועה הציונית ובין אגודת ישראל, ביקשו שני הצדדים להמשיך בשיתוף הפעולה ביניהם ולהקטין את נקודות החיכוך. לשני הצדדים היה עניין לשמור על המשך השותפות הפוליטית ביניהם: הסוכנות היהודית ביקשה לשמור על תמיכתה של אגודת ישראל במדיניותה הארץ-ישראלית ולהרחיקה מהמחנה הרביזיוניסטי. אגודת ישראל ביקשה להשפיע על אופי הישות המדינית שתקום בארץ-ישראל באמצעות הברית עם הסוכנות היהודית. יתר על כן, אגודת ישראל לא ראתה אפשרות לקיים פעולות הצלה ללא עזרת הסוכנות היהודית, שאף הצילה כמה ממנהיגי אגודת ישראל ובהם הרב לוין, שהיה מנהיג אגודת ישראל בפולין, והאדמו"ר מגור.

וכך, בשנת 1947, במסגרת התכתבות עם הסוכנות היהודית בדבר תביעות גורמים באיטליה לשלם להם בגין הצלת האדמו"ר מגור, הבהיר לוין שהאיטלקים קיבלו תמורת הוצאת האדמו"ר - חותנו - סכומים גדולים, ואין להוסיף על כך.²⁴⁷ ואולם, שיתוף הפעולה בין אגודת ישראל לסוכנות היהודית התגלה גם בפעילות העזרה לפליטים, לקראת סיום המלחמה. בישיבת הוועד הפועל, בי' בטבת תש"ד, הוחלט לדרוש שנציגי אגודת ישראל יצטרפו ב"פלוגות הצלה" אל צבאות בנות-הברית לריכוזי יהודים, כדי לתת לניצולים שם עזרה "רוחנית וגשמית". הוחלט לאתר מועמדים לפלוגות אלה מקרב הנוער החרדי ובני הגולה, ולהכשירם לקראת תפקידם.²⁴⁸ בט"ז בטבת תש"ד שלח לוין מכתב "חשאי" לדוקטור פציפיצי, מראשי החינוך החרדי-ספרדי בארץ-ישראל, והודיעו שהסוכנות היהודית הגיעה להסכם עם ממשלת המנדט לשלוח 60 איש בפלוגות הצלה לאלבניה, ליוון וליוגוסלביה. הוא ביקש שפציפיצי יאתר בני-נוער ממוצא ספרדי, המתאימים לאוכלוסיית ארצות אלה, כדי לשלבם בפלוגות ההצלה כנציגי אגודת ישראל.²⁴⁹

גורמים מרכזיים בשני הצדדים עמלו לשכך כעסים שנוצרו ולהרחיב את המצע המשותף; כך, לדוגמה, הודיע לוין מדי פעם, במסגרת ועד ההצלה המאוחד, שאין הוא מוסר לחבריו במרכז האגודה דיווח מלא על מחדלי ועד ההצלה כדי למנוע דרישה להפסקת שיתוף הפעולה. הטיפול של הסוכנות בליקויים חמורים שנתגלו בנושא חלוקת רישיונות העלייה מוכיח את חשיבות שיתוף הפעולה לדעת הסוכנות: התגלו מקרים שרישיונות עלייה שהוקצבו לחברי אגודת ישראל נרכשו בכסף על-ידי עולים שאינם חברי אגודת ישראל, תמורת תשלום לקרן אגודאית. הסוכנות היהודית החליטה לא למצות את הדין ולא לתת לנושא פרסום רב, וכל זאת כדי לא לפגוע באגודת ישראל בדרך שתחייב אותה להיבדל מהסוכנות כליל. אפשר להניח שהידיעה כי גם הסוכנות מתנה מתן רישיון בתשלומים לקרנות הלאומיים, מיתנה

247 י"מ לוין אל ר' שפר, הסוכנות היהודית. כ"ד בסיון תש"ו. אצ"מ S26/1079.

248 פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל העולמי, י' בטבת תש"ד. אא"ע תיק 335.

249 לוין אל דוקטור פציפיצי, ירושלים, ט"ז בטבת תש"ד. אא"ע תיק 11.

גם היא את התגובות. באוגוסט 1942 מינתה הסוכנות היהודית ועדת שניים לבדיקת הנושא - דוקטור ברויאר ודוקטור סנטור. המלצות הוועדה אופיינו באיזון עדין בין גינוי לאנשי אגודת ישראל שכשלו, ובין תוכחה לשיטת הפעולה של הסוכנות היהודית. שני הצדדים נמנעו מלהפוך את הנושא למאבק בין תנועות.

בדוח ברויאר-סנטור נקבע "שמועות מתהלכות בציבור על קניית רישיונות עלי' ע"י כסף כדבר רגיל". בחקירה התברר שאין זה מקרה יחיד, וכי מקרים דומים היו גם במפלגות אחרות. ברויאר-סנטור קבעו כי "מזור ובייחוד דוקטור למברגר לא התנהגו בזירות ובאחריות הדרושה מאנשים אשר תופסים עמדה ציבורית. האגדה פעלה לכל הפחות בהזנחה כאשר המליצה על נתינת רישיונות עלי' בשביל אנשים שלא היו שייכים לחוגה". אגודת ישראל נדרשה למנוע הישנות מקרים שכאלה, והסוכנות נדרשה לא להתנות מתן רישיונות עלייה בתרומה לקרנות.²⁵⁰ הטיפול בנושא זה ביטא את ההבנות שנוצרו בין מנהיגי אגודת ישראל לראשי הסוכנות היהודית תוך כדי שיתוף הפעולה ועל אף החיכוכים שהיו ביניהם.

מינץ סיכם את פעילות היישוב להצלה:

לא אכחד, היישוב עשה משהו, היישוב העברי בארץ ישראל עשה למען הצלת היהודים יותר מכל קיבוץ יהודי אחר... אולם גם היישוב - אוזניו היו אטומות שנתיים ויותר... עד שייסד את ועד ההצלה ליהדות אירופה הכבושה... גם הוועד הזה, עם כל פעולותיו ומעשיו - רק מעט עשה, מעט עד כדי גיחוך... חשבונות קרים מצננים את רצונו... גברו המגביות השונות. גברו המחלוקות השונות. גברה הבירוקרטיה, קטנות המוחין... נכון, העולם לא עשה מה שהיה יכול לעשות למען הצל את המעונים מן התופת, העמים הדמוקראטיים הסתפקו במלל סתם (וגם זה לא!) ולא נקפו אצבע כדי להציל את המוני היהודים באירופה... אולם אנחנו - האם אנחנו עשינו הכל? האם לא היו רבים בתוכנו, שלא עשו, לא רצו לעשות? האם לא היו רבים בתוכנו ששתקו והשתקו את האסון הנורא והאיום?²⁵¹

מעבר לפעילות בנציגות פולין ובוועד ההצלה המאוחד, קיים המחנה האגודאי פעילות עזרה עצמאית לפליטים מאירופה. עזרה כלכלית קבועה ניתנה לרבנים ולבני ישיבות אשר נקלעו בתחילת המלחמה לבדידת-המועצות. טיפל בכך "ועד הצלת הרבנים ובני הישיבות ברוסיה" שמנה ארבעה אישים: שלמה דוד כהנא, א"י פינקל, יחזקאל סרנא ומישקובסקי. הוועד גייס תרומות מגורמים שונים (ישיבות, יחידים, הג'וינט וועד ההצלה הרבני) ודיווח על הוצאותיו ועל הכנסותיו לוועד ההצלה הרבני; הכספים שימשו לרכישה ולמשלוח של

250 מסקנות הוועדה לחקירת עניין רישיונות עלייה למשפחת פוטרמן, על-פי המלצת מרכז אגוד"י, אתע"י. 173P. מחקירת הוועדה עלה, כי משפחת פוטרמן התקשרה עם "הפירמה דינוויו" להשגת רישיונות עלייה. הפירמה חייבה את פוטרמן להפקיד בידי מזור - חבר מרכז אגודת ישראל - 300 לא"י; 60 לא"י הופקדו כנראה לקרן אגודאית. דוקטור למברגר - חבר המועצה הארצית של אגודת ישראל - המליץ במרכז האגודה למסור למשפחת פוטרמן רישיונות, אף שלא היו חברי אגודת ישראל ואף לא חרדים. הרישיונות לא הושגו והכסף הוחזר.

251 מינץ תשל"ו, הוצקה לחלל הריק, עמ' שג. הודפס לראשונה בשערים, אדר תש"ד.

חבילות מזון ישירות מארץ-ישראל או מטהרן.²⁵²

אגודת ישראל בארץ-ישראל גם עזרה כלכלית לפליטים שלה שהצליחו להגיע לארץ-ישראל בראשית המלחמה. ב-1942 פנה הרב לוין אל טרס, מנהיג צא"י בארצות-הברית, וביקשו לגייס בארצות-הברית תרומות למען "המחלקה לעזרת הפליטים" שייסדה אגודת ישראל בארץ-ישראל כדי לקלוט פליטים שהגיעו ארצה מאירופה, ולממן גם משלוח חבילות מזון לפליטים ברוסיה.²⁵³

התנהגותה הפוליטית של אגודת ישראל בארץ-ישראל בשנות המלחמה ביטאה את היותה חלק בלתי נפרד מהיישוב היהודי המאורגן, אף שלא הצטרפה למוסדותיו - כנסת ישראל, הוועד הלאומי והסוכנות היהודית.

בשני נושאים מרכזיים, הנוגעים לשואה, התעמתה אגודת ישראל עם הסוכנות היהודית: מיקום עבודת ההצלה בסדר העדיפויות של העם היהודי - אגודת ישראל, שלא כסוכנות היהודית, ביקשה למקמה בראש הסולם, ואת העבודה הארץ-ישראלית בשוליים.

אגודת ישראל ביקשה לקיים פעילות הצלה משותפת לכל הארגונים, במנותק מן הסוכנות - בעוד זו מבקשת לשמר פעילות זו במוסדותיה.

בפועל קיבלה אגודת ישראל את עמדות הסוכנות היהודית: גיוס הכספים להצלה נותר משני, והיקף המשאבים שהוקצבו להצלה נקבע בידי הנהלת הסוכנות לבדה.

ועד ההצלה המאוחד, שהוקם בראשית 1943, היה חלק בלתי נפרד מהסוכנות היהודית; מנהיגות אגודת ישראל קיבלה את הדין, הרבתה במחאות אך לא פעלה להפסקת השותפות עם הסוכנות היהודית; היא הצטרפה לוועד ההצלה המאוחד ועל אף האי-נחת מאופן פעילותו, נשארה בו עד לסיום המלחמה.

אגודת ישראל בארץ-ישראל ויתרה למעשה על פעילות עצמאית בנושא ההצלה, ולצד דבקותה בסוכנות היהודית חתרה בכל שנות המלחמה לשיתוף פעולה עם ארגונים אחרים. שני גורמים הביאו להתנהגות זו: מאז אמצע שנות השלושים הבינו מנהיגיה כי בידי הסוכנות היהודית היו משאבים כלכליים ועמדות מדיניות שנתנו בידה את הכוח לקבוע את אופיו החברתי והתרבותי של היישוב בארץ-ישראל.

הנהגת אגודת ישראל החליטה לשתף פעולה עם הסוכנות בעבודה הארץ-ישראלית כדי שתהיה לה האפשרות להשפיע על אופייה של הישות המדינית שתוקם בארץ-ישראל ועל מעמדו של המחנה החרדי בתוכה. משחרב העורף האלקטורלי הגדול של אגודת ישראל בפולין, ואגודת ישראל בארץ-ישראל נקלעה למשבר כלכלי קשה ונשארה ללא שום אמצעים

252 ועד הצלת הרבנים ובני הישיבות ברוסיה, [דוח כספי ינואר-יוני 1943 שנשלח לוועד ההצלה הרבני], כ"ב בסיון תש"ג. פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 30.

253 יצחק מאיר לוין, ירושלים, אל מ"ג טרס, ניו-יורק, כ"ט אדר תש"ב. איו"ש JM14.406 - מסמכי אא"א.

לעזור למנהיגיה ולחבריה שבארצות אירופה, גברה התלות בסוכנות היהודית. הסוכנות היהודית הייתה הארגון היחיד שהיו לו הכלים להצלה, ואגודת ישראל נעזרה בה, מראשית המלחמה, כדי להציל אחדים ממנהיגיה המרכזיים של התנועה, כאדמו"ר מגור וכרב לוין.

2. הצלה או ארץ-ישראל - היכן ימוקד המאמץ

אגודת ישראל הייתה מעורבת בכמה סוגי פעילויות שנועדו להציל את יהודי אירופה הכבושה: פעילויות דתיות ומדיניות, מחאה ציבורית ופעולות לעזרה ולהצלה. אגודת ישראל, כתנועה חרדית, ראתה בעשייה דתית, כתפילה וצום, פעילות הצלה לכל דבר. הפעילות הדתית, שנועדה לעורר רחמי שמים ולהפסיק את ההשמדה, יוחדה לה. התנועה הציונית הייתה ברובה חילונית, ומנהיגיה לא היו מעורבים בסוג פעילות זה. הארגונים הציונים ומוסדות היישוב בארץ-ישראל ארגנו פעולות מחאה ועסקו בפעילות מדינית, לרוב בעצה אחת עם אגודת ישראל. פעילויות מסוג אחר היו הניסיונות לעזור ליהודי הארצות הכבושות והניסיונות להציל יהודים, ולהם נדרשו משאבים כספיים גדולים. הצורך לגייס משאבים אלה יצר מחלוקת בין אגודת ישראל לתנועה הציונית באשר למיקום נושא העזרה ליהודי אירופה והצלתם בסולם העדיפויות של העם היהודי. יש הגורסים, כי תפיסת מנהיגות התנועה הציונית הייתה שאין ליישוב בארץ-ישראל את הכוח הכלכלי, הפוליטי והחברתי לשמש מקלט ומקור הצלה ליהודי אירופה; ממילא לא ייצגה התנועה הציונית, במדיניותה, את העם היהודי כולו אלא התרכזה בבניין ארץ ישראל.²⁵⁴ רבים ממנהיגי התנועה הציונית ביקשו שפעילות ההצלה לא תבוא על חשבון העבודה הארץ-ישראלית. הם הניחו שבניית ארץ-ישראל כמקלט העיקרי ליהודים היא חלק חשוב בעבודת ההצלה, בזמן המלחמה וודאי לאחריה. אולי היו בהם מנהיגים שנואשו מהאפשרות לעזור ליהודי אירופה ולכן העדיפו את העבודה הארץ-ישראלית. אבל לא כל המנהיגים הציונים גרסו כך, והיו בהם שביקשו להעמיד את נושא ההצלה בראש סדר העדיפויות של התנועה הציונית.²⁵⁵

לעומת ראשי התנועה הציונית שציידו בהעמדת העבודה הארץ-ישראלית בראש סדר העדיפויות של העם היהודי, דרשה אגודת ישראל לפעול להצלת יהודי אירופה כמטרה יחידה של העם היהודי ולהותיר את העיסוק בשאלה הארץ-ישראלית בשוליים. דרישה זו הוצגה כמסקנה חד-משמעית הנובעת מהציווי הדתי להציל את הנרדף, ומהקביעה כי "כל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים כל העולם כולו".²⁵⁶ תחושת החובה להציל את יהודי אירופה אף גברה משנודע על ההחלטה להשמיד את יהודי פולין, שבה היה מצוי

254 באור 1983, עמ' 7. אשכולי 1994, עמ' 385.

255 סומפולינסקי 1988, עמ' 623. מציין שמות של כמה מנהיגים שנקטו בתפיסה זו: זלמן רובשוב (שור), דוד רמז, גולדה מאיר, אליהו דובקין, מאיר יערי ויעקב חזן.

256 הרמב"ם, משנה תורה, נזיקין, הלכות רוצח ושמירת נפש, פרק ראשון. עוד נקבע שם: "כל היכול להציל ולא הציל עובר על לא תעמוד על דם רעך... הרואה רודף אחר חברו להרגו... ויכול להציל ולא הציל, הרי זה עבר על מצות עשה... ועבר על שני לאוין..."

הגרעין האגודאי הגדול ביותר. אין ספק שלכל אלה נוספה גם הבעיה הקשה בנושא הארץ-ישראלי; היו בין מנהיגי אגודת ישראל שחששו מהקמתה של מדינה יהודית חילונית אשר עלולה לפגוע בחיים הדתיים של המחנה האגודאי בארץ-ישראל. מסיבה זו ומחשש מפני איבה ערבית שתתעורר בעקבות הקמת המדינה, הסתייג רוזנהיים, נשיא אגודת ישראל, מהקמת מדינה יהודית. בזמן המלחמה הוא נמנע מלהתבטא פומבית בנושא, ורק לאחר פועל אצל גורמים מדיניים בארצות-הברית כדי למנוע את הקמתה ולשקול משטר מדיני אחר; בד-בבד דרש לפתוח את שערי ארץ-ישראל לעלייה חופשית, אך לא לראותה כיעד היחידי לקליטת הפליטים.²⁵⁷

גם בתוך אגודת ישראל הועלו שאלות בדבר מיקום הנושא הארץ-ישראלי בסולם העדיפויות של התנועה: המצב הכלכלי הקשה שאגודת ישראל נקלעה אליו בראשית המלחמה, חייב את ראשי התנועה לגייס כספים בארץ-ישראל ומחוצה לה כדי לאפשר את המשך פעילותה. עוד נדרשו משאבים כספיים כדי לעזור לפליטים של אגודת ישראל שהגיעו ארצה, וכדי לקיים את ההתיישבות האגודאית. ואולם, על אף המאמצים, לא היו בידה משאבים כלכליים לעזור ליישוביה, וכיוון שאגודת ישראל גם שללה, עקרונית, כל קבלת עזרה מהקרן הקיימת לישראל ומקרן היסוד, נכשלו ניסיונות עלייה על הקרקע של קיבוץ "מחנה ישראל" והכשרת קיבוץ "חפץ חיים" נקלעה למצב קשה ביותר. בשנת 1938 נאלץ קיבוץ "מחנה ישראל" לרדת מהקרקע, וב-1944 נאלצה הכשרת קיבוץ "חפץ חיים" להיעזר בקרן היסוד ולהתיישב על אדמת הקק"ל שליד גדרה.²⁵⁸ המקרה, שעל דעת כמה ממנהיגי אגודת ישראל היה בבחינת סטייה רעיונית מעקרונות התנועה, עורר סערת רוחות בתוך המחנה האגודאי. על רקע זה פנה יעקב לנדוי במכתב מטעם הוועד הפועל של הסתדרות פועלי אגודת ישראל בארץ-ישראל אל מיכאל טרס, מנהיג צא"י בארצות-הברית, וביקשו "להעמיד את ארץ-ישראל החרדית בראש דאגותיכם" כדי לאפשר לחזק את בוני הארץ החרדים, ולהפנות את כל המשאבים "לביצור" מפעלי ההתיישבות והחינוך בארץ-ישראל.²⁵⁹ במכתב לא אוזכרה השואה כנושא שיש להתחשב בו בחלוקת המשאבים לביצוע הפעילות למען ארץ-ישראל.

על אף הדרישות האמורות לתמיכה כספית במוסדות אגודת ישראל וביישוביה, עמדו כל מחנות אגודת ישראל על הצורך למקד את מרב המאמצים למען הצלת יהודי אירופה, וגם ביקשו להפנות את מרב המשאבים הכספיים למטרה זו. תפיסה זו התגבשה, כפועל יוצא ממצב יהודי אירופה, בלא שהועמדה לדיון במוסדות אגודת ישראל.

לזין העלה את הנושא בפני גרינבוים. גרינבוים עמד בראש הוועדה לענייני יהודי פולין, שנועדה לעסוק בהצלת יהודי אירופה, אבל התנגד לתפיסה של אגודת ישראל באשר

257 פונד תשנ"ט, עמ' 140-142.

258 פונד תשנ"ט, עמ' 130-135.

259 יעקב לנדוי, תל-אביב, אל מיכאל טרס, ניו-יורק, ג' בכסלו תש"ד. איו"ש JM14.408 - מסמכי אא"א.

למיקום ההצלה; במכתב תשובה אל לוי הבהיר כי "בניין המולדת הוא הנושא לו צריכה האומה היהודית להקדיש את כל מרצה, ואין לה יכולת לספק גם צרכי הפליטים, ביחוד אלה שמחוץ לארץ ישראל, אלא במעט". אשר למצדדים בתפיסת לוי, לפיה על משאבי האומה להיות מופנים להצלה, קבע גרינבוים: "מי שאינו רוצה להבין זאת מגלה שיחסו למלחמת הגאולה ובנין המולדת בא"י לעם היהודי אינו הולם את צרכי עמנו המנואץ ואף לא את צרכי השעה".²⁶⁰ המחלוקת בין גרינבוים ולוי, לגבי מיקום העבודה הארץ-ישראלית, נתגלעה לראשונה בשנת 1933, בעת שהוכרז החרם על גרמניה. גרינבוים צידד בהסכם ההעברה שבין גרמניה לסוכנות היהודית, ותקף את ראשי אגודת ישראל בפולין על שביקרו את ההסכם והציגוהו כשבירת החרם ופגיעה באינטרס של העם היהודי.²⁶¹

סדר העדיפויות של העם היהודי בהקצאת המשאבים - להצלה או לעבודה הארצישראלית - הועלה לדיון בוועד הפועל הציוני, בינואר 1943, עם פרסום הידיעות בדבר השמדת יהודי אירופה. גרינבוים דן בנושא בהרחבה וקבע שאין ליישוב היהודי בארץ-ישראל כל אמצעים לעזור ליהודי אירופה הכבושה; אולי אפשר לעזור ליחידים אך הצלת ההמונים תבוא רק עם ניצחון בנות-הברית. הוא תקף את הדורשים להציב את נושא העזרה ליהודי אירופה במרכז העשייה של העם היהודי ולדחוק לשוליים את נושא יישוב ארץ-ישראל.

איך אפשר היה שבארץ-ישראל לעת כזאת יקרה כדבר, שבאספה יקראו אלי: אין לכם כסף, תקחו את כספי קרן היסוד... כששאלו אותי כספי קרן היסוד להצלת היהודים בארצות הגולה, אמרתי לא, ואני אומר עוד הפעם לא... אני חושב שנחוץ להגיד כאן: הציונות היא מעל לכל... זה חדשים נמצא אני בפלוגתא עם אדם שהוא יודע מה שהוא דורש, שמו איטשע מאיר לוי, והוא אומר לי קחו את הכסף מקרן היסוד, ומה רוצים הציונים, הם רוצים לתת רק את עודף המאמצים לאחר שאתם פחות או יותר תספקו את הצרכים בארץ-ישראל. האם לא תפסיקו את העבודה בא"י בשעה שיש תקופה כזאת, בשעה שרוצחים וטובחים יהודים מאות אלפים ומיליונים, אל תייסדו מושבות חדשות, תוציאו את הכספים לאותם צרכים. גרינבוים הציג את יצחק מאיר לוי - מנהיג אגודת ישראל - כמייצג התפיסה הלא-ציונית, המעדיפה את הצלת יהודי אירופה על-פני העבודה הארץ-ישראלית. הוא קבע כי העבודה הארץ-ישראלית - עליה לעמוד בראש סולם העדיפויות; אם הפעילות תתמקד בהצלה במקום בעבודה ארץ-ישראלית, הרי אותם מעטים שיינצלו "נציל לחיים שאין צורך לתאר את טיבם".²⁶² גרינבוים אף אימץ את דברי שלום אש, ש"אין מתפללים להצלת יהודי אירופה, אלא מתפללים להצלת היישוב היהודי בארץ-ישראל", וקבע: "אנחנו צריכים לדעת לשמור ביחוד בשעות אלו על העליונות של מלחמת הגאולה".²⁶³ המחשה לשוניית להתייחסותו של

260 יצחק גרינבוים, הוועדה לענייני יהודי פולין, אל יצחק מאיר לוי, 12.10.1942. אצ"ד - 1 שואה.

261 מלצר 1982, עמ' 154.

262 פרוטוקול משיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם. י"ב בשבט תש"ג (18.1.1943), עמ' 3599-3602. אצ"מ.

263 שם, עמ' 3606.

גרינבוים לעבודה הארץ-ישראלית היא הגדרתו אותה במושג המיסטי "מלחמת הגאולה". לדבריו אלה הייתה חשיבות רבה, והם זכו לתהודה רבה דווקא משום שכהן בכל שנות המלחמה כראש ועד ההצלה של הסוכנות היהודית, ובמועד פרסום דבריו בדיון האמור התנהלו דיונים על צירוף אגודת ישראל לוועד ההצלה המאוחד.

תפיסה זו של גרינבוים ושל חבריו לדעה לא השתנתה גם כאשר במהלך 1943 התבררה מלוא התמונה של מצב יהודי אירופה, והגיעו ידיעות ראשונות על התכניות להשמיד את יהודי הונגריה.

בדיון בהודעת התפטרות גרינבוים מראשות ועד ההצלה המאוחד על רקע אי הקצבת כספים מקופת הסוכנות היהודית (19.1.1944), שביקשה להותיר את ועד ההצלה המאוחד ללא סמכויות, אמר בן צבי כבא-כוח הוועד הלאומי: "יש הרבה עניינים א"י ששקולים נגד הגולה - על זה אין אנו יכולים לוותר, יש רק להגדיל את האמצעים". גרינבוים אמר באותה הישיבה, "אינני משנה דעתי שצרכי א"י קודמים, אבל אי אפשר שמגבית ההתגייסות תיקרא גם 'הצלה' ב-10,000 לחודש".²⁶⁴ דברי גרינבוים, מראשי הסוכנות היהודית וראש ועד ההצלה של הסוכנות היהודית, ובן-צבי, מייצגים את תפיסת מוסדות היישוב והתנועה הציונית בארץ-ישראל.

יש הגורסים, כי דבריו של גרינבוים לא שיקפו כיאות את עמדת המנהיגות הציונית, שחלק מקביעותיה לא קיבלו ביטוי בכתב, וכי היקף ההוצאות להצלה של הסוכנות היהודית מעיד שנושא ההצלה לא נדחק לגמרי לשוליים. דברי גרינבוים, שנהג להתבטא בדברים מתלהמים, לא שיקפו כראוי את עמדתו בפועל; זו גם השתנתה לאחר שנה של פעילות כיו"ר ועד ההצלה המאוחד, והוא ראה בהצלה חלק מהעשייה הציונית.²⁶⁵ מול הניסיון להבהיר את דבריהם של גרינבוים וחבריו לדעה, יש הגורסים כי גם הידיעות על ההשמדה לא הביאו לשינוי של ממש במדיניות הציונית אלא להפך: "הידיעות היו מהממות ומשתקות... פעולות נעשו כדי שלא יוכלו לומר לאחר המלחמה שלא ניסו להציל", ובפועל המשיכו להתמקד בעתידה של ארץ-ישראל.²⁶⁶

עוד קודם הדיון בוועד הפועל הציוני השמיע גרינבוים את עמדותיו, ובחריפות. ראשי אגודת ישראל שלחו מכתב תגובה לגרינבוים באוגוסט 1942. בפגישה שקיים עם נציגי אגודת ישראל בנושא העזרה ליהודי פולין, עמד לוין בתדהמה על דברי גרינבוים לגבי חוסר פעילותה של נציגות פולין:

עד היום קשה לי להסיח דעת מ'עמדתו' המפליאה לענין זה. תשובתו הייתה אז קצרה

264 פרטוקול נשיאות ועדת ההצלה, 19.1.1944. אצ"מ S26/1237.

265 Dina Porat, The Historiography Of The Yishuv and The Holocaust, גוטמן וגרייף 1988, עמ' 551. הסוכנות היהודית הוציאה להצלה, בשנים 1941-1943, 1.3 מיליון לירות פלשתינאיות.

266 באואר 1983, עמ' 8.

וברורה: א) אין לו כבר כל סכומים להצלת יהודי פולניא. ב) אין שום אפשרות לפעולות עזרה להם. ג) וזה הדגיש במיוחד, שכל פעולה לעזרה מצדכם צריכה להיות גם לעזרת ארץ ישראל, הסביר אז שבפעולות למען יהודי גרמניא סדרתם אז עבודת העזרה באופן כזה שגם קרנות הציונים, קרן היסוד וקרן הקיימת באר"י נעזרו מזה. כלומר, להקרנות הנ"ל נוסף אז קרן ציוני שלישי 'קרן עזרת יהודי גרמניא'. אבל לא הסכימו לפעולות עזרה ליהודי פולניא כשאין מזה סכומים לעזרה גם למוסדות הציונים בא"י.²⁶⁷

פליאת לזין לשמע קביעות גרינבוים, שאין סיכוי להציל את יהודי פולין וכי כל המאמצים ירוכזו בעבודה הארץ-ישראלית, נבעה, קודם לכול, מהתפיסה הדתית המקדשת את החיים והמחייבת להציל את הנרדף. לזין אף התנגד לנצל את השואה לגיוס תמיכה כספית ומדינית בנושא הארץ-ישראלי, שמא יפגע הדבר בנושא ההצלה.

בדיון שהתקיים במארכ 1944, במסגרת הוועד למען יהודי אירופה הכבושה, אמר הרב לזין: "אתם כאן יותר מדי עסוקים בפוליטיקה של המולדת. אם לא יהיה עם - לא תהיה מולדת, ועד מאוחד קיים רק בארץ-ישראל, באנגליה אין, באמריקה פורק".²⁶⁸ בנאום על ההצלה, שנשא ביולי 1944, חזר לזין על תפיסה זו וקבל על שחברי ועד ההצלה המאוחד אינם מייחדים את פעילותם להצלה; הם גרסו שליישוב תפקידים נוספים כ"בניין והצלת המולדת" ואילו לזין גרס: "אין מולדת בלי עם ומה בצע במולדת אם העם נשמד".²⁶⁹

תפיסת לזין קיבלה חיזוק בדברי יוסף קלרמן, מראשי הצ"ח, שעמד במסיבת עיתונאים שקיים בדצמבר 1942 על דרישות הרביזיוניסטים ואגודת ישראל להקים ועד יהודי עליון להצלת יהודי אירופה. קלרמן הבהיר כי "חודשים רבים לפני שהישוב התעורר פנתה אגודת ישראל אל הנהלת הסוכנות היהודית בדבר הקמתו של ועד יהודי עליון למטרת הצלה. בפגישות עם גרינבוים הודיע האחרון כי 'אין כל הצלה ליהודי פולין והמוסדות הציונים לא יפעלו כי לא תצא מזה כל תועלת מעשית לקרנות הציונות'.²⁷⁰

במאמר שהתפרסם ב-1944, כנראה בתגובה להאשמות המחנה האגודאי על שהפעילות למען ההצלה משנית לפעילות למען ארץ-ישראל, כתב גרינבוים:

טענה אחת יש להם לאחדים מבעלי התוכחה... אשמים אנחנו בזה, שאנו כורכים את עניני ההצלה עם בעית א"י ומנצלים את הדם השפוך, כדי לחזק את דרישותינו ואת עמדתנו במלחמתנו על זכותנו לא"י ולעליה אליה. איני רואה משום עוון בעמדה זו, שהרי א"י משמשת מצודה עיקרית לעמנו, המתבוסס בדמיו, ארץ מיפלט לרובבות פליטיו... אילו היינו מזניחים את עניני א"י ואת סיפוק צרכי הישוב, כדי להגדיל את האמצעים ואת הכוחות

267 י"מ לזין אל י" גרינבוים, י"ד באלול תש"ב. אצ"מ 50/125.

268 פרוטוקול ישיבת הוועד למען יהודי אירופה הכבושה, מארכ 1944. אצ"מ 1237/526.

269 נאום הרב יצחק מאיר הכהן לזין על עניני הצלה, קול ישראל, 6.7.1944, עמ' 2.

270 דרישות הצ"ח ו'האגודה' - ועד יהודי עליון להצלת יהודי אירופה, הבקר, 20.12.42, עמ' 4.

המוקדשים להצלה, היינו פוגעים בהצלה גופא... השמירה על הקיים בארץ והרחבתו, הכשרתה של הארץ לקליטת רבבות ומאות אלפים מוצלים מאש התופת הנאצי, הריהן ממעשי ההצלה המכריעים.²⁷¹

בתחילת 1943 תיאר בלוי את ההשמדה באירופה: "יהודים למאות נשרפים חיים בכבשונות שנבנו לכתחילה לשם כך... מה יתנו לנו ומה יוסיפו לנו תוצאות המלחמה אם מבחר בנינו, אם ילדינו... אינם כבר... מה תתן לנו ומה תוסיף לנו עליה מורחבת אחרי המלחמה, אם לא יהיה ח"ו את מי להעלות..." "מה שאנו מבקשים ומה שאנו דורשים הרי זה - שמכונת ההשמדה תפסיק את עבודתה..." בלוי לא היפנה את דרישתו לבנות-הברית, שכן לדעתו הן לא היו מוכנות למלא אותה; לדבריו "בקשה זו ערוכה אל אבינו שבשמים". בסיום המאמר קרא לתשובה ולתפילה.²⁷²

משה שנפלד, האידאולוג של צעירי אגודת ישראל, עמד בראש התוקפים את עמדת התנועה הציונית. שנפלד, מראשי האופוזיציה להנהגת התנועה, גרס שאל לה לאגודת ישראל להרחיב את שיתוף הפעולה שלה עם התנועה הציונית,²⁷³ ובהתאם לכך לא היה שותף למאמצי הנהגת אגודת ישראל להצטרף לוועד הצלה משותף עם הסוכנות היהודית. בשל כך, שלא כמו ראשי אגודת ישראל, לא נוצרו בינו לבין ראשי הסוכנות קשרים אישיים או מוסדיים, שיכלו לעדן את התבטאויותיו, ודבריו היו בוטים. במאמר בשם "העם ביגונו והמנהיגים בפשעם" הביא שנפלד מדברי גרינבוים בדבר עדיפות ארץ-ישראל על הצלת יהודי אירופה, וניצל את המחלוקת שבין תנועתו לתנועה הציונית בנושא כדי לתקוף את מנהיגות אגודת ישראל נוכח רצונה לחבור לסוכנות היהודית ולהקים ועד הצלה משותף.

הוא דרש לא להיעתר להצעת הסוכנות היהודית להשתתף בוועד ההצלה שהקימה, אלא לעמוד על הקמת מוסד מיוחד להצלה "שיה' מורכב מבני אדם שייחדו את כל מחשבותיהם והגיגונם להצלת נפשות..."²⁷⁴ שנפלד קבע שלא ייתכן שגרינבוים, המחזיק בדעה שנושא ההצלה משני לנושא העבודה הארץ-ישראלית, יכהן כראש ועדת ההצלה. "אוי לאחינו יושבי תופת אירופה אשר במלוא המרץ והמאמץ הם נשמדים ורק בעודף מרץ ומאמץ הם ניצולים".²⁷⁵ הוא קבל על שהציבור היהודי כה מפולג שמנהיגיו לא הצליחו להתאחד אפילו לצורך פעולות הצלה, ותלה זאת בהתנהגות מנהיגי התנועה הציונית שהתעלמו "ביודעים, במזיד ובכוונה מחושבת" מהנעשה באירופה:

המוסדות הציונים העליונים ידעו את הנעשה ועסקו באותה שעה בתכנון עתידה של ארץ-

271 יצחק גרינבוים, אכן אשמנו בגדנו, גרינבוים תש"ו, עמ' 134. פורסם לראשונה ב"הזמן" 21.4.1944.

272 בלוי תשמ"ג, לצעוק אל ה' בחזקה, עמ' 218-220. נדפס לראשונה בקול ישראל, י"ז בכסלו תש"ג.

273 שנפלד אף היה מראשי המתנגדים לקבלת עזרה מהקרנות הציוניות; משעלה קיבוץ חיים, שבו היה חבר, לאדמות הקק"ל, בהשראת פא"י, פרש שנפלד מהקיבוץ.

274 משה שנפלד, העם ביגונו והמנהיגים בפשעם... והמסקנה, הדרך, ח' בשבט תש"ג, עמ' 4.

275 משה שנפלד, הזאב בתפקיד רועה, הדרך, ח' שבט תש"ג. השקפתו תשמ"א, עמ' 197.

ישראל... הם שתקו והשתקו... כל שואה שירדה על הגולה אמדו את ערכה בתור גורם מקדם את התפתחות הישוב...²⁷⁶

גם שנים לאחר השואה האשים שנפלד את המנהיגים הציונים על שלא עשו די למען הצלת יהודי אירופה מאחר שמטרתם העליונה והסופית הייתה הקמת המדינה. בהאשמותיו אלה לא חסך מילים וביטויים קשים ונחרצים:

המוני בית ישראל שימשו רק אמצעי עזר... כל מקום שהייתה קיימת סתירה בין שני אלה, נדחקו צרכי ההמונים ואפילו הצלתם מפני צרכי המדינה המתוכננת... המנהיגים הציונים ראו בדם היהודי שנשפך בתקופת השואה את השמן לגלגלי המדינה היהודית... המנהיגים הציונים, ידיהם שבנו את מדינת ישראל דמים מלאו והם שיקעו בבצור חומותיה את ילדי ישראל המושמדים בגולה.²⁷⁷

באוגוסט 1943 התפרסם בקול ישראל מאמר שנוסח כמכתב מתוך הגטו; הכותב לא זעק כנגד הנאצים ואף לא כלפי בנות-הברית שעמדו מנגד, אלא נגד אחיו, יהודי ארץ-ישראל, שלא שמו לבם אל יהודי פולין הנרצחים: "... אתם פה בונים לכם מולדת חדשה. אתם פה יוצרים אומה חדשה... את כל הגשרים עם העבר כבר שרפתם מאחוריהם ומה לכם כי יכאב לבכם עלינו, ומה לכם כי תעמדו נדהמים מול הגולה הבערת באש". ועוד הוסיף הכותב בציניות, בהקשר לשואה, את הביטוי הציוני "חיסול הגולה", שבא לציין עלייה המונית לארץ-ישראל: "הנה הגעתם לפסגת שאיפתכם 'חיסול הגולה'". הוא מדמה את בניית ארץ-ישראל בתקופת השואה לבניין מגדל בבל: "היו מצטערים כאשר נפלה לבנה מפיגום הבניין יותר מאשר נפל אדם".²⁷⁸

אחד מעיתונאי קול ישראל טען באוקטובר 1944 כי חלק מיהודי אירופה לא ניצלו מאחר שתשומת לבם של מנהיגי היישוב הופנתה מנושא ההצלה ל"בניין המולדת". הוא טען שאגודת ישראל שותפה למחדל, וגם מנהיגיה לא עשו די להצלה, מאחר ש"הלכנו והולכים שולל אחרי 'אדונים' אלו..."²⁷⁹ - קרי מנהיגי היישוב.

תפיסה דומה נקטה התנועה הציונית בחו"ל: במאי 1942 נועדו במלון בילטמור ראשי ארגונים יהודים, רובם ציונים, לדון בעתיד המדינה של ארץ-ישראל. בוועידה זו התקבלו החלטות עקרוניות לגבי דרכה המדינית של התנועה הציונית. כינוס דומה בהיקפו ובחשיבותו, שדן בדרכי הצלה ועזרה ליהודי אירופה, לא התקיים. ועידת ארגונים יהודיים שהתכנסה בארצות-הברית באוגוסט 1943 ביזמת התנועה הציונית, ייחדה את דיוניה לעתיד ארץ-ישראל ולזכויות היהודים לאחר המלחמה. אגודת ישראל ואגודת הרבנים האורתודוקסים

276 משה שנפלד, העם ביגונו והמנהיגים בפשעם... והמסקנה, הדרך, ח בשבט תש"ג, עמ' 4.

277 שנפלד תשל"ו, עמ' 6.

278 יה"ל, קול מן הגטו, קול ישראל, 26.8.1943, עמ' 2. אשכולי 1988, עמ' 385. סוברת שחינוך מגמתי ל"שליטת הגולה" הביאה ל"ניכור רוחני ונפשי בין היישוב - בעיקר הנוער שקיבל את חינוכו בארץ ישראל - ובין העם בתפוצות".

279 משה עקיבא דרוק, נוכח השואה, קול ישראל, 1.10.1944, עמ' 2.

סירבו להשתתף בה, בין השאר מאחר שבדיוניה לא נכלל נושא הצלת יהודי אירופה.²⁸⁰ יש הסוברים, כי בייסוד הוועידה ביטאו הארגונים הציוניים את האכזבה מתוצאות ועידת ברמודה ואת התפיסה שאין עוד טעם לפנות לעזרת העולם החופשי; האפשרות היחידה שנותרה להצלה, היא בייצור ארץ-ישראל כמקלט לפליטים.²⁸¹

לפי גרסת אגודת ישראל, הוועידה אף גרמה לפיזור ועד החירום המאוחד לענייני יהודים באירופה, שבו השתתפה אגודת ישראל לצד כמה ארגוני יהודים בארצות-הברית. במאמרים רבים ביקרו מנהיגי אגודת ישראל בארצות-הברית את צעדי התנועה הציונית בארצות-הברית שגרמו לפיזור הוועד (ראה להלן).

גם בארץ-ישראל זכו פעולות אלה של התנועה הציונית בארצות-הברית לביקורת: בשבועון אגודת ישראל בארץ-ישראל, התייחס מאמר המערכת מיום ט' בטבת תש"ג לסירובם של חלק מעיתוני ארץ-ישראל לפרסם מודעה מטעם הוועד הפועל העולמי שקראה לאספת עם בתל-אביב, מאחר שבמודעה "קבע הוועד הפועל האגודאי שיש כעת לעם ישראל עניין דחוף יותר מהצהרת בילטמור, ואשר טרם-כל עלינו לעשות כל מה שבידינו, כדי להציל את אחינו באירופה".²⁸²

שנפלד, במאמר מדצמבר 1942, האשים את ראשי הסוכנות ואת סטפן וייז, ממנהיגי התנועה הציונית בארצות-הברית, על שידעו במשך חודשים מספר - מאוגוסט 1942 - על ההשמדה והחרישו: "המשיכו לעסוק בענייניהם ולא עוד אלא שהטילו לו באותה שעה את 'תכנית בילטמור' לתוך 'הרחוב היהודי', המציאו לו ענין לענות בו למען הסיח דעתו מהנעשה".²⁸³

לא כל מנהיגי אגודת ישראל צידדו בהפסקת העבודה הארץ-ישראלית ובהטיית כל המשאבים לעזרת יהודי אירופה. לקראת שנת תש"ד פרסם ברויאר מאמר ובו חזר על תפיסתו לפיה למלחמות העולם - הראשונה והשנייה - אופי משיחי. הוא הביע את אכזבתו מאגודת ישראל, שגם לנוכח המלחמה המשיחית השנייה "לא החליטה עדיין לבנות למלכנו את ביתו הלאומי בארצו ובנחלתו?" האגודה ממשיכה לפעול בדרך של "היסוס ושל ספקנות, דרך של אי בהירות ושל החלטות בלי מעשים... הטרם באה השעה שיגידו לנו גדולי ישראל, האם המנדאט הוא מעשה שטן או מעשה מלכנו? אם מעשה שטן הוא, אז נתרחק ממנו בתכלית הריחוק. ואם מעשה מלכנו הוא אז אין לעם התורה בכל העולם תפקיד יותר גדול ויותר חשוב מן התפקיד הזה, לבנות למלכנו את ביתו הלאומי!"²⁸⁴

280 ויימן תשנ"ג, עמ' 191.

281 פנקובר 1985, עמ' 101.

282 על המצפה - אם לא עכשיו אימתי, הדרך, ט' בטבת תש"ג, עמ' 1.

283 משה שנפלד, העם ביגונו והמנהיגים בפשעם... והמסקנה, הדרך, ב' בטבת תש"ג, עמ' 4. גם ויימן תשנ"ג, תוקף את וייז בגין השהיית פרסום הידיעות בדבר ההשמדה, אך תולה זאת בקשריו עם הממשל האמריקאי. אשר לתכנית בילטמור, זו נדונה שלושה חודשים לפני שוייז קיבל את הידיעות.

284 יצחק ברויאר, לשנה טובה, הדרך, כ"ח באלול תש"ג, עמ' 1.

בכ"א בסיוון תש"ד, לקראת הוועידה הארצית הרביעית של אגודת ישראל בארץ-ישראל, עמד לנדוי על ההבדל היסודי שבין הסיעות השונות באגודת ישראל - חלקן מחייב את אגודת ישראל רק במידה שהיא שוללת את הציונות וחלקן האחר ראה בה תופעה היסטורית-לאומית לייצוג עם התורה. גם הוא נקט בתפיסה ציונית שראתה בשואה גורם המקרב פתרון מדיני לעם היהודי. "מיליוני היהודים שנשחטו... יתבעו את עמי העולם למשפט על שהעלימו עין מגזירות היטלר... ועל עמדם מרחוק בבוא שואת השמד על יהדות אירופא..." מסקנת לנדוי הייתה שלאחר המלחמה לא יוכלו העמים להתעלם ממציאת "פתרון צודק למיליוני היהודים הנרדפים", ולנדוי ראה את הפתרון ב"ארץ ישראל העוגן ההצלה היחידי לשארית הפליטה..."²⁸⁵ עם זאת, לא היה בדבריו כדי לגרוע מהעמדה האגודאית, לפיה הצלת יהודי אירופה חייבת לעמוד במרכז העשייה של העם היהודי.

עם תחילת המלחמה עלתה על הפרק שאלת סדר הקדימויות בהקצאת המשאבים הכלכליים שבידי היישוב בארץ-ישראל: האם יופנו רוב המשאבים לפעולות עזרה ליהודי אירופה ולהצלתם, או שיש להשקיעם בביסוס היישוב בארץ-ישראל ובהרחבתו. אותם מנהיגי התנועה הציונית שגרסו כי בניין המולדת קודם לפעולות הצלה, ביקשו להמשיך ולהגשים את האידאולוגיה שעיצבה את תוכן חייהם, ולא יכלו להסתגל לאפשרות שתיפגע מרכזיותה של העבודה הארץ-ישראלית בחיי העם היהודי. בד-בבד הביאו הידיעות מאירופה, שהלכו ורבו, את ההרגשה שאי אפשר לעשות דבר, וכי גורל יהודי אירופה נחרץ לכיליון, עד ניצחון בנות-הברית.

באגודת ישראל שבארץ-ישראל שלטה תפיסה הפוכה: משנות השלושים הוסטה העבודה הארץ-ישראלית למרכז פעילות התנועה, בעיקר מסיבות מעשיות-תכליתיות; לרוב לא הייתה זו האידאולוגיה שכבשה את מנהיגות אגודת ישראל, אלא בעיקר האמצעי לפתור את בעיות העם היהודי באירופה. ברור שההשקעה בטיפוח האמצעי - בניין ארץ-ישראל - חסרה משמעות בעת שיהודי אירופה - המטרה - נתונים לסכנת כיליון. המסקנה שהתבקשה הייתה להפנות את כל המשאבים להצלתם.

זאת ועוד, מנהיגי אגודת ישראל סירבו להשלים עם המחשבה שגורל יהודי אירופה נחרץ ואין אפשרות להצילם. מחשבה שכזאת נגדה את התפיסה המסורתית-האופטימית, המצפה בכל יום למשיח. מנהיגי אגודת ישראל קראו לחברי התנועה לא להתייאש. בכל גילוי של ייאוש ראו חוסר אמונה, בעוד המאמץ ממשיך לקוות לישועה ופועל בכיוון זה בתפילה ובכל דרך אחרת שאפשר להציל בה. למספר הניצולים האפשרי לא היה משמעות בעיני מנהיגי אגודת ישראל; גם אם האפשרות היא להציל מספר קטן ומוגבל של יהודים, יש לפעול לכך וכל השקעה מוצדקת. המחלוקת בין אגודת ישראל לראשי הסוכנות היהודית התגלתה בכל עצמתה בוויכוח שהתנהל ביניהם על דרך הפעלת ועד ההצלה המאוחד ועל ייעוד כספי המגביות שנערכו בארץ-ישראל בזמן המלחמה.

285 לנדוי תש"ד, עמ' 21.

3. ועד ההצלה המאוחד

3.1 צירוף אגודת ישראל לוועד ההצלה

עם ראשית המלחמה, כמו שכבר צוין, הקימה הסוכנות היהודית "ועדה לענייני פולין", בת ארבעה חברים, בראשות גרינבוים. הוועדה לענייני פולין, שכונתה "ועדת הארבעה", פעלה בירושלים כוועדה של הסוכנות היהודית. בשנים הראשונות למלחמה היא התמקדה בעזרה כלכלית לפליטי פולין בארץ-ישראל, בגביית עדויות מפליטים על גורל יהודי אירופה ובמשא ומתן עם הממשלה הפולנית הגולה בדבר תמיכה בפליטים היהודים.

פעילות ועדת הארבעה מומנה בידי הסוכנות היהודית, והיא זו שגם סיפקה את המידע על הנעשה באירופה. סכומי הכסף שהסוכנות היהודית הקציבה לפעילות הוועדה היו קטנים, והמידע שהועבר היה מצומצם; משום כך הייתה פעילות ועדת הארבעה מוגבלת, ובכל שנות המלחמה היא ניהלה מאבקים בהנהלת הסוכנות היהודית להגדלת כושר פעילותה. הגבלת פעילות ועדת הארבעה נבעה מכמה גורמים:

1. התפיסה העקרונית של הנהלת הסוכנות היהודית לפיה התפקיד העיקרי של היישוב היהודי בארץ-ישראל הוא לבנות ולחזק את עצמו ולשמש מקלט ליהודי העולם; הצלת יהודי אירופה, עד כמה שהייתה אפשרית, היא מטרה משנית. בהתאם לכך הופנה רק חלק קטן מהאמצעים הכספיים של הסוכנות לעזרת יהודי אירופה.

2. הסוכנות היהודית קיימה מחלקות לנושאי העלייה והקליטה, וראשיהן ראו בוועדת הארבעה גורם מתחרה, שפעילותו יכולה לכרסם בסמכויותיהם. שניים מחברי הוועדה - שפירא ודובקין - עמדו בראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, וודאי שלא היה להם עניין בהרחבת סמכויות ועדת הארבעה באופן שיפגע בסמכויות מחלקתם.

3. הנהלת הסוכנות היהודית חששה שפעילות עצמאית של ועדת הארבעה יכולה לפגוע במעמדה הייחודי כמייצגת העם היהודי בארץ-ישראל.

4. שלושה מבין חברי ועדת הארבעה, בהם היו"ר, לא היו חברי מפא"י - התנועה שהנהיגה את הסוכנות היהודית וריכזה בידה את מקורות הכוח המדיניים.²⁸⁶ לכן לא זכו באמון ראשי הסוכנות ובתמיכתם.

גם לאחר היוודע דבר השמדת יהודי אירופה, לא צלחו ניסיונותיהם של גרינבוים ושל הגורמים שחברו לוועדת הארבעה לשנות את מעמד הוועדה וסמכויותיה.

החלטות ועדת הארבעה היו אמורות להתבצע בידי שליחים שפעלו מארצות ניטרליות; עיקר הפעילות המאורגנת של השליחים נעשה בתורכיה (ראה להלן - משלחת קושטא).

286 דובקין, מומנהלי מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, היה החבר היחיד ממפא"י; שפירא, שהיה שותף להנהלת מחלקת העלייה, היה נציג המזרחי; שמוק - נציג הציונים הכלליים ב'; גרינבוים - יו"ר הוועדה - נציג הציונים הכלליים א'.

עד סוף שנת 1942 הייתה ועדת הארבעה קשורה לנציגות פולין; אגודת ישראל, שהייתה חברה בנציגות, קיימה באמצעותה קשר עם הוועדה. ואולם הקשר היה רופף, ובארץ-ישראל פעלו עוד ארגוני עזרה רבים שלא השתתפו בנציגות פולין.

פעמים רבות הביעה אגודת ישראל את רצונה בפעילות משותפת של כל הארגונים העוסקים במתן עזרה ליהודי הארצות הכבושות ובניסיונות להצילם.²⁸⁷ דרישות אגודת ישראל להקים גוף מאוחד שיטפל בנושאי ההצלה, שיכלול את ועדת נציגי הסוכנות היהודית, גברו לאחר שנוכחה לדעת שנציגות פולין חסרה אמצעים לפעולות הצלה, והאמצעים מצויים למעשה בידי הסוכנות היהודית. עוד ביקשה אגודת ישראל ליטול חלק בפעילות הסוכנות היהודית כגורם משפיע על המדיניות הארץ-ישראלית שלה. בנאום שנשא לוין בחשון תש"ב בפני המועצה הארצית של אגודת ישראל, הוא תיאר את רדיפות היהודים באירופה, את האסון שלא היה כמוהו בהיסטוריה היהודית: "מי יודע כמה אלפים ורבבות נהרגו נשחטו ונרצחו בזמן הזה". לוין הקשה ושאל: "בשעת חירום זו למה לא באים מנהיגי הסוכנות בדברים עם אגודת ישראל להבנה הדדית..." את התשובה לשאלה זו ייחס לוין בין השאר למחלוקת הפנימית שהייתה בהנהגת הסוכנות; מחלוקת שהקשתה על מנהיגי הסוכנות לפעול במשותף - "גם בתוכם אין אחדות" - אמר לוין.²⁸⁸ למועצת גדולי התורה קרא "להכין תכנית ע"פ התורה על אחרי המלחמה... ולבוא עם תכנית מפורט ליהודי הגולה אחרי המלחמה".²⁸⁹

ב-14 ביולי 1942 נפגש בלוי עם משה שרתוק במשרדי הסוכנות היהודית, כדי לברר מהי עמדת הסוכנות לגבי הקמת "ועדה עליונה" לענייני היישוב וההצלה, שתורכב מנציגי כל הארגונים בארץ-ישראל. שני גורמים הניעו כנראה את שרתוק להיענות לבקשתו של לוין ולדון בשיתוף פעולה:

א. חודשיים קודם לפגישה, ב-8 במאי 1942, התקבלו בוועידה שהתקיימה במלון בילטמור שבניו-יורק, החלטות מדיניות, ובהן תביעה לכונן ישות יהודית בארץ-ישראל; התנועה הציונית ביקשה לגייס את מרב התמיכה בתכנית, כולל תמיכת אגודת ישראל.

ב. במאי 1942 פרסם הבונד בלונדון נתונים על ממדי ההשמדה של יהודי פולין; ביוני פורסמו הידיעות גם בעיתונות הארץ-ישראלית. הנהלת הסוכנות היהודית הייתה חייבת להפגין פעילות מאוחדת בהצלה, לנוכח האפשרות שהידיעות תעוררנה את דעת הקהל לנושא ההצלה.

שרתוק התנגד להצעה להקים ועדה עליונה, מאחר שהקמתה הייתה נוטלת חלק מסמכויות

287 מורגנשטרן תשל"א, עמ' 62. מציין שבמחצית הראשונה למלחמה הוקמו בארץ-ישראל כארבעים ועדות עזרה לפליטי הארצות הכבושות, מטעם ארגונים ומפלגות.

288 אשכולי תשמ"ח, עמ' 74-75. עמדה בהרחבה על המאבקים הפנימיים בתוך מפא"י, שהנהיגה את הסוכנות היהודית; באפריל 1940, בשל המאבקים, התפטר בן-גוריון ממוסדות המפלגה ומהנהלת הסוכנות היהודית, ומרכז המפלגה לא כונס עד סוף 1941. לדעתה, זהו אחד הגורמים העיקריים שבמוסדות מפא"י לא נערך דיון במצב יהודי אירופה.

289 נאומו של הרב יצחק מאיר לוין באספת המועצה הארצית של אגו"ב בא"י ביום ו' מרחשון תש"ב, אא"י תיק 8.

הסוכנות היהודית; הנהלת הסוכנות ביקשה לראות בסוכנות היהודית את נציגת העם היהודי גם בנושאים שאינם קשורים בהקמת הבית היהודי, ואילו הסכימה להקים גוף עליון לענייני הצלה, היה נפגע מעמדה זה של הסוכנות היהודית.

אשר לשיתוף פעולה בין הסוכנות ובין אגודת ישראל, וקביעת היחסים ביניהן, החליטו שני האישים להביא את הנושא לדיון בפני הנהלת הסוכנות והוועד הפועל האגודאי ולהמשיך את הקשר ביניהם בנושא זה.²⁹⁰

מאוקטובר 1942, עם קבלת הידיעות בדבר ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה, הגבירה אגודת ישראל את מאמציה להקים גוף הצלה מאוחד. הוועד הפועל העולמי פרסם ב-5 בנובמבר 1942 קריאה לאיחוד ארגוני ההצלה וליצירת ועד משותף להצלה:

...סכנת כליון גמורה מאימת באופן תכוף על מיליוני אחינו היהודים... המצב החמור אינו מרשה איפוא להשאיר את ההחשבה להצלתם למשא ומתן השלום אשר יבוא בגמר המלחמה. כל דמי נזק, צער ורפוי... לא יחיו את ההרוגים ולא ירפאו את בעלי המומים... הננו מזמינים איפוא את כל ארגוני היהדות בארץ ובגולה, ליצור אתנו יחד ביאת כח אחידה אשר תופיע בשם כל העם היהודי לפני מושלי ומנהיגי הדמוקרטיה... לבקש ולהתחנן לפניהם שיעמדו על נפש היהדות האירופאית בעוד מועד ויאחזו תכף ומיד באמצעים האפשריים להפסיק את מסע השמד ר"ל.²⁹¹

שבוע קודם לכן, ב-29 באוקטובר 1942, פנתה אגודת ישראל אל אחדים מארגוני ההצלה וביקשה מהם לפעול להקמת ועד להצלת יהודי אירופה, שיהיה משותף לכל הארגונים הפוליטיים בארץ-ישראל ויפעל בעת הצורך כוועד לניהול ענייני היישוב בעת חירום. בנושא זה קיימו ראשי אגודת ישראל כמה פגישות עם נציגי הרביזיוניסטים: ב-13 בנובמבר 1942, נפגש לזין עם נציגי הוועדה הרביזיוניסטית לענייני יהודי פולין; בפגישה זו הביעו הרביזיוניסטים את רצונם להשתתף בגוף הצלה, משותף לכל הארגונים, כהצעת אגודת ישראל. ב-15 בנובמבר 1942 פנה לזין, בשם הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל, להנהלת ההסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח) וביקש לדעת אם גם הם שותפים לתפיסה זו ומוכנים להשתתף בנציגות משותפת.²⁹² למחרת התקבלה תשובתו של אלטמן מראשי הצ"ח: הוא קיבל בשמחה את הצעתו של לזין והודיע על נכונותם לשתף פעולה עם אגודת ישראל, וגם מילא את ידי קרישק וקלרמן, חברי הוועדה הרביזיוניסטית לענייני פולין, לבוא בדברים עם נציגי אגודת ישראל כדי להגשים את ההצעה.²⁹³ לזין קיים עמם כמה פגישות

290 פרט"כ פגישה עם מר שרתוק ביום כ"ט בתמוז תש"ב במשרדי הסוכנות. אא"ע תיק 8.

291 אגודת ישראל קוראת לאיחוד וליצור ביאת כח על מפלגתי להצלת היהדות באירופה המנוצצת, הדרך, כ"ה בחשוון תש"ג, עמ' 1.

292 יצחק מאיר לזין, ההסתדרות העולמית אגודת ישראל הוועד הפועל, אל הנהלת ההסתדרות הציונית החדשה, ו' בכסלו תש"ג. מז"י תיק 52 - עזרה ליהודי הגולה.

293 א' אלטמן, אל הוועד הפועל של ההסתדרות העולמית אגודת ישראל, ו' בכסלו תש"ג 16.11.1942. מז"י תיק 52 - עזרה

שנועדו, בראש ובראשונה, ללחוץ על הנהלת הסוכנות כדי שזו תיענה לדרישה האמורה של אגודת ישראל. הצ"ח הציעה לאגודת ישראל להקים חזית שכזו, גם ללא הסוכנות היהודית - אם זו לא תסכים להקים ועד משותף לכל הארגונים. אגודת ישראל דחתה את הצעתה עד לאחר סיום המגעים עם הסוכנות היהודית.²⁹⁴ לראשי אגודת ישראל לא הייתה כל כוונה ליצור ארגון מתחרה בוועדת הארבעה, בהיותם מודעים למשאבים המוגבלים שבידם, ולמצבם הפוליטי והכלכלי הנחות של הרבזיוניסטים. ב-19 בנובמבר 1942 דיווח לוין לרוזנהיים על פנייתה של אגודת ישראל אל הסוכנות היהודית בבקשה לשתף פעולה בנושא ההצלה, בלא שזו הגיבה כיאות; הרבזיוניסטים תקפו את עמדת הסוכנות מעל דפי העיתונות, וביקשו לדון עם אגודת ישראל על שיתוף פעולה חד-צדדי. לוין הבהיר לרוזנהיים כי לא הסכים להצעת הרבזיוניסטים, ורק אם הסוכנות היהודית לא תיענה "נחשוב על צעדים נוספים".²⁹⁵

ב-23 בנובמבר 1942 נפגש בלוי עם שרתוק כדי לדון עמו בהצעה להקים "חזית יהודית אחידה". גם הפעם התנגדה הסוכנות היהודית לתכנית מאחר שיישומה היה יוצר גוף מייצג - מתחרה בסוכנות. עם זאת, כבעבר, ביקשה הנהלת הסוכנות היהודית, ובראשה דוד בן-גוריון, לצרף את אגודת ישראל לוועדת הארבעה כדי להניא את אגודת ישראל מלקיים מדיניות עצמאית בכל הקשור לעתידה של ארץ-ישראל, לנתק אותה מקשר לרבזיוניסטים, ולהמשיך לקבל את תמיכתה בקו המדיני של הסוכנות היהודית.

אגודת ישראל ניסתה לגייס את דעת הקהל כדי ללחוץ על הסוכנות היהודית לשנות את עמדתה ולהסכים להקמת ועד הצלה כללי מנותק מהסוכנות. בכינוס המחאה שהתקיים בירושלים, בערב חנוכה תש"ג, קרא בלוי לעיתונאים שנכחו בכינוס להביא לידיעת הציבור את סירובה של הסוכנות היהודית להקים ועד הצלה משותף לכל הארגונים, "אולי לחץ דעת הקהל יכריח את הסוכנות לאחד שהוא צו השעה".²⁹⁶

בישיבת הנהלת הסוכנות, ב-29 בנובמבר 1942, דיווח גרינבוים על פניית אגודת ישראל אליו, בבקשה להקים ועד עולמי לענייני פולין, ועל הצעתו להצטרף לוועדת הארבעה. בן-גוריון הציע להשיב לאגודת ישראל שהסוכנות לא תשתתף בוועדים חדשים. עם זאת דרש בן-גוריון לעשות הכול כדי שאגודת ישראל תשתתף בעבודת ועדת הארבעה, וזאת כדי למנוע שיתוף פעולה כלשהו בין אגודת ישראל לממשל הבריטי, בניגוד למדיניות הסוכנות היהודית.²⁹⁷ הניסיון להרחיב את מעגל המשתתפים בוועדת הארבעה תאם את התפיסה שבן-גוריון גיבש, לפיה תתבצע פעילות ההצלה בפועל - קבלת מידע, תכנון, תקצוב, הקצאת כוח אדם

ליהודי הגולה.

294 פרטיכל אספת ועד הפועל העולמי, ירושלים, י"ג בכסלו תש"ג. אא"ע תיק 24.

295 י"מ לוין אל רוזנהיים, ניו-יורק, י' בכסלו תש"ג. אצ"ד 1-שואה.

296 נאומי הצער וההתעוררות מאת מנהיגי אגודת ישראל, הדרך, כ"ד בכסלו תש"ג, עמ' 4.

297 פרוטוקול הנהלת הסוכנות היהודית, 29.11.1942, עמ' 8904-8905. אצ"מ 100/37.S.

ופעילות מדינית - במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. ועדת הארבעה נועדה לשמש גוף שיבטא את שותפות היישוב במפעל ההצלה, יתעל לחצים ציבוריים וינקזם לאפיקים מקובלים על הנהגת הסוכנות היהודית. זאת אחת הסיבות שבן-גוריון לא השתתף בשיבות ועדת הארבעה, גם לא לאחר שזו הורחבה, לבד משיבה אחת בסוף 1944, שבה הופיע, לבקשת גרינבוים, כדי להודיע על פירוק הוועדה.²⁹⁸

ברוח תפיסה זו השיב בן-גוריון ללוין: לדבריו, הסוכנות היהודית לא קיבלה את הצעת אגודת ישראל להקים ועד עולמי לענייני יהודי פולין, כי ניסיונות איחוד ארגונים לא צלחו ואין סיכוי שגופים גדולים בארצות-הברית ובבריטניה יבטלו את קיומם ויצטרפו לוועד החדש. בן-גוריון חזר במכתבו על ההצעה לצרף באי-כוח של אגודת ישראל אל ועדת הארבעה.²⁹⁹

בראשית טבת תש"ג השיב לוין במכתב רוגז לבן-גוריון, על שגם נוכח הידיעות על הנעשה באירופה לא הייתה הסוכנות היהודית מוכנה לפעולה מאוחדת, ועל שחלף חודש עד שפניית אגודת ישראל נענתה. הוא הביע פליאה על שההצעה לכנס את ראשי כל הארגונים כדי למצוא דרכים להציל יהודים, אינה נענית, וכדוגמה הביא את הוועד הלונדוני המשותף, שבו "רב, ציוני, בונדיסט ואגודאי כן התכנסו לוועד אחד". לוין גם תקף אמירה שנכללה במכתב בן-גוריון בדבר הקמת "ועד חדש לכל צרה חדשה", והדגיש: "כאן לנו הצרה הגדולה ביותר אשר כמוה לא הייתה לעם ישראל מאז היה לגוי". עם כל זאת, לנוכח המצב באירופה, ביקש לוין להיפגש עם בן-גוריון כדי לברר את האפשרות להשתלב בוועדה שהקימה הסוכנות היהודית.³⁰⁰ בעקבות המגעים עם בן-גוריון הוזמן לוין להציג את עמדתו בפני הוועדה לענייני פולין. בשיבת הוועדה לענייני פולין, ב-23 בנובמבר 1942, הופיע הרב לוין וביקש מחברי הוועדה להסכים ליצור ועדה להצלה שתכלול את חברי הוועדה לענייני פולין, נציגים של הוועד הלאומי, אגודת ישראל, נציגות פולין, הרביזיוניסטים, הרב הרצוג וכיוצא באלה. עוד ביקש לוין שהוועדה תפעל לא רק בתחום העזרה לפליטים אלא גם בתחומי ההצלה, ותדרוש מבנות-הברית לפעול להפסקת ההשמדה. בתגובה הבהיר גרינבוים: אשר לדרישות מבנות-הברית "דרשנו במברקים האלה לעשות כל מה שאפשר - לא יכולנו כמובן להציע בפרכטיות - שהטבח יופסק". לוין הגיב:

לא לדרוש בפרכטיות, אבל לא לותר על האפשרות הזאת. לא די להסתפק בהוצאת הילדים, צריך להעמיד דרישה תקיפה להוצאת היהודים קודם כל לארצות הניטרליות. אם היונים הצליחו שהסירו הבלוקדה, אולי העם היהודי יצליח בצעקתו להציל מה שאפשר עוד להציל.³⁰¹

298 פרילינג 1998, עמ' 186, 200.

299 דוד בן-גוריון אל י"מ לוין, כ"ז בכסלו תש"ג, 6.12.1942. אצ"מ S26/1237.

300 יצחק לוין, הסתדרות העולמית אגודת לישראל, הועד הפועל, ירושלים, אל דוד בן-גוריון, יו"ר הנהלת הסוה"י לא"י, ירושלים, ב' בטבת תש"ג. אצ"מ S25/1446.

301 פרטוקול ישיבת הוועדה לענייני פולין ביום 23.11.1942. אצ"מ S26/1237.

בעקבות הלחץ הציבורי להרחבת מסגרת ועדת הארבעה צורפו אליה, בישיבת הוועדה מיום 10 בדצמבר 1942, שני נציגים של הוועד הלאומי, הוחלט להרחיב את תחומי פעילותה למתן עזרה ליהודים בכל אירופה הכבושה, ושמה הוסב ל"ועדת הפעולה להצלת יהודי הגולה". ב-13 וב-14 בדצמבר התנהלו דיונים בין בן-גוריון לנציגי אגודת ישראל, ובהם הובהר לבן-גוריון שאגודת ישראל אינה מוכנה להצטרף לוועדה של הסוכנות היהודית. נציגי אגודת ישראל הציעו להקים ועדה משותפת שתיקרא "הוועדה לענייני יהדות אירופה של הסוכנות, הוועד הלאומי ואגודת ישראל". ראשי הסוכנות היו מוכנים לשינויים בהגדרת הוועדה אך דרשו שתישאר בתחום ההשפעה של הסוכנות היהודית.³⁰²

ב-15 בדצמבר 1942 החליטה "ועדת הפעולה להצלת יהודי הגולה" שליד הסוכנות היהודית להזמין את אגודת ישראל להשתתף בישיבותיה, בהתאם לבקשת ראשי האגודה בפגישתם עם בן-גוריון; זאת עד סיום המשא ומתן עמם על השתתפותם הקבועה.³⁰³

הנושא נדון שוב בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית שהתקיימה ב-29 בדצמבר 1942. בישיבה זו דרש בן-גוריון לשנות את שם הוועדה ולהסכים ששני נציגים של אגודת ישראל ישותפו בו. בן-גוריון נימק את דרישתו ברצונו לנתק את הקשר שנוצר בין אגודת ישראל לרביזיוניסטים.³⁰⁴ הדיונים על הכללת אגודת ישראל בוועדת הפעולה לא נגעו לעבודת ההצלה אלא למאבקי כוח פוליטיים בין התנועות שבארץ-ישראל.

בישיבת ועדת הפעולה שהתכנסה ביום 10 בינואר 1943 השתתפו לוין ובלוי (תשעה חברים נכחו סך הכול), והוחלט בה בין השאר להציע להנהלת הוועד הלאומי לכנס מושב מיוחד של אספת הנבחרים בהשתתפות נציגי אגודת ישראל.³⁰⁵

אגודת ישראל החליטה למעשה לוותר על דרישתה להקים ועד הצלה מנותק מהסוכנות ולהיענות להזמנתו של בן-גוריון להצטרף לוועדת הפעולה. ועדת הפעולה החליטה להזמין שלושה נציגים של אגודת ישראל - לוין בלוי ומינץ - להשתתף בדיוניה.³⁰⁶

ב-28 בינואר 1943 החליטה ועדת הפעולה להגדיל את מספר נציגי אגודת ישראל לחמישה, ולשתף בה 36 נציגי ארגונים שעסקו בעזרה לפליטים, בהם נשי אגודת ישראל והרביזיוניסטים. עוד הוחלט להשתתף עם הוועד הלאומי בארגון "הכינוס היישובי", וכן להשתתף במגבית להצלת נפשות.³⁰⁷ כדי לייעל את עבודת הוועדה הוחלט שכל הנציגים יהיו חברים במועצת ועד ההצלה ואילו הפעילות השוטפת תיעשה בידי ועד פועל מצומצם

302 מורגנשטרן תשל"א, עמ' 62.

303 פרוטוקול ישיבת ועדת הפעולה להצלת יהדות הגולה, ז' בטבת תש"ג, 15.12.1942. אצ"מ S26/1237.

304 פרוטוקול הנהלת הסוכנות היהודית, 29.12.1942, עמ' 8950-8952. אצ"מ S100/37.

305 החלטות שנתקבלו בישיבת ועדת הפעולה להצלת יהדות הגולה, ד' בשבט תש"ג, 10.1.1943. אצ"מ S26/1237.

306 פרוטוקול ישיבת ועדת הפעולה להצלת יהדות אירופה, ז' בשבט תש"ג, 15.12.1942. אצ"מ S25/1446.

307 פרוטוקול מישיבת ועדת הפעולה מיום כ"ב בשבט תש"ג, 28.1.1943. אצ"מ S26/1237. ההחלטות הובאו לידיעתו ולאישורו של הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל בישיבתו מיום כ"ה בשבט תש"ג. אא"ע תיק 24.

- "נשיאות ועד ההצלה" - שמנה 14 חברים ובהם שני נציגים של אגודת ישראל - לוין ומינץ. הנשיאות בחרה ועדות משנה, בהן ועדה להסברה ותעמולה, שבין חבריה היה מינץ, וועדה פיננסית בת שלושה חברים ובהם הרב לוין.³⁰⁸

ליד הנשיאות הוקמה מזכירות בת שלושה חברים, כולם עובדי הסוכנות היהודית; בקשת אגודת ישראל לצרף למזכירות נציג מטעמה נדחתה בטענה שהמזכירות אינה של ועד ההצלה אלא של הסוכנות היהודית. ב-14 בינואר 1943 התקיימה ישיבה של ועדת הפעולה המורחבת; בישיבה השתתף גם יוסף קלרמן נציג ההסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח), ושמה הוסב ל"הוועד למען יהודי אירופה הכבושה". בשם זה נקראה הוועדה עד ה-25 באוקטובר 1943, אז הוסב שמה ל"ועד ההצלה המאוחד ליד הסוכנות היהודית" (להלן - ועד ההצלה המאוחד).³⁰⁹

בהשתתפות אגודת ישראל בוועדה של הסוכנות היהודית היה משום מהפך במדיניותה, ומנהיגי אגודת ישראל הרגישו צורך להסביר את הצעד לציבור האגודאי. הוועד הפועל העולמי מיהר לפרסם בעיתוני אגודת ישראל הודעה, ובה הוסבר שההחלטה להשתתף בוועדה התקבלה "מפני חומרת המצב".³¹⁰

בעת הדיונים הפנימיים שהתנהלו באגודת ישראל בדבר הצטרפות לוועד ההצלה של הסוכנות היהודית וויתור על הדרישה לוועדה כללית שאינה קשורה בסוכנות, הועלו טיעונים הנוגעים למעמדה הפוליטי של אגודת ישראל. הרב סנקביץ סבר ש"כדאי לשתף פעולה עם הסוכנות מתוך שתהי' לנו מזה הרבה תועלת". דוקטור שלזינגר הסכים להצעתו של הרב סנקביץ אך הוסיף: "... אנו מוכרחים להחזיק דיסטנץ מהכוון הפוליטי של הסוכנות, בכדי שלא נה' שותפים למפלתם. הדרך הטובה ביותר שתוף פעולה מוגבל".³¹¹

הנהגת אגודת ישראל הבינה שהאינטרס של הנהלת הסוכנות היהודית לשמור על מעמדה הייחודי כה חשוב לה, שכל לחץ ציבורי לא יצליח לשנות את מדיניותה. אגודת ישראל החליטה לסגת מדרישתה להקים גוף חוץ-סוכנותי, ולחילופין לנסות להקים נציגות רחבה של ארגונים שתהיה כפופה להנהלת הסוכנות. השינוי בעמדת הנהגת אגודת ישראל נבע ממניעים תכליתיים - קודם לכול, הרצון הכן להפעיל במהירות האפשרית מנגנון יעיל לעזרה והצלה באירופה הכבושה, כשהאמצעים המדיניים והכספיים היו בידי הסוכנות. עוד ביקשה אגודת ישראל בהצטרפותה לוועד, להיכלל במעגל עושי המדיניות ולהרחיב בדרך זו את השפעתה גם לנושאים הנוגעים לעבודה הארץ-ישראלית ולהנהגת היישוב בארץ-ישראל.

308 פרוטוקול נשיאות ועדת ההצלה, 1.11.1943. אצ"מ S26/1237.

309 מורגנשטרן תשל"א, עמ' 63.

310 התאמת הפעולה של אגו" והסוכנות, הדרך, כ"ג בטבת תש"ג, עמ' 1; להצלת יהודי אירופה, קול ישראל, 7.1.1943, עמ' 1.

311 פרטי כל אספת ועד הפועל העולמי, י"ב בטבת תש"ג, אא"ע תיק 335.

גרינבוים ראה בחיוב את הרחבת ועד ההצלה המאוחד, אך דרש לספק לו את האמצעים לפעילות עצמאית, כשרק "במקרים מיוחדים" יידרש הוועד לקבל את אישור הנהלת הסוכנות היהודית לפעילותו.³¹²

מאמר המערכת בשבועון אגודת ישראל קבל: "רבים היו הקשיים בדרך להתגשמות הדרישה האלמנטרית הזו. בשעה שהאויב האכזרי משמיד ומכלה את עמנו... לא יכלו אי-אלו מקברניטי האני' היהודית המטורפת להשתחרר מפניותיהם האישיות והמפלגתיות וליצור מוסד אחיד להצלת אחים..."³¹³

היו גם קולות באגודת ישראל שערערו עקרונית על ההחלטה להצטרף לוועד ההצלה המאוחד. כחודש לאחר שאגודת ישראל הצטרפה לוועד, פרסם משה פרוש, מראשי הפלג האגודאי המקורב ליישוב הישן והעורך בפועל של קול ישראל, מאמר בקול ישראל,³¹⁴ ובו קרא לשקול מחדש את ההחלטה שקיבלו ראשי אגודת ישראל להצטרף לוועדה של הסוכנות היהודית: "ישנם חברים נאמנים לרעיון אגדת לישראל ולעמדתה ולשיטתה ויחד עם זה חרדים לגורל עם ישראל בגולה, ובכל זאת אינם שבעי רצון מההחלטה שנתקבלה... אגדת ישראל מאז ומתמיד הלכה בשיטתה הברורה לא לשתף פעולה עם ההסתדרות הציונית או הסוכנות היהודית..."³¹⁵ לגרסת פרוש נאלצה אגודת ישראל לשתף פעולה עם הסוכנות בעבודה הארץ-ישראלית מאחר שממשלת המנדט הכירה בסוכנות כנציגת העם היהודי. לעומת זאת, בנושא הצלת יהודי אירופה אין לסוכנות היהודית כל עדיפות על פני אגודת ישראל ולכן אין כל הכרח לפעול בשיתוף פעולה עמה, ואף אין בכך כדי לתרום להצלה. פרוש גם עמד על ההיבט הדתי המחייב חזרה בתשובה לצורך ביטול גזרת השואה; התחברות אל ארגונים שראשיהם עוברים על מצוות התורה מנוגדת לתשובה הדתית הנדרשת נוכח המצב. לזוין הגיב בכתב בלוי, העורך האחראי של קול ישראל, ותקף בו את עצם פרסום המכתב; לטענתו פרוש לא קלט את המצב הקשה שיהודי אירופה נתונים בו, לא ידע את העובדות שהובאו בפני הוועד הפועל העולמי, ומאמרו פגע באגודת ישראל ובעבודת ההצלה.³¹⁵

יותר מהצורך באיחוד הכוחות להצלה, שלזין הציג במכתבו, נבעה תגובתו החרפה למאמרו של פרוש מראייה פוליטית מפוכחת של מאזן הכוחות בתוך אגודת ישראל ומחוצה לה. רבים באגודת ישראל ראו את הצטרפותה לוועדה של הסוכנות היהודית ככניעה לתכתיב של התנועה הציונית, ללא הצדקה מספקת; נוכח הפרסום הרב שניתן להשמדת היהודים והתגובות הבין-לאומיות הראשונות, נוצרה תחושה של פתיחת אפשרויות רבות לעזרה ולהצלה. פרסום מאמרו של פרוש ערער, למעשה, על מעמדו של לזין כמנהיג התנועה, מאחר שהוא ניהל, אישית, את המשא ומתן עם הסוכנות היהודית בדבר הצטרפות אגודת

312 פרוטוקול משיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, י"ב בשבט תש"ג (18.1.1943), עמ' 3603. אצ"מ.

313 על המצפה - בכחות משותפים, הדרך, כ"ט בשבט תש"ג, עמ' 1.

314 משה גליקמן-פרוש, התבוננות, קול ישראל, 4.2.1943, עמ' 1.

315 י"מ לזין אל משה בלוי, ירושלים, ג' באדר א' תש"ג. אא"י תיק 364.

ישראל לוועד ההצלה המאוחד, ואף השתתף בו. תקיפת העמדה שפרוש הציג באה להגן על מדיניותו כמנהיג התנועה. בזירה הפוליטית הארץ-ישראלית לחם לוין לביצור מעמדה של אגודת ישראל ולהגדלת תחומי השפעתה; זו הייתה אחת הסיבות העיקריות להסכמתו להשתתף בוועד ההצלה המאוחד. במגמה זו ביקש להרחיב את סמכויות ועד ההצלה, ובמקביל להגדיל את כוחה של אגודת ישראל בתוך ועד ההצלה. עם חלוף השנים הצטרפו אל המצדדים בפרישה אישים שהתאכזבו מחוסר העשייה בוועד ההצלה ומאפליה מתמדת, לגרסתם, של פליטים חברי אגודת ישראל. כל אלה ביקשו לנתק את הקשר עם הסוכנות היהודית ולקיים פעילות הצלה עצמאית. דרישותיהם הובאו פומבי בוועידה הארצית של אגודת ישראל, שהתקיימה בפתח-תקווה ביולי 1944. המבקרים תקפו את מנהיגות אגודת ישראל על שהסכימה להצטרף לוועד ההצלה המאוחד ולא פרשה ממנו גם כשנוכחה לדעת שאין הוא פועל כנדרש להצלת פליטים בכלל ולהצלת חברי אגודת ישראל בפרט. בבואם להגן על עמדתה של אגודת ישראל, העלו המשיבים טיעונים תכליתיים באמרם שיש להמשיך ולפעול במסגרת ועד ההצלה המאוחד על אף הביקורת על אופן תפקודו. בנימין מינץ הבהיר לחסידי הפרישה שלפעולות הצלה דרושים סכומי כסף גדולים, והקהל האגודאי לא תרם לקרנות ההצלה סכומים שיאפשרו להם פעילות עצמאית בשטח ההצלה. "אני בוש לספר לכם שלא הצלחנו. לא הצלחנו להלהיב את החרדים... הייתי נוכח כשעשירים הוזילו דמעות, אך לא כספים". מינץ סנגר בוועידה על ועד ההצלה והעמיד את השומעים על פעילות הצלה שהוועד ביצע: "היודעים אתם מי הציל קבוץ זה? [של לומדי תורה] ועד ההצלה בא". מכאן הצילו ודווקא את חברינו הטובים ביותר... יש עוד ארץ אחת, משם בא אחד האדמורי"ם, והוא יכול להעיד מי עמד אתו בקשר אם לא ועד ההצלה של א"י...³¹⁶ גם הרב קצנלבויגן הבהיר בדיון שעשירי אגודת ישראל לא סיפקו אמצעים שיאפשרו פעילות עצמאית, וגם הוא הציג מקרים של הצלת אישים של אגודת ישראל: "דוקא הגדולים שנמלטו מארצות אלה שעקרונותיהם אי שיתוף, הבינו שאי אפשר אחרת... אל תחשבו שיש ויתור או שכחה או 'מציאות', חשבון יש כאן". הדעת נותנת שמקצת ממבקרי שיתוף הפעולה בוועד ההצלה המאוחד באו מחוגי היישוב הישן המקורבים לנטורי קרתא. אף שחברי קבוצה זו לא השתייכו למחנה האגודאי מאז אמצע שנות השלושים, ותקפו את דרכו דרך קבע, הייתה לביקורתם השפעה בחוגים אופוזיציוניים-שמרניים, שבקרב אגודת ישראל שבארץ-ישראל. ביטאון נטורי קרתא תקף את ועד ההצלה המאוחד ש"אינם מניחים ליהודי שומר תורה ומצוות להינצל, אינם נותנים לו בשום פנים ואופן לעלות על ספינה..." והאשים את מנהיגי אגודת ישראל באחריות ישירה למצב זה, מאחר ששיתפו פעולה עם התנועה הציונית ועם מוסדות היישוב - "מינים מסיתים ומדיחים".³¹⁷

316 הוויכוח בוועידה הארצית על ענייני ההצלה, קול ישראל, 13.7.1944, עמ' 2.

317 "אהא! ועד הצלה או ועד השמדה רח"ל?", החומה, י"א באלול תש"ד, עמ' 1.

3.2 תפקוד ועד ההצלה

מראשית הקמתו של ועד ההצלה המאוחד נמתחה ביקורת ציבורית קשה על הרכבו ועל דרך פעילותו: לחבריו היו תפקידים רבים אחרים ולכן לא יכלו להקדיש את כל זמנם להצלה; לוועד לא היו סמכויות, שכן פעולות של מחלקות שונות בסוכנות היהודית רוקנו אותו מתוכן. גופים נוספים לו, כוועד הלאומי, ארגון הפגנות ואספו מידע. ביקורת קשה הופנתה כלפי יו"ר הוועד יצחק גרינבוים, שנאש מהצלה בקנה מידה גדול וסבר שעיקר המאמצים כדאי שיופנו לנושא הארץ-ישראלי כדי לבנות מקלט לנותרים לפליטה, ועם זאת החזיק בכהונת יו"ר ועד ההצלה.³¹⁸ עיקר פעילות הוועד הייתה איסוף מידע, שיגור מברקי בקשת עזרה וכדומה. פעולות הצלה ממשיות נעשו על-ידי המוסד לעלייה ב' ושליחי ועד ההצלה בקושטא ובג'נבה.

הציפיות שהיו לראשי אגודת ישראל, בעת הצטרפותם לוועד ההצלה המאוחד, לא התגשמו, ופעילות הצלה נרחבת שקיוו כי תוכל להיעשות באמצעות הוועד, לא נעשתה.

בספטמבר 1943 כתב בנימין מינץ אל גרינבוים מכתב שהוגדר "פרטי", ובו תיאר את הלבטים שהיו בתוך אגודת ישראל לגבי ההצטרפות לוועד ההצלה המאוחד הקשור לסוכנות היהודית, ואת המאבק שניהל עם לוינג נגד המתנגדים להצטרפות. מינץ הדגיש שאישיותו של גרינבוים הייתה אחד הנימוקים בעד ההצטרפות. לאחר הקדמה זו עמד מינץ על האכזבה שנחל מחוסר העשייה בוועד ההצלה המאוחד, מחוסר סמכויותיו, מהאי סדר ששרר בו, ומהפגיעה המתמדת בעזרה ובהצלה לציבור האגודאי באירופה. את ביקורתו ביטא בשפה בוטה, בתוך פירוט עיקר הליקויים בפעילות הוועד:

... ארגון הוועד לא עמד על הגובה. לא הכסף היה ביד הוועד ולא ההוצאה לפועל של הדברים. הוועד בירושלים היה רק לפנינים. דיקוראציה... גם לא המזכירות פעלה, כי לא ניתן היה לפעול, ומשום כך עזבתי אותה מיד, כי לא לשם קריאת סקירות וחלוקת חומר קריאה בין החברים נכנסתי אל המזכירות אלא לשם פעולת הצלה ממשית, וזו לא ראיתי בתוך המזכירות... ההוצאה לפועל של הענינים לא הייתה בידי הנשיאות של ועד ההצלה; (ב) המזכירות לא אורגנה לשם פעולה; (ג) מחלקת העלייה עכבה דברים רבים; (ד) הוועדה בקושטא לא פעלה כסדרה... (ה) בשוויץ אין סדר ואין התאמה בין שליחי הסוכנות השונים לבין עצמם ובינם לבין איש האמון שלנו מר אייז.

עוד התלונן מינץ, שכספים לפעולות הצלה שיועדו למחנה האגודאי לא הגיעו ליעדם. הוראות של ועד ההצלה לא מולאו, והחלטות התקבלו ללא מעורבות ועד ההצלה: הוועדה בקושטא שכאילו היא הוועדה שלנו 'מצפצפת' עלינו, היא אינה ועדתנו אלא הוועדה

318 חוקר השואה, מאיר סומפולינסקי, עמד על הסתירה שבין כהונת גרינבוים לתפיסתו, וטען כי לו היה ישר עם עצמו, היה עליו להתפטר ממשורתו ולאפשר לאחד מהמנהיגים שהאמינו באפשרות להציל יהודים, לתפוס את מקומו (יערי, רובשוב, חזן, גולדה מאיר ואחרים). גוטמן וגרייף 1988, עמ' 637.

של הסוכנות וגם זה לא. ועדה של גוף נעלם, שאיש מאתנו אינו יודע מיהו... ועד ההצלה אינו אלא פיקציה. הכספים אינם בידו... התקציב אינו מסודר מראש ע"י הוועד, אלא הכל בידי הגוף הנעלם הידוע... ר' יצחק מאיר לוי ואנכי מתביישים להביט אחד בפני חברו. כמעט אין אנו יכולים לקרוא לישיבת הוועד הפועל של אגודת ישראל בענין זה מה אומרים הקיצונים שלנו: אמרנו לכם, הזהרנו אתכם... לא הרב לוי ולא אני רוצים לשאת באחריות הדברים האלה... לא כלפי שמים, לא כלפי העולם ולא כלפי המצפון שלנו.³¹⁹

במקביל למינץ כתב גם לוי לגרינבוים ודרש להיפגש עמו שכן "אי אפשר להמשיך הלאה ויש להשליט סדר וארגון חדש הן כאן והן בחו"ל בפעולות ההצלה".³²⁰ בפגישה עם גרינבוים דרש לוי לכנס צוות מצומצם של ועד ההצלה המאוחד כדי "לדון בכל עניני ההצלה העומדים על הפרק".³²¹

באוקטובר 1943 כתבו לוי ומינץ לנשיאות ועד ההצלה כי "אי הסדר השורר בועד ההצלה בירושלים, בקושטא ובשוויץ במשך חודשים רבים, חותר תחת עצם הקיום של הוועד". הם ביקשו תיקון מידי של המצב ולא ייאלצו להסיק מסקנות.³²²

תלונות אגודת ישראל נבעו מהיותו של ועד ההצלה המאוחד במת דיונים וקבלת מידע בלבד. הוא לא היה גוף ביצועי ואף לא גוף מתאם, שכן הסוכנות היהודית הותירה אותו כמעט ללא סמכויות. המלצותיו והצעותיו הועברו לידיעת גופים אחרים, ואלה פעלו בלא פיקוח מצדו. ועד ההצלה אף היה חסר מידע מפורט על פעילות ההצלה בארצות הכבושות. המידע הוזרם אליו ממחלקות הסוכנות היהודית, וזו הגבילה שיטתית את הידיעות שהועברו לוועד. נראה ששתי הודעות ההתפטרות של גרינבוים מראשות הוועד נבעו גם בגלל חוסר קבלת מידע. גם בתוך ועד ההצלה לא קיבלו כל החברים את מלוא המידע שהוזרם אליו. לוי התלונן שהוא אינו יודע על פעולות הוועדות שהוא עצמו חבר בהן.³²³ דוגמה למצב זה היא פרשת המשא ומתן עם הנאצים להצלת יהודים, שהתנהל ב-1944: ויסמאנדל ביקש לגייס כספים לשיחוד ויסלינצי, הממונה על יהודי סלובקיה, כדי להפסיק את גירוש יהודי סלובקיה ולהעבירם לארצות נייטראליות.³²⁴ תכנית זו של ויסמאנדל לא הובאה לידי גרינבוים לדיון בוועד ההצלה המאוחד, ויתכן שלוי לא ידע על קיומה. התכנית נדונה במוסדות ההסתדרות והנהלת התנועה הציונית, ראשי שני הארגונים ראו בה ניסיון סחיטה גרמני, ולא היו מוכנים לסכן כספים לסיכוי קלוש להציל חיים.³²⁵

319 בנימין מינץ, תל-אביב, אל יצחק גרינבוים, ירושלים, 23.9.1943, כ"ג באלול תש"ג. אצ"מ S25/5207.

320 י"מ לוי אל י' גרינבוים, ירושלים כ"ד באלול תש"ג. אצ"מ S26/1241.

321 י"מ לוי אל י' גרינבוים, ירושלים, י"ד בטבת תש"ד. אצ"מ S26/1241.

322 י"מ לוי ובנימין מינץ אל נשיאות ועד ההצלה, ה' בתשרי תש"ד, 5.10.1943. S26/1237.

323 מורגנשטרן תשל"א, עמ' 70.

324 ויסמאנדל 1960.

325 סומפולינסקי 1988, עמ' 625.

בפברואר 1944 נפגש מאירוב עם מינץ, כנראה כדי לפייס את אגודת ישראל: הוא דיווח למינץ על דרכי ההצלה שנחסמו ברומניה ובבולגריה בשל שינויים בקו החזית, ועל האפשרויות להצלה בדרך הים.³²⁶ היה זה מחווה יוצא-דופן כלפי אגודת ישראל, שכן הנהלת הסוכנות ראתה בהצלה נושא שבתחום עיסוקה, בעוד ועד ההצלה המאוחד אמור היה לתחום את פעילותו לנושא העזרה בלבד. ברור שמנהיגות אגודת ישראל לא השלימה עם מדיניות זו של הסוכנות ויצאה חוצץ נגדה כשלצדה התייצבו, בנושא זה, ראשי ועד ההצלה המאוחד.

3.3 תחושות קיפוח באגודת ישראל

נוסף על התפקוד הלקוי של ועד ההצלה ופעילותו ללא סמכויות, חשה הנהגת אגודת ישראל כי היא מופלית לרעה בהקצבת רישיונות העלייה לחבריה. תחושה זו הייתה נחלתה גם בשנים שקדמו למלחמה. באמצע שנות השלושים הושגה הסכמה בין הסוכנות היהודית לאגודת ישראל, לפיה יועמדו לרשות חברי אגודת ישראל 6% מהמכסה השנתית של רישיונות העלייה, שתאושר לסוכנות היהודית. ראשי אגודת ישראל טענו כל השנים כי מכסה זו אינה עונה על צרכי חבריה, והם ניהלו התדיינות מתמדת עם הסוכנות היהודית בדרישה להגדיל את מספר הרישיונות שהוקצבו לאגודת ישראל.³²⁷ עוד התלוננה אגודת ישראל, כי הסוכנות היהודית אף אינה עומדת בהבטחתה ובפועל הוקצו לה רישיונות במספר קטן מהמוסכם. בעת המלחמה קיבלה הדרישה לרישיונות משמעות ייחודית הנוגעת להצלת חיי אדם, שכן עליית פליטים מאירופה הכבושה התקיימה גם בשנות המלחמה, והיא גדלה מאמצע שנת 1944.

בתחילת המלחמה טענה אגודת ישראל שבשל המספר הגדול של החרדים בפולין, מכסת הרישיונות שנקבעה לה אינה מעשית, והיא דרשה להגדילה במידה ניכרת. דרישה דומה הוצגה בראשית 1944 נוכח האיום על חיי יהודי הונגריה. במקביל לדרישות להגדלת מכסת הרישיונות, התלוננה אגודת ישראל על אפליה מכוונת של חבריה בעלייה. פליטים מאירופה הצליחו לצאת דרך גמלי רומניה, בהסכמה שבשתיקה של שלטונותיה. בפברואר 1940 התנהלה התכתבות בין מחלקת העלייה בהנהלת הסוכנות היהודית ובין המשרד הארץ-ישראלי ברומניה, בעניין ניצול מספר רישיונות העלייה שהוקצו לאגודת ישראל. מזכיר מחלקת העלייה הדגיש במכתבו: "ידוע לכם בודאי המצב העדין בינינו לבין ה'אגודה' ועליכם להימנע מכל פעולה העלולה לחדד את היחסים האלה".³²⁸

326 פגישה בין ב' מינץ ושאוול מאירוב, דו"ח על המצב בתורכיה, 24.2.1944. אא"ע תיק 11.

327 ראה לדוגמה, התכתבות בדבר רישיונות עלייה ליהודי פולין: י' גרינבוים, חבר האקסקוטיבה של הסוכנות היהודית לא"י אל הוועד המרכזי של הסתדרות אגודת ישראל בפולניה, ורשה. 23.11.1932.
ר. שפר, משרד ארץ-ישראל מרכזי ורשה, אל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, ירושלים, 23.2.1939. אצ"מ S6/2996.

328 י"ב מזכיר מחלקת העלייה, אל המשרד הא"י בוקרשט, 28.2.1940. אצ"מ S6/2996.

מאמצע 1941 עד אמצע 1944 הורעו תנאי היציאה מרומניה, ומספר העולים היה קטן ביותר. ואולם, מאמצע 1942 אפשרו הבריטים לפליטים שהצליחו להגיע לתורכיה, לעלות לארץ-ישראל. בתקופה זו התגלעו חילוקי דעות בין המוסד העלייה ב' של הסוכנות היהודית ובין מנהיגי התנועה הציונית ברומניה וארגון העלייה בראשות דוקטור אנצור. המוסד דרש לזנוח את עיקרון מיון העולים ולהעלות גם בעלי הון ושאינם חברי התנועה הציונית, לעומתם דרש אנצור להעלות רק ציונים ולתת עדיפות ליהודים מרומניה.³²⁹ דרישות המוסד העלייה ב' נועדו להשיג הכנסות למימון העלייה ולהפסיק את העילות לתלונות אגודת ישראל.

מדיניות ההצלה של הסוכנות היהודית נקבעה על-פי שיקולים מגזריים שהפלו לרעה את אגודת ישראל כתנועה לא ציונית. כשלושה חודשים לאחר הקמת ועד ההצלה המורחב נמסר לחברי הנהלת הסוכנות היהודית תזכיר סודי שביקש להתוות את מדיניות הסוכנות בנושא הצלת יהודי אירופה. בתזכיר נקבע שאין להציל יהודים ללא אבחנה משום שפעולה שכזו עלולה לגרום נזק לרעיון הציוני; יש לתת עדיפות להצלת ילדים ונוער חלוצי שעבר הכשרה, ויש "לוותר על הצלת האלמנט המזיק".³³⁰ במגמה דומה, פנה מנחם בדר, מחברי משלחת קושטא, לשליח אחר - קצקי - וביקש ממנו להפסיק את מעורבותו בהגדלת מספר העולים מארצות הבלקן "המכוונת רק לעשות שמות בהרכב הדרוש לארץ-ישראל".³³¹ הנהלת הסוכנות היהודית גם פנתה לממשלת המנדט וביקשה הקצבה מיוחדת של כ-2,000 רישיונות עלייה לעסקנים ציונים.³³² הקביעה בדבר ההרכב הדרוש לארץ-ישראל ביטאה את מדיניות הנהלת הסוכנות היהודית בדבר מיון העלייה והעדפת העולים הציונים מהתנועות השותפות להנהלת הסוכנות. אליעזר קפלן, חבר הנהלת הסוכנות, הסביר את הסיבה למיון העולים והעדפת חלק מהם: "מספר ארגונים כמו הסוכנות היהודית נושאים באחריות כלפי פלשתינה, ומונחים בתפישתה זו הינם חייבים לקיים ברירה בין העולים".³³³ בספטמבר 1944, בדיווח על פעולות שנעשו בקושטא הבהיר ברלס, כי "הפעולה בענייני העלייה לא"י מרוכזת בידי הסוכנות היהודית". בנושא הקשרים עם אגודת ישראל ותלונותיה על קיפוח חבריה בעלייה אמר: "...יש להדגיש, הנהלת ענייני העלייה אינה ענין לוועד ההצלה בקושטא כמו שאינו ענין לפעולה של ועד ההצלה המאוחד כאן [ירושלים]..."³³⁴ ברלס ביקש, בהבהרה זו, לדחות מעל משלחת קושטא את האחריות לקיפוחה של אגודת ישראל בנושא העלייה. הבהרתו איששה את התלונות החוזרות ונשנות של נציגי אגודת ישראל בוועד ההצלה

329 שטיינברג תשמ"ו, עמ' 159.

330 מורגנשטרן תשל"א, עמ' 73. התזכיר נכתב בידי א' הרטגלס, מזכירו המדיני של יצחק גרינבוים, ובכותרתו נכתב שאין להעבירו לידיעת גורמים בלתי-ציונים.

331 מנחם [בדר], קושטא, אל הנהלת הסוכנות היהודית, ירושלים, 11.11.44. אצ"מ S25/5026.

332 דובקין תש"ו, עמ' 35, 52.

333 פרוטוקול מפגישה לא רשמית של נציגי ארגוני ההצלה באיסטנבול, 10.7.1944, מנדלסון 1982, כרך 14, עמ' 22-27.

334 ח' ברלס, דיווח על הפעולות בתורכיה בחודשים אוקטובר 1943 - ספטמבר 1944, 28.11.1944, עמ' 8. אצ"מ S25/5026.

המאוחד בדבר חוסר הסמכויות של ועד ההצלה, מאחר שנושא העלייה היה נתון בידי הסוכנות היהודית.

רשימות העולים העתידיים לבוא נקבעו בידי הסוכנות היהודית בירושלים ובידי נציגי הסוכנות ברומניה, ואגודת ישראל נאבקה ללא הרף להכליל את חבריה בעולים; לא זו בלבד שדרשה להגדיל את שיעור רישיונות העלייה שהסוכנות היהודית הקציבה לאגודת ישראל, אלא דרשו ראשיה שלא להפלות את פליטי אגודת ישראל בעלייה ארצה, והיא ניהלה בנושא זה מאבק ציבורי ממושך.

פעילי הסוכנות היהודית הבטיחו מדי פעם שקבוצות העולים תיקבענה שלא על בסיס מפלגתי, אך פעילי העלייה של אגודת ישראל התלוננו ללא הרף על אפליית חברי תנועתם. במאי 1943 שלח מרכז אגודת ישראל ברומניה מכתב תלונה לברלס בדבר אפליית חברי אגודת ישראל בעלייה ארצה; במכתב נטען, כי חלוקת המקומות לעולים באניות נעשית על בסיס מפלגתי מאחר שקבוצות החלוצים העולים נקבעו מראש על-פי מפלגותיהם, ולא נכללו בהן חברי אגודת ישראל בשיעור שהובטח בעבר.³³⁵

ברלס, שעמד בראש משלחת קושטא, התייחס לתלונות אגודת ישראל בדבר קיפוח חבריה בעזרה ובהצלה והבהיר בדוח שהגיש להנהלת הסוכנות היהודית בסוף 1944, כי כל תלונה על קיפוח אגודת ישראל נבדקת "אין לדחות את הטענה שהיו קיפוחים נגד אנשי אגודת ישראל בבוקרשט או בבודפשט בשטחים מסוימים..."³³⁶ היה זה סיכום תמציתי של חילופי דברים רבים בין ראשי אגודת ישראל ובין ראשי הסוכנות היהודית בנושא אפליית הפליטים של אגודת ישראל.

התלונות רבו במחצית הראשונה של 1944, כאשר נוצרו תנאים טובים יותר לעלייה ארצה מרומניה. התלונות הופנו אל ראשי ועד ההצלה המאוחד, אל הנהלת הסוכנות היהודית ואל גורמים שמחוץ לסוכנות היהודית, בבקשה להתערב לטובת הפליטים חברי אגודת ישראל.

במאוס 1944 התלונן לוין, במכתב אל דובקין, "שהמשרד הא"י בבודפשט החליט החלטה עקרונית שבגלל עמדתם השלילית של לשכת הקהילות החרדיות ושל אג"י לקרנות הציוניות לא יתנו סרטיפיקטים ולא יאפשרו עליתם של החרדים וחברי אג"י שם..." לוין ביקש מדובקין להורות לנציגי הסוכנות בהונגריה לבטל החלטה זו "שאין לה מקום במסיבות של ימינו, המחייבות שלא להפלות בעניני הצלה בין יהודי ליהודי".³³⁷ עם קבלת מכתבו של לוין פנה דובקין לברלס וביקשו לבדוק את הנושא ולהודיעו אם יש אמת בתלונה.³³⁸ במועד

335 פ"ו פרוידגר, מרכז אגודת ישראל ברומניה, בוקרשט, אל ברלס, 27.5.1943. אצ"מ S6/3007.

336 ברלס 1944, עמ' 6.

337 י"מ לוין אל א' דובקין, ה באדר תש"ד. אצ"מ S6/2992.

338 א' דובקין, מחלקת העלייה, אל ח' ברלס, 12.3.1944. אצ"מ S6/2992.

זה החלו יהודי הונגריה להישלח למחנות ההשמדה, וראשי אגודת ישראל, שביקשו דרכי הצלה לחבריהם, לא ראו שיש מקום וזמן לבירורים. באפריל 1944 כתב לוין אל שפירא - ראש מחלקת העלייה - "במשך כמה חדשים ששלחו רשימות להונגריה מבלי להכניס אף אחד מרשימה הרשמית של אג"י למרות כל ההבטחות לאין שעור..."³³⁹ במכתב התשובה לקובלנת לוין, דחה שפירא את הטענה והביע השתוממות על טענת הקיפוח: "מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית לא בודקת בהשקפות של אלה שפונים אליה", ולראיה אזכר שפירא שמות רבנים, אדמו"רים ועסקנים מטעם אגודת ישראל שהועלו ארצה.³⁴⁰ על אף תשובתו זו הסכים שפירא להיפגש עם ראשי אגודת ישראל לבירור טענותיהם. במאי 1944 נפגשו בלוי, לוין ומ' פרוש - ראשי אגודת ישראל בארץ-ישראל - עם שפירא, ודנו בקבילות אגודת ישראל בדבר קיפוח חבריה בקבלת רישיונות עלייה; בישיבה הוחלט לאשר לאגודת ישראל 50 רישיונות עלייה כפיצוי, ולהגדיל את מכסת העולים מהונגריה ל-10% לעומת 6% בארצות האחרות.³⁴¹

ב-22 ביוני 1944 הבהיר לוין במכתב לגרינבוים שאגודת ישראל לא תוכל להשלים עם קיפוחה במכסות העלייה, כאשר מגיעות אניות עולים מרומניה ללא חבר אגודת ישראל, וכי אגודת ישראל תיאלץ לפרוש מוועד ההצלה. גרינבוים ענה ללוין כי "אין להפלות בין יהודים לפי שיוכם המפלגתי וההשקפתי", אבל בשולי מכתבו של לוין הוסיף גרינבוים הערה בכתב ידו: "העובדה שאין אנשי אגודה בין פליטי רומניה עלולה לסכן את מפעלנו. מאפריקה הדרומית הגיעו תלונות מאנשים שמונעים את עלייתם מפני שאינם ציונים, צריך להבטיח עלייתם של אנשי אגודה בלתי ציונים. המצב הנוכחי משפיע לרעה על אמצעינו ואפריקה הדרומית הפסיקה את תרומותיה עד שיתברר התלונות".³⁴²

ב-18 ביולי 1944 נפגש גודמן עם שרתוק, ששהה בלונדון, והעלה בפניו את התלונות בדבר אפליית פליטים יהודים חרדים בעלייה לארץ-ישראל. שרתוק הבטיח לברר את הנושא במשלחת קושטא. בסוף אוגוסט 1944 חזר גודמן והתלונן במכתב ששלח אל שרתוק ואל ויצמן על קיפוח חברים שאינם חברי מפלגה בעלייה. במכתבו הביא גודמן גם את תלונת גריפל,³⁴³ נציג אגודת ישראל במשלחת קושטא, על שמונעים מפליטים יהודים חרדים להגיע לתורכיה באניות נפרדות שאגודת ישראל ביקשה לשכור בגלל הסירוב שם להבטיח להם רישיונות כניסה לארץ-ישראל.³⁴⁴

339 יצחק מאיר לוין אל משה שפירא, י"א בניסן תש"ד. אצ"מ S6/2992.

340 שם. שפירא רשם את נוסח מכתב התשובה בשולי מכתבו של לוין.

341 ישיבה עם באי-כח אג"י שהתקיימה במשרדי הסוה"י ביום 16.5.1944. אצ"מ S6/2992.

342 י"מ לוין אל ועד ההצלה - י' גרינבוים, ר"ח תמוז [תש"ד]. אצ"מ S26/1079.

343 יעקב גריפל (1900-1962), יליד קרקאו, שם סיים את לימודיו לתואר דוקטור במשפטים; עלה ארצה בשנת 1940 וממאסר 1943 ועד סיום המלחמה ייצג את אגודת ישראל במשלחת קושטא.

344 גודמן אל מ' שרתוק, לונדון, 28.8.1944, אי"ש JM14.798 - מסמכי אא"א.

בספטמבר 1944 כתב שרתוק (שרת) לגודמן, במענה לפנייתו, כי מבדיקה עם נציגי הסוכנות היהודית באיסטנבול (קושטא) עולה כי אי אפשר להגדיל את אחוז העולים המוקצב לאגודת ישראל. אך אם יתברר כי אגודת ישראל לא קיבלה בעבר את מלוא מכסת העולים שהוקצבה לה, תושלם המכסה באניות הבאות שתגיענה מרומניה. אשר לדיווחים שהתפרסמו בדבר אפליית פליטי אגודת ישראל בעלייה, קבע שרת שאין הם תואמים את העובדות ומדובר בניסיון ליצור מתיחות בין הג'וינט ובין הסוכנות היהודית. תגובתו באה, כנראה, על רקע חקירה שקיים הג'וינט בהקשר לתלונות שהוגשו לו בדבר קיפוח חברי אגודת ישראל בעלייה. הסוכנות היהודית, שנעזרה בתרומות הג'וינט, חששה מתגובתו יותר משחששה מתגובת האגודה. אשר לתלונות נציגי אגודת ישראל בקושטא בדבר אפליה אמר, "אינני יכול ממרחקים להיכנס לבחינה מפורטת של תלונתם, אך חוסר יכולתי לעשות זאת אינו צריך להתפרש כאישור".³⁴⁵ במכתב סתום זה ביקש שרת להימנע מלפגוע בשיקולים של הסוכנות היהודית אף שהיה מודע לדרך בחירת העולים, שבה הופלו לרעה חברי אגודת ישראל. הוא גם ביקש לשמור על קשר טוב עם מנהיגי אגודת ישראל כדי שיתמכו במדיניות הארץ-ישראלית של הסוכנות היהודית. עם זאת לא היה שרת מוכן לפגוע במעמדה, בהודאה באפליה או בפנייה פומבית לחברים בהנהלת הסוכנות היהודית לשנות את מדיניות ברירת העולים. גם ברוריו במשלחת קושטא לא יכלו להועיל, שכן מעבר לקביעות העקרוניות של הנהלת הסוכנות היהודית בדבר האוכלוסייה שתועדף בעלייה ארצה, קבעו העסקנים הציונים שבארץ היציאה מי מבין הפליטים ייכללו בעולים. שיקולי העסקנים המקומיים לא תאמו תמיד את החלטות הנהלת הסוכנות היהודית ואת הוראות משלחת קושטא. מצב שכזה שרר ברומניה, שהייתה ארץ היציאה העיקרית לפליטים, ומאז אביב 1944 היה אפשר להפליג ממנה ללא מגבלות. במארכס 1944 מינתה הסוכנות היהודית את א"ל זיסו להיות נציגה לענייני העלייה מרומניה בפני ממשלת בוקרשט.³⁴⁶ ביוני 1944 הוא מונה גם כמנהל "המשרד להגירה" מטעם השלטונות. זיסו עמד על כך שרק הוא יקבע מי יהיו העולים, דרש להעדיף עסקנים ציונים והתנגד לאפשר להעלות את חברי אגודת ישראל.³⁴⁷ עדות בוטה מאד בנושא אפליית אנשי אגודת ישראל בעלייה השמיע דוקטור מאגנס ב-14 ביולי 1944 בישיבת נשיאות ועד ההצלה. מאגנס סיפר שזיסו, שליח הסוכנות היהודית ברומניה, "דורש קודם כל להציל את הציונים ואחר כך, אם אפשר, גם את האחרים... כששאלתי: 'גם האחרים יהודים', אמר: אמנם כן, הם יהודים, אבל זה ריב עולמי, זה ויכוח נצחי ואנו לא נוותר".³⁴⁸

345 משה שרתוק, הסוכנות היהודית, אל א"ה גודמן, אגודת ישראל העולמית, 6.9.1944. איו"ש JM14.615 - מסמכי א"א.

346 אברהם ליב זיסו (1888-1956) ייסד וערך עיתון יהודי בבוקרשט, בשפה הרומנית, בשם "הגאולה"; בראשית המלחמה הצטרף להנהלת ההסתדרות הציונית ברומניה, וב-1943 הצטרף גם לנשיאות הקונגרס היהודי העולמי. היה מומארגני העלייה הימית הבלתי-לגלית מרומניה.

347 שטיינברג תשמ"ו, עמ' 166.

348 מורגנשטרן תשל"א, עמ' 75.

ברלס נדרש להגיב על טענות הקיפוח של חברי אגודת ישראל ברומניה ולדאוג להפסקת פעילותו של זיסו. במכתב לגרינבוים הסביר ברלס שגם אם זיסו שגה בקפחו את חברי אגודת ישראל, אין לפגוע במעמדו בשל תרומתו לעמדת הכוח של הסוכנות היהודית:

הוא הציוני הותיק היחיד בדורו ברומניה של תקופת המלחמה. יש לו יחסים מצוינים עם נשיא המדינה ורבי הממשלה... למה נאבד בידיים את עמדת המפתח שרכש, בתור ציוני, בשטח ההגירה מרומניה? ... עלינו לשמור על ההישגים ולא לפרטם בנקל, שנחלתנו בעבודה הציבורית תעבור לידי זרים... בנוגע ל'אגודה' אני מצטרף לדעתך על הנחיצות להחזיקה בתוך המעגל, בכל מחיר.³⁴⁹

גם וניה פומרנץ, מאנשי המוסד לעלייה ב', שהתנגד למדיניות של זיסו, הודה בקשריו המצוינים עם השלטונות: "רק זיסו יכול להכנס למרשל אנטונסקו ולדפוק על השולחן ולתבוע..."³⁵⁰

ראשי אגודת ישראל פנו לאנשי הסוכנות היהודית בעקבות דיווחיו של גריפל לוועד הפועל העולמי בירושלים, לפיהם הגיעו לתורכיה במחצית הראשונה של 1944 ארבע אניות ועליהן פליטים מאירופה, בלא שהיו בהן חברי אגודת ישראל. בישיבת הוועד הפועל, שדווח בה על סכומי כסף שנשלחו לגורמים שונים לצורך הצלה ונקבעו בה נציגים מטעם אגודת ישראל בוועדי הצלה בארצות שונות באירופה, הובע זעם רב על אפלייתם של פליטים מאגודת ישראל, בניגוד להסכמים בוועד ההצלה.³⁵¹ גריפל, לודוויג קסטנר, שהיה יו"ר משרד העזרה של אגודת ישראל בברטיסלבה, וקלרמן, נציג הצ"ח במשלחת קושטא, ייצגו את ועד ההצלה הרבני בארצות-הברית. גריפל יזם פניות לגורמים שונים באגודת ישראל ומחוצה לה בדבר אפליית הפליטים: במברק מראשית אוגוסט 1944 הם התלוננו בפני ראשי הוועד שבארצות-הברית על שהסוכנות היהודית אינה מאפשרת את עלייתם של פליטים שאינם חברי מפלגה. השלושה ביקשו שהסוכנות היהודית תידרש להפסיק להפלות פליטים שאינם חברי מפלגות החברות בסוכנות היהודית, ולאפשר לכל פליט שהצליח להגיע לנמל יציאה להפליג לתורכיה. דיווח דומה, בדבר אפליית פליטים יהודים שביקשו להימלט, התקבל בוועד הבין-לאומי להצלה ועזרה בניו-יורק מנציגו בתורכיה דנברד; את הדיווח הזה שלח דנברג גם לוועדת העבודה היהודית שבארצות-הברית.³⁵²

במאי 1944 התלונן משה גליקמן-פרוש במאמר מערכת, שההסתדרות הציונית מעדיפה את חברה בעלייה ארצה "ובזמן האחרון עולים רק חברי מפלגות השמאל". פרוש דרש שינוי, והביע את התנגדותו לכל העדפה של יהודים כשמדובר בהצלת נפשות. "אסור לסוכנות

349 ח' ברלס, אישטנבול, אל י' גרינבוים, ירושלים, 11.8.1944. אצ"מ S26/1284.

350 שטיינברג תשמ"ו, עמ' 166.

351 החלטות ישיבת הוועד הפועל העולמי - ועד ההצלה, ט"ז באייר תש"ד, 9.5.1944. אא"ע תיק הצלה.

352 יעקב גריפל, לודוויג קסטנר ויוסף קלרמן, תורכיה, אל ועד ההצלה, ניו-יורק, 14.7.1944, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 70.

היהודית לשלול את זכות העלייה לארץ ישראל מאת חברי אגדת ישראל".³⁵³

תלונות ראשי אגודת ישראל קיבלו חיזוק מעדויות של מנהיגיה שהגיעו ארצה:

עדות מאירופה על אפליה לרעה של אגודת ישראל הוצגה בדיווחו של הרב אליעזר האגר (האדמו"ר מוויזניץ) שעלה ארצה, דרך בולגריה, באפריל 1944. הרב האגר התלונן, שהפניות הרבות ששלח באמצעות גריפל לשווייץ ולגיסו הרבי מסדיגורה בתל-אביב לשלוח כספים להצלה ועזרה, כמעט ולא נענו. לדבריו, העלים ממנו "ועד העזרה הציוני בבוקרשט" את קיום ועד ההצלה המאוחד בישראל, את העובדה שוועד זה שלח כסף גם לאגודת ישראל, וכי הוא - הרב האגר - מונה להיות נאמן אגודת ישראל לענייני העזרה וההצלה ברומניה.³⁵⁴ דברים ברוח דומה נשמעו מפי וייסברג, חבר ועד העלייה של הסוכנות היהודית בבוקרשט שהעיד: "... לא ידענו שהכספים המגיעים מארץ-ישראל הם כספי ועד הצלה מאוחד. חשבנו שאלה כספי הסוכנות ולכן עזרנו לציונים... חשבנו שרק לציונים יש לאפשר עלייה".³⁵⁵

במכתב מדצמבר 1944 התלונן האדמו"ר מסדיגורה בפני משה שפירא על אפליית יהודים דתיים בעלייה ארצה, והביא את קובלנתם של שלושה אדמו"רים ששהו בבוקרשט והיו עדים לכך: "מנהלי העלייה עשו כל האפשרי לעכב על-ידינו העליה לא". כל האמצעים הלא-כשרים הותרו להם אך ורק למנוע עליית החרדים לזבול תפארתנו".³⁵⁶

נוכח אפליית הפליטים, תקף עיתונאי קול ישראל את הסוכנות היהודית במילים בוטות: "הפשעים הנתעבים שנעשו ע"י שליחי ההצלה כביכול בהפלותם אותנו לרעה... הוא האשים את מנהיגי הסוכנות שהשתמשו בכספי כלל האומה להצלת "חלוצי תנועות השמאל לחוגיהם ומפלגותיהם", והרחיקו יהודים שומרי תורה; "האניות המביאות לארץ עולים ניצולים מתופת הגולה הדוויה אין ביניהם היהודי החרד...".³⁵⁷

אפליית חברי אגודת ישראל לרעה פגעה במעמד מנהיגות אגודת ישראל, שביקשה להציג לפני חבריה את ההישגים שזכתה בהם כתמורה להצטרפותה לוועד ההצלה המאוחד. מעבר לכל שיקול פוליטי, פגעה האפליה ברגשות מנהיגי האגודה, על שחבריהם ואוהדיהם לא זכו בסיכוי להינצל רק בשל השתייכותם למחנה האגודאי. הידיעות בדבר אפליה לרעה של חברי אגודת ישראל הגיעו מארצות שונות והעמידו את מנהיגות אגודת ישראל בעמדת התגוננות וחוסר אונים מול חברי התנועה המלינים, והציפום בתחושת מרירות כלפי שותפיהם בוועד ההצלה המאוחד - חברי הנהלת הסוכנות היהודית.

התלונות הרבות בדבר אפליית הפליטים והתחושה שאין נכונות לתקן את העיוות, דחפו

353 משה גליקמן-פרוש, הצלת נפשות, קול ישראל, 11.5.44, עמ' 1.

354 עדות הרבי מוויזניץ על מצב ההצלה והעזרה ברומניה. אצ"מ 26/1079.

355 מורגנשטרן תשל"א, עמ' 75.

356 הרב י"י בוימניגר, תל-אביב, אל משה שפירא, מנהל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית לא"י, 31.12.1944. אצ"מ 26/2992.

357 משה עקיבא דרוק, נוכח השואה, קול ישראל, 1.10.1944, עמ' 2; 14.10.1944, עמ' 2.

את גריפל להציע לראשי המחנה האגודאי להפעיל אניות שתסענה יהודים חרדים לתורכיה, בלא קשר לסוכנות היהודית ולמשלחת קושטא; הצעתו של גריפל זכתה לתמיכה מצד הרבזיוניסטים. באמצע מאי 1944 ביקש גריפל את עזרת אגודת ישראל העולמית במימון הסעה של פליטים אורתודוקסים לתורכיה באניות ובדרך מאורגנת. בתגובה הודיעה הסוכנות היהודית כי הסעת יהודים פליטים נעשית רק על ידה, ומעורבות גורם נוסף רק תזיק. ראשי אגודת ישראל באמריקה ביקשו להגיע להסדר ב"דרכים ידידותיות" ולמנוע עימותים בין הצדדים, ופנו לקונגרס היהודי ולסוכנות היהודית בארצות-הברית להתערב ולפתור את הבעיה. בה בעת פנו ראשי אגודת ישראל באמריקה, אגודת הרבנים האורתודוקסים וועד ההצלה הרבני לשטיינהרדט, שגריר ארצות-הברית בתורכיה, וביקשו ממנו ללחוץ על המשלחת בקושטא לשתף פעולה עם גריפל בהעברת הפליטים. "הדגשנו כי אין מונופול על ההצלה ואפליית יהודים דתיים בהצלה הינה הפרה הרסנית של סטנדרטים אתיים יהודיים". שטיינהרדט הגיב בהודעה שיפעל לעזרת גריפל.³⁵⁸

ב-18 ביולי 1944 הודיעו גריפל וקסטנר לאגודת ישראל בארצות-הברית כי באניות שהגיעו לתורכיה לא נכללו חברי אגודת ישראל בשיעור 6% כמובטח; הם חזרו והציעו לחכור אנייה לעלייה נפרדת. הוועדה המייעצת לרוזנהיים החליטה להביא את מברקו של גריפל לידיעת שטיינהרדט.³⁵⁹ בעקבות הקבילות הרבות של אגודת ישראל פנה שטיינהרדט לברלס, וזה הבטיח לתת לנציגי משלחת קושטא ברומניה, בולגריה והונגריה, הנחיות ברורות להימנע מכל צורה שהיא של אפליית מי שאינם ציונים.³⁶⁰

גריפל, קסטנר וקלרמן לא הסתפקו באיומים ובהצהרות בדבר הפעלת קו עלייה נפרד ליהודים חרדים; הם ביקשו מראשי המחנה החרדי לגייס 1 מיליון דולרים להצלת יהודים להגירה לארץ-ישראל, דרך רומניה. באוגוסט 1944 הודיעו קלמנוביץ וקוטלר לגריפל, שהג'וינט הסכים לעזור במימון המבצע אם שגרירות ארצות-הברית בתורכיה תאשר זאת, ולכשיובהר שהדבר בר ביצוע.³⁶¹ שני אדמו"רים מראשי אגודת ישראל שהו ברומניה ויזמו פנייה לרוזנהיים בנושא המימון לעלייה נפרדת. הם ביקשו ליידע את את רוזנהיים בדבר אפליית יהודים חרדים בעלייה, ולבקשו לנסות לגייס סכומי כסף שיאפשרו הפעלת עלייה עצמאית לארץ-ישראל, בלא להזקק לסוכנות היהודית.³⁶²

בתגובה לבקשות אלה כתב רוזנהיים לגודמן: "מהיכן נשיג סכום שכזה? מצד שני דרישתם צודקת שרק באמצעינו הכספיים נוכל להציל אנשים אורתודוקסים אחרת הם נדונים שלא

358 דוח אגו"י, שיש"י, 1.1.1944-30.6.1944, עמ' 4.

359 תרשומת משיבת הוועדה המייעצת [לרוזנהיים] בראשות רוזנהיים, 23.7.1944. איו"ש JM14.410 - מסמכי א"א.

360 דוח אגו"י, שיש"י, 1.1.1944-30.6.1944, עמ' 1.

361 אהרון קוטלר ואברהם קלמנוביץ אל יעקב גריפל, ביוגלו-תורכיה, 16.8.1944, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 72.

362 [האדמו"רים] חיים מאיר וברוך מוויזניץ, יצחק מבהאוש, בוקרשט, אל יעקב גריפל, [דצמבר 1944]. אצ"מ S6/2992.

להינצל, בכל מקום שיש שליח הסוכנות היהודית יש השפעה".³⁶³

הפעלת אניות נפרדות ליהודים חרדים נדונה גם בוועד למען פליטי מלחמה: ביולי 1944 הודיע הירשמן, נציג הוועד למען פליטי מלחמה, לנציגי הסוכנות היהודית והג'וינט בקושטא, כי בעקבות דיונים שקיים עם גריפל החליט הוועד למען פליטי מלחמה, כמייצג ממשלת ארצות-הברית, שאין הוא יכול למנוע מארגונים פרטיים שונים לשלוח ספינות להעברת יהודים אם לארגונים יש את האמצעים לכך. הירשמן הבהיר שהוא ניסה לאחד את הגורמים הפועלים בנושא העלייה באמצעות ספינות, אבל כל הניסיונות ליצור הסכמים בין הארגונים לא צלחו.³⁶⁴ בישיבת קבוצת הפעילות של ארגוני ההצלה בוועד למען פליטי מלחמה, שהתקיימה ב-31 ביולי 1944, העלה נציג הסוכנות זאב שינד את השאלה לגבי שכירת אניות בידי גריפל. לטענתו, ניסיונותיו של גריפל להשיג אניות להפלגות נפרדות הקשו על הפעלת העלייה של הסוכנות היהודית. שינד דיווח על שיחות שקיים עם גריפל, שדרש לשריין לחברי אגודת ישראל מחצית מהמקומות באנייה שעמדה להפליג מקונסטנצה. באשר לדרישות אלה קבע שינד: "לוועד למען פליטי מלחמה אין כל זכות להסמיך את מר גריפל לשלוח מברק לבודפשט, בשם מר הירשמן, בדרישה שלכל הפליטים היהודים המגיעים לאיסטנבול יוענקו ויזות לפלשתינה... מאחר שרק לסוכנות היהודית יש את הזכות להחליט מי יקבל ומי לא יקבל רישיון עלייה".³⁶⁵ בתגובה, הבהיר הירשמן, כי מדיניות הוועד למען פליטי מלחמה היא לעודד כל ארגון המבקש להציל אנשים, בלא להתייחס לגיל הניצולים או להשתייכותם הפוליטית. בהתאם לכך הוא עודד את גריפל לשכור אניות; ליזמה זו קדמו שיחות עם אליעזר קפלן ויוסף שוורץ מהסוכנות היהודית. הירשמן גם הבהיר כי עמדה זו של הוועד היא על דעת הממשל בווינגטון. נציג הג'וינט ראובן רזניק תמך בעמדתו של הירשמן ואף סיפר שגריפל פנה אליו וביקש לקבל מקדמה כספית לשכירת אניות. בתגובה לדברים האלה הודיע שינד כי אם גריפל יממש את הרעיון של עלייה נפרדת דרך הים, הוא יטלגרף לבודפשט ויורה שאיש מאגודת ישראל לא יורשה להפליג באניות של הסוכנות היהודית.³⁶⁶ גריפל לאנסוג, ובאוקטובר 1944 התקשר עם חברת אניות על מנת לשכור שתי אניות להובלת כ-600 נוסעים חרדים שאורגנו בבוקרשט ("פעניקס פאוילון" ו"אנסטזיה"). ראשי משלחת קושטא הגיבו בחריפות: ברלס איים על גריפל כי יהודים שיגיעו באניותיו לא יורשו להיכנס לארץ-ישראל, ולחץ הופעל על חברת האניות לבל תשכיר את אניותיה

363 רזוננטיים, ניו-יורק, אל א"ה גודמן, לונדון, 4.12.1944. איו"ש JM14.615 - מסמכי א"א.

364 פרוטוקול ישיבת קבוצת הפעילות של ארגוני ההצלה, איסטנבול, 17.7.1944, מנדלסון 1982, כרך 14, עמ' 34. הסוכנות יוצגה בידי אליעזר קפלן, חיים ברלס וזאב שינד. הירשמן הוזמן לישיבה גם את דוד שווייצר - נציג היאס (Hias-Ica Immigration Association).

365 פרוטוקול ישיבת קבוצת הפעילות של ארגוני ההצלה, איסטנבול, 31.7.1944, מנדלסון 1982, כרך 14, עמ' 47. הודעה על זכות לוויזות לפלשתינה נדרשה לצורך הכניסה לתורכיה.

366 מנדלסון 1982, כרך 14, עמ' 48. מנחם [בדר], קושטא, אל הנהלת הסוכנות היהודית, ירושלים, 11.11.44. אצ"מ S25/5026.

לאנשי גריפל.³⁶⁷ החוסר במימון והלחצים שהופעלו מנעו מתכניתו של גריפל להפעיל קו אניות נפרד מלצאת אל הפועל.

ניסיון דומה לזה של גריפל עשה נציג אגודת ישראל בבוקרשט פטרושקה - גם הוא ביקש לחכור אניות כדי להביא חברי אגודת ישראל ארצה, וללא הצלחה.³⁶⁸

ראשי הסוכנות היהודית הבינו כי גם אם עלייה נפרדת לא תצא אל הפועל, הרי עצם הפצת התלונות בקרב הארגונים היהודים בעולם ובממשל ארצות-הברית פוגעת בתדמית הסוכנות היהודית. ראשי הסוכנות ביקשו לפייס את אגודת ישראל בהודעות על תיקון המעוות ובהנחיות לאשר לאגודת ישראל תוספת רישיונות עלייה:

במברק מנובמבר 1944 ביקשה מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית מברלס להורות לזיסו ברומניה להעלות לכל אחת משתי האניות הבאות 60 מחברי אגודת ישראל, מעבר למכסת ה-6% המוסכמת; זאת נוכח קיפוחים בעבר, ובהתאם להסכמה שהושגה בין הסוכנות היהודית לאגודת ישראל.³⁶⁹

אגודת ישראל הביאה את נושא אפליית חבריה בעלייה ארצה גם לידיעת הג'וינט, בתקווה שהכוח הכלכלי שבידי ארגון זה ישפיע על מדיניות הסוכנות היהודית. ב-8 במאוס 1945 פנו ראשי הג'וינט במכתב להנהלת הסוכנות היהודית וביקשו לקבל הסברים למדיניות העלייה שנקטה הסוכנות היהודית בתקופת המלחמה. הנושא נדון בפגישות שקיים אליעזר קפלן, מנהל מחלקת הכספים בהנהלת הסוכנות היהודית, עם ראשי הג'וינט בארצות-הברית. בספטמבר 1945, חצי שנה לאחר פניית הג'וינט, ענה אליהו דובקין, הממונה על מחלקת העלייה בסוכנות היהודית:

אין צורך לומר שהסוכנות היהודית והיישוב עשו את המרב במטרה להציל את כל מי שניתן היה להציל, ללא התייחסות לנטיות הפוליטיות או המפלגתיות של הניצולים. אנו מצטערים שבמקרה אחד או שניים לא קיבלה אגודת ישראל את מלוא חלקה, מידי האנשים שארגנו את פעולות ההצלה וההסעה ברומניה. אך אנשינו שם הונחו באותו זמן לתקן את המעוות בכל מקום שנעשה עיוות. כמובן שכיום השאלה היא תיאורטית בלבד מאחר שהמלחמה חלפה, אך אנו מבקשים לתת הסברים בהקשר לתלונה שהייתה בנושא.³⁷⁰

בפועל לא הייתה זו שאלה תאורטית שכן אגודת ישראל המשיכה להתלונן על קיפוחה בהקצאת מכסות לעלייה ובהקצבת רישיונות עלייה. במכתב מיוני 1945 התלונן ברויאר בפני דובקין על המשך אפליית חברי אגודת ישראל בעלייה ארצה. המכתב נשלח שבוע לאחר

367 פרידנזון 1993, עמ' 123-124. מתוך זיכרונות גריפל.

368 ברלס 1944, עמ' 8.

369 מחלקת העלייה בסוכנות היהודית אל גולדין [שליח עלייה במשלחת קושטא], איסטנבול, 30.11.1944. אצ"מ S6/2992.

370 אליהו דובקין, הנהלת הסוכנות היהודית, ירושלים, אל הג'וינט, ניו-יורק, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 103-105.

פגישה שהשניים קיימו בנושא זה, בעקבות מברק מגריפל לברויאר. דובקין החליט שלא להמשיך בדיאלוג והורה לכתוב לברויאר שמכתבו התקבל לאחר צאת דובקין לחו"ל.³⁷¹

במאוס 1946 הסכימה הסוכנות היהודית להגדיל את חלקה של אגודת ישראל במכסות רישיונות העלייה מ-6% ל-10%, ושרתוק הסביר לחבריו בהנהלת הסוכנות, שהבטחתו לאגודת ישראל נבעה מחשש לקרע גלוי בפני ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית.³⁷²

על אף התלונות הרבות בדבר אפליה ורגשות הקיפוח והמרירות שהיו נחלתם של ראשי אגודת ישראל בארץ-ישראל, הם לא תמכו בדרישות גריפל להפעלת עלייה ימית נפרדת וחיפשו דרכים לתיקון העיוותים בלא לפרוש מוועד ההצלה המאוחד.

בספטמבר 1944 שטחו לוין ומינץ, במכתב מפורט אל גרינבוים, את טענותיהם:

...אף על-פי שדרישתנו הראשונה הייתה - ועד מיוחד שיוקם על-ידי כל המוסדות היהודים הגדולים ושראשו יעמדו אישים, שיתפנו מכל עסקיהם ועבודותיהם הציבוריות ויעסקו אך ורק בעבודה הקדושה של הצלה, הסכמנו להיכנס ולהשתתף גם בוועד המאוחד זה מפני שלפנינו הייתה אך ורק מטרה אחת הצלת נפשות... הם [מוסדות הסוכנות] עיכבו בעד עבודת הוועד. הם צמצמו את אפשרות עבודתו... אי קביעת מנגנון מיוחד לעבודה קדושה זו. חריפה מזו הייתה ביקורתם על אפליית חברי אגודת ישראל בעלייה ארצה. לוין ומינץ קבלו במכתב לגרינבוים על שלא הוכללו עולים של אגודת ישראל באניות האמורות; הם הבהירו כי לקראת השלב השני בעבודת ההצלה, "הצלת שרידי יהדות אירופה", חייב לבוא שינוי ארגוני שבבסיסו מתן סמכויות לוועד ההצלה: "שתקנו עד עכשיו, הרי רק מפני שחשבנו שהפולמוס והפרסום של הדברים יכולים אולי להזיק אפילו להצלת נפש אחת מישראל".³⁷³

לוין ומינץ הבינו כי כל עוד סמכויות ההצלה מצויות בידי הסוכנות היהודית, לא יהיה בידם להשפיע על שינוי מדיניות הצלת העולים. גם בתוך התנועה הם פעלו להרגעת הרוחות והתנגדו לכל פעילות שתתפרש כפרישה מהשותפות עם הסוכנות היהודית. במושב מיוחד של הוועד הפועל העולמי שהתקיים בי"ג בתמוז תש"ד (4.7.1944) בהשתתפות האדמו"רי"ם מויזניץ ומסדיגורא ונציגות עולי הונגריה החרדים, דיווחו לוין ומינץ על פעולות ההצלה של אגודת ישראל. כל הנוכחים החליטו שיש לחזק את נציגות אגודת ישראל בקושטא באמצעות שיגור שליחים נוספים, ולהגדיל את השתתפות היהדות החרדית במגבית ההצלה.³⁷⁴ לוין התנגד לפתרון נמהר וקיצוני של בעיית אפלייתם של פליטים מאגודת ישראל, וביקש

371 דוקטור יצחק ברויאר אל דובקין, מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, י' בתמוז תש"ה. אצ"מ S6/2992. ההוראה נכתבה בשולי המכתב ב-21.6.1945.

372 פונד תשנ"ט, עמ' 187.

373 יצחק מאיר לוין ובנימין מינץ אל יצחק גרינבוים, כ"ז באלול תש"ד. אצ"מ S26/1079.

374 מושב מיוחד של הוועד הפועל העולמי של אגוד"י בענייני הצלה, הדרך, כ"ט בתמוז תש"ד, עמ' 1.

לפתור זאת בדרישות, בשיחות ובלחצים בתוך מסגרת הסוכנות. במכתב לדובקין, כנראה מסוף 1944, ביקש לוין להמציא סרטיפיקטים ל-187 משפחות המצויות בטרנסניסטריה (רומניה), לפי רשימות שהגיעו מגריפל.³⁷⁵

גרינבוים העביר את מכתב הקבילות שקיבל מלוין וממינץ לתגובת ברלס, שעמד בראש משלחת קושטא, והלה כתב לגרינבוים³⁷⁶ שאינו רוצה להתייחס לעבודת ועד ההצלה בירושלים; הוא טען כי במסגרת העבודה בקושטא השתדל לטפל בתלונות אגודת ישראל. ברלס גם אזכר במכתבו את העובדה שגריפל, נציג אגודת ישראל במשלחת קושטא, קלרמן מהצ"ח וקסטנר פעילים יחד בעוד ארגון הצלה מיסודם של מוסדות באמריקה, קרי ועד ההצלה הרבני.

נושא נוסף לגביו טענה אגודת ישראל כי קופחה היו הקצבות כספים שהועברו באמצעות ועד ההצלה המאוחד לוועדי ההצלה שהוקמו בכמה מדינות. בשווייץ דרשה אגודת ישראל, באמצעות ח"י אייז, להקים ארגון הצלה משותף לכל גופי ההצלה המתחרים זה בזה. ארגון שכזה לא קם, ודרישת אייז לקבל כספים מוועד ההצלה המאוחד לפעילות עזרה והצלה בארצות הכבושות נענתה לאחר עיכובים רבים. באמצע 1943 הוקם בהונגריה "ועד העזרה" ביזמת מנהיגים ציונים ובראשם דוקטור קסטנר. בה בעת הקימו עסקנים חרדים מבודפשט, בהם עסקני אגודת ישראל והרב טייטלבוים האדמו"ר מסאטמר את "ועד העזרה וההצלה", במטרה לעזור לפליטים שהגיעו מפולין ולהבריח יהודים מפולין להונגריה. לצד האדמו"ר מסאטמר, שהיה ממתנגדיה המובהקים של אגודת ישראל, השתתפו בוועד אנשי אגודת ישראל.³⁷⁷ הוועד בחר בוועדה מתמדת בת עשרה חברים; הפעילים שבהם היו ליאופולד בלאו, הרמן שטרן ואברהם דויטש - לימים חבר כנסת מטעם אגודת ישראל. בקשות לקבל כספים להצלה, שהפנה ועד ההצלה החרדי לוועד עזרה והצלה הכללי בהונגריה, לא נענו; גם בקשות לדון באיחוד שני הוועדים לא נענו. פנחס פרוידגור, ראש ועד ההצלה החרדי ומי שהיה נשיא הקהילה החרדית בבודפשט, דיווח שתרומות הגיעו גם ממשלחת קושטא באמצעות "ועד עזרה והצלה" הכללי, אך בסכומים קטנים ורק לאחר הפעלת לחצים מצדו.³⁷⁸ גם ברומניה נעזרו חברי תנועות ציוניות בכספי ועד ההצלה המאוחד בלא שניתנו כספים לחברי אגודת ישראל. חבר ועד העלייה של הסוכנות היהודית בבוקרשט סיפר שהעביר כספים רק לחברי תנועות ציוניות, מאחר שחשב שהכספים שהגיעו לידיהם כספי הסוכנות היהודית שיועדו רק להם, ולא ידע שהיו אלה כספי ועד ההצלה.³⁷⁹

עוד טענה אגודת ישראל שמעבר לפעולות ההצלה ניסתה הסוכנות היהודית, בעקביות,

375 י"מ לוין אל דובקין, א' דר"ח חשון תש"ד [תש"ה]. אצ"מ S6/2992.

376 ח' ברלס אל י' גרינבוים, 10.10.1944, כ"ג בתשרי תש"ד. אצ"מ S26/1079.

377 טייטלבוים 1984, עמ' קמא-קס. בספר עשרות מובאות מדברי יואל טייטלבוים נגד אגודת ישראל.

378 שורץ תש"ן, עמ' 98, 102.

379 מורגנשטרן תשל"א, עמ' 75.

למשוך את מרב הפליטים ל"השפעה הרוחנית של הציונות, ויותר מאשר היא תטפל בגופותיהם תטפל היא בנפשותיהם ובנשמות ילדיהם וילדותיהם". בלוי, כתגובה, ביקש בינואר 1944, בעת שההשמדה עדיין נמשכה, שאגודת ישראל תכין את הכלים ליצור קשר לאחר המלחמה עם שארית הפליטה. זאת במטרה לציידה "באמצעי עזרה מהירה לגוף הישראלי ולנשמה הישראלית".³⁸⁰ המאבק על אופי חינוך הדור הצעיר ומידת ההשפעה על הפליטים הבוגרים בלט במאבק על חינוך "ילדי טהרן": המאבק התנהל בין אגודת ישראל ובין המפלגות החילוניות שהיו שותפות לסוכנות היהודית. אגודת ישראל דרשה שרבים מהם יתחנכו במוסדותיה, וראתה בהפנייתם למוסדות חינוך של מפלגות הפועלים אות לאופן הפעולה של הסוכנות היהודית לאחר המלחמה.

במקביל לטענות הקיפוח של אגודת ישראל, גם לאנשי הסוכנות היהודית בוועד ההצלה המאוחד ובמשלחת קושטא היו תלונות כלפי אגודת ישראל על חוסר הנאמנות שלהם, על שיתוף הפעולה עם הרביזיוניסטים, ובעיקר על חברותו של גריפל בנציגות ועד ההצלה הרבני שבארצות-הברית - נושא שהיה לצנינים בעיני ברלס, והוא הרבה לקבול על כך במכתביו אל ועד ההצלה המאוחד. יוסף קלרמן, נציג הרביזיוניסטים במשלחת קושטא, חלק על ברלס, ובניגוד לו שיבח את עבודתם של נציגי אגודת ישראל בוועד ההצלה המשותף ובמשלחת קושטא ואת מסירותם לנושא ההצלה, בעוד חברי משלחת קושטא האחרים, ובייחוד ברלס, עסקו בנושאים שונים במקום להתמסר רק לענייני הצלה: "מה שנוגע לרב י"מ לוין ור' בנימין מינץ, הרי כמה שנוכחתי לדעת הם אינם עומדים על 'קוצו של יוד' המפלגתי אם זה נוגע להצלת יהודים. הם יהודים הכואבים הכאב הצורב ומוכנים לוותר אפילו על דברים שבקדושה, אם יש רק צל של תקווה להצלת נפש אחת בישראל, ורבות הן זכויותיה של ה'אגודה' בשטח זה".³⁸¹

3.4 מסקנות

עם כל חוסר העשייה בוועד ההצלה, ביקשו כל הצדדים השותפים בו לשמור על קיומו, מחוסר מסגרת חלופית. גם תחושת הקיפוח ששררה באגודת ישראל אל מול אפליית חבריה בעלייה ארצה לא הביאה לפרישתה מוועד ההצלה, מאחר שעל אף תלונותיה הייתה משלחת קושטא הגורם היחיד שהצליח להעלות פליטים, והסוכנות היהודית הייתה בעלת המשאבים המתאימים לעזור במילוי המשימה. הדעת נותנת שבשיקולי מנהיגי אגודת ישראל שלא לפרוש היו גם חישובי היוותרות בתוך מעגל המשפיעים על אופן הפעילות למען שארית הפליטה לאחר המלחמה. בסוף שנת 1944 ביקשה הנהלת הסוכנות היהודית לצמצם עוד

380 משה בלויא, כלפי פנים, קול ישראל, 6.1.1944, עמ' 1.

381 יוסף קלרמן, אנקרא, אל פלדמן, קושטא, 19.11.1943. אצ"מ S26/1079.

יותר את תחומי הפעולה של ועד ההצלה ולתחום אותם בנושאי הצלה בארצות הכבושות, ואילו מחלקות הסוכנות הן שתעסוקנה בהגשת עזרה לפליטים היהודים, בייחוד בארצות שתשחררנה מעול הכיבוש הנאצי. הסוכנות היהודית גרסה שבארצות המשוחררות אין עוד תפקיד לוועד ההצלה ורק היא צריכה לפעול שם. אנשי ועד ההצלה המאוחד טענו שיש להגדיל את סמכויותיו בעבודת העזרה לפליטים. שערם - עיתון פועלי אגודת ישראל, המחנה האגודאי שצייד בעקביות בשותפות מלאה עם התנועה הציונית בבניין ארץ-ישראל - עמד על היחסים שבין ועד ההצלה להנהלת הסוכנות היהודית:

ועד ההצלה רוצה סמכות מקיפה יותר והסוכנות רוצה לצמצם יותר. ואמנם ויכוח זה היה בעוכרי ועד ההצלה מיום היווסדו. הוא היה הבן-החורג של הסוכנות מפני שלמעשה גרסה הסוכנות עוד שנים רבות לפני שחרורה של אירופה, כי כל ענין ההצלה צריך להיות נתון בידה, בידי המחלקה המדינית, מחלקת העלייה והגזברות של הסוכנות. ורק במידה שוועד ההצלה סיפק את דרישת הציבור שלפחות לענייני הצלה יהיה קיים מוסד כל מפלגתי... השלימה הסוכנות עם המוסד הכל מפלגתי הזה שעמד תחת חסותה וכל כספיו וכל ניהול ענייני המעשיים היו ממילא כולם בידי הנהלת הסוכנות.³⁸²

גרינבוים וחבריו בוועד ההצלה התנגדו לפגיעה בסמכויותיהם, וכמוהם אגודת ישראל. בישיבת ועד ההצלה המאוחד שהתקיימה בינואר 1945, שבה לקחו חלק קפלן ובן-גוריון, מחו נציגי אגודת ישראל, לראשונה מאז ייסוד הוועד, נגד החלטת הנהלת הסוכנות היהודית לצמצם את סמכויות ועד ההצלה. אגודת ישראל התנגדה נמרצות להחלטה מאחר שביצועה היה עלול לצמצם באופן ניכר את מעורבותה בעזרה לשארית הפליטה וקליטתה, והייתה משאירה למפלגות השותפות בהנהלת הסוכנות היהודית, בהן המזרחי, את מלוא ההשפעה על הכוונתם הפוליטית של העולים הפוטנציאליים לארץ-ישראל. בן-גוריון ראה בביצוע ההחלטה מהלך פוליטי חיוני לאינטרסים של הנהלת הסוכנות היהודית ושל מפלגתו; יחד עם זאת הוא ביקש לשמר את השותפות עם המפלגות שמחוץ להנהלת הסוכנות ובייחוד עם אגודת ישראל, וזו הייתה כנראה הסיבה להשתתפותו בישיבת ועד ההצלה המאוחד. בכתב לברלס דיווח גרינבוים: "האגודה מתכוננת למלחמה נגד ההחלטה, שבודאי תתקבל לפי הקו שקבע ב"ג, כי החלטה כזאת מוציאה אותה מן הפעולה ומעמידה במצב קשה מאד, ביחוד את החוגים שבתוך האגודה, שכל הזמן רצו בשיתוף פעולה בינינו בענייני הצלה ועזרה".³⁸³ הסכמת אגודת ישראל להשתלב בוועד ההצלה של הסוכנות היהודית ו"הצלחת" מנהיגיה לעמוד בפני טיעוני האופוזיציה שבתנועה ולהיותו בוועד ההצלה על אף הביקורת המרובה כלפיו, נעוצות בכמה גורמים:

א. הנהגת אגודת ישראל בארץ-ישראל הייתה מתונה, ומאז ראשית שנות השלושים ביקשה

382 איש יהודי, היקום העם להציל וגם לעזור?, שערם, 25.1.1945, ע"מ 3.

383 גרינבוים אל ח' ברלס, 25.1.1945, אצ"מ S26/1284.

לשתף פעולה עם התנועה הציונית;

ב. הקשר בין הסוכנות לאגודת ישראל, שהתחזק בראשית המלחמה, הקל על ההשתלבות של אגודת ישראל בוועד ההצלה;

ג. פא"י - קבוצה חשובה במחנה האגודאי בארץ-ישראל - הייתה חברה זה זמן רב במוסדות משותפים לה ולתנועות הפועלים הציוניות, כקופת חולים ואיגודים מקצועיים; היא דחפה את אגודת ישראל - תנועת האם - ליתר שיתוף פעולה עם התנועה הציונית. באותה מידה השפיעה השותפות זו על ראשי התנועה הציונית לתפוס את המחנה האגודאי כשותף להסכמיות מסוימת של היישוב, בניגוד למעמד המחנה הרביזיוניסטי;

ד. המצב הכלכלי הקשה של מוסדות אגודת ישראל ומערכת החינוך שלה חייבו אותה להיזקק לעזרת הסוכנות היהודית, ויצרו בה מחויבות להיות נאמנה לסוכנות היהודית;

5. תפיסת ארץ-ישראל כמקום מקלט לשארית הפליטה, גם במחנה האגודאי, הקהה את המחלוקת על סדר הקדימויות בטיפול בעבודה הארץ-ישראלית או בהצלה;

6. פעילות הסוכנות היהודית כגוף רשמי המייצג את היישוב לא אפשרה פעילות הצלה תוך כדי נטרול הסוכנות;

7. גם הסוכנות היהודית הייתה מעוניינת לקרב את אגודת ישראל והסכימה לויתורים בתחום הדתי ולייצוגה הרחב בוועדה כדי להרחיקה מהרביזיוניסטים, ולזכות בתמיכתה המדינית בחזית שמול ממשלת המנדט.

בהנהגת ארגוני ההצלה, כבהנהגת היישוב, אפשר לראות שלושה מעגלי השפעה: הראשון מורכב מאנשי מפא"י ומתנועות פועלים שהיו קרובות לה בתפיסתן המדינית; הם שהחזיקו בעמדות המפתח בהנהגת ההסתדרות הציונית ובהנהלת הסוכנות היהודית. במעגל השני נכללו אנשי המפלגות שהשתתפו עם מפא"י בהנהגה אך לא היו שותפים לתפיסתה החברתית-פועלית - הציונים הכלליים והמזרחי. במעגל השלישי נכללו המפלגות שלא היו חברות בהסתדרות הציונית ובהנהלת הסוכנות היהודית, כאגודת ישראל. מפא"י ביקשה להגביל את כוחן של מפלגות המעגל השני ולקיימן לצדה כשותפות לא פעילות בהנהגת היישוב. מפלגות המעגל השלישי לא נטלו חלק בהנהגה, אך זכו בהטבות בתמורה לתמיכה במדיניות הנהלת הסוכנות היהודית. באופן זה, בתמורה לתמיכתה בעמדות המדיניות של הסוכנות היהודית כלפי ממשלת המנדט, הובטחו לאגודת ישראל 6% ממכסת רישיונות העלייה, ועם סיום המלחמה 10% מהמכסה. היערכות הכוחות באה לביטוי בפעילות ועד ההצלה המאוחד. נוכח התארגנותם של גופים שונים בתחילת המלחמה לעזור ליהודי פולין, ביקשה הנהלת הסוכנות היהודית להציבם תחת חסותה ולשמר כך את סמכויותיה הייחודיות כגוף מנהיג המייצג את העם היהודי בארץ-ישראל. ועדת הארבעה הייתה אמורה לנתב את פעילות הגופים האמורים לאפיקים הרצויים להנהלת הסוכנות היהודית. יותר מכך לא יועדו לוועדת הארבעה תפקידים, מאחר ששלושה מבין ארבעת חבריה היו ממפלגות המעגל

השני, ומאחר שהסוכנות הפעילה מחלקות שעסקו בעלייה ובקליטה. צירוף אגודת ישראל והצ"ח לוועדת הארבעה לא נתקל בהתנגדות של חברי מפא"י בהנהלת הסוכנות היהודית, שכן הם ראו בכך פעילות רצויה של נטרול מפלגות מהמעגל השלישי והכנסתן תחת חסותה. ההרכב האמור של ההנהגה לצד צמצום הסמכויות שהוקצו לוועד ההצלה המאוחד אפשרו לקבוע מדיניות בררנית בעלייה, לפיה הופלו חברי אגודת ישראל בקבלת רישיונות עלייה ובהקצבת מקומות לעלייה בלתי חוקית. חברי הנהלת הסוכנות היהודית ראו במיון המוקדם של המבקשים לעלות, בהעדפת עולים ציונים, צעירים, וחברי מפלגות המעגל הראשון, מעשה צודק. כלפי חוץ הוצג המיון כהעדפת אוכלוסייה יצרנית ומסורה לרעיון הציוני - כתרומה לבניין ארץ-ישראל. בפועל היה בו כדי להגדיל את כוחן הפוליטי של המפלגות השותפות להנהלת הסוכנות היהודית, ולשמור על כוח ההנהגה שלהן ביישוב. מנהיגי אגודת ישראל היו ערים לתופעה, ומתוך רצון להגדיל את מספר העולים של אגודת ישראל קראו מדי פעם להרחיב את סמכויות ועד ההצלה, להפסיק את תהליך מיון העולים ולתת אפשרות לעלות לכל עולה שיצליח להגיע לנמל יציאה. מנהיגי אגודת ישראל לא ההינו להעלות את נושא אפליית העולים לדיון ציבורי, מחשש שהדבר ייתפס כניסיון "למרוד" בהנהגת היישוב ולנטרול הפוליטי. כך הייתה אגודת ישראל עלולה להיוותר ללא משאבים כלכליים ואמצעים מדיניים, וללא אמצעים לתמוך בחבריה ולנסות להציל את שארית הפליטה.

4. מגבית ההצלה

גיוס כספים לעזרת יהודי אירופה ולהצלתם היה הנושא היחיד שניתנה בו לוועד ההצלה המאוחד סמכות ביצועית. הנהגת ועד ההצלה, כרבים בהנהלת הסוכנות היהודית, לא ראתה סיכוי רב להציל יהודים או אף לעזור להם באמצעים כספיים. גרינבוים העדיף עבודה ארץ-ישראלית על פני פעילות הצלה ללא תוחלת. יש גורסים כי אחת הסיבות העיקריות להרחבת ועד ההצלה על-ידי הסוכנות היהודית היה הרצון לגייס כספים מחוגים אזרחיים רחבים; הסוכנות היהודית ביקשה שוועד ההצלה המאוחד ימנע מאיסוף כספים במגביות נפרדות, ויאפשר גיוס כספים ממקורות לא ציוניים כגון הג'וינט, ומרב הכספים שייוותרו ברשותה יוזרמו למטרות הקשורות לארץ-ישראל.³⁸⁴ עם פרוץ המלחמה החליטו מוסדות היישוב להטיל על היישוב מס חירום שנועד לממן פעולות עזרה למשפחות חיילים ונוטרים. ב-2 באוקטובר 1939 החליטה מליאת הוועד הלאומי להביא לידי סיום את המשא ומתן בדבר שיתוף אגודת ישראל במפעל מס החירום. ביוני 1942 הוחלט להגדיל את היקף ההכנסות, ומוסדות היישוב הכריזו על "מגבית התגייסות" שהכנסותיה נועדו גם הן, בעיקר, למימון

384 מורגנשטרן תשל"א, עמ' 64.

פעילות בארץ-ישראל; המס נגבה בשיעורים שונים מעובדים ומענפים כלכליים שונים. לזין פנה בספטמבר 1942 אל גרינבוים כדי שיפעל בהנהלת הסוכנות היהודית לקיומה של מגבית מיוחדת להצלה. לזין הניח שגרינבוים יסכים לדבר בתוקף תפקידו כיו"ר הוועדה לענייני יהודי פולין. ואולם, גרינבוים נשאר בעמדתו לפיה יש להפנות את כל המשאבים לבניין ארץ-ישראל; הוא דחה את הבקשה להפעיל מגבית להצלה בהסבירו שכל תשומת הלב של היישוב הארץ-ישראלי נתונה למצבו הוא לנוכח התקפת רומל והחשש מפני הסכנה שגרמניה תפלוש לארץ-ישראל, ואילו היו מקיימים מגבית להצלה בעת שכזו היא הייתה נכשלת. מעבר להסבר טקטי זה, הבהיר גרינבוים כי לא יסכים לקיום מגבית שתפגע בהכנסות הקרנות הארץ-ישראליות: "אם יש לאדוני תכנית מעשית בדבר הגברת גיוס האמצעים מבלי להזיק למגביות הציוניות והיישוביות ובדבר הרחבת העזרה ליהודי פולין ופליטיה, נשמח מאד לקבלה ולדון עליה עם אדוני ועם חבריו". גרינבוים, שראה בלזין יריב פוליטי, לא הסתפק במילים אלה, ובגין דרישותיו של לזין לייחוד מגבית להצלה תקף אותו בבוטות ובלעג:

לא שמעתי, לדאבוני הרב, שמתוך החוגים הקשורים לאדוני ולמפלגתו, החושבים עצמם פטורים מרוב החובות הכלליות הנ"ל [המגביות הציוניות], תינתנה תרומות במידה הראויה לגודל חורבן יהודי פולין והצרכים הנובעים ממנו. אולי יסכים אדוני שמוטב היה, אילו היה משתמש בכח השפעתו ובמירצו, כדי לגייס את האמצעים במידה מתאימה זו מתוך החוגים הקרובים לו?³⁸⁵

הדברים נכתבו רק על דעת גרינבוים, שכן באותה העת קיימו ראשי הסוכנות היהודית - בן-גוריון ושרת - מגעים עם לזין ובלוי על מנת לצרפם לוועדה לענייני יהודי פולין של הסוכנות היהודית. לאחר שאגודת ישראל הצטרפה לוועדה, הלוא היא ועד ההצלה המאוחד, החליטו חברי הוועדה לקיים מגבית שכספיה יוקדשו להצלה. גרינבוים הציע לוועד הפועל הציוני לקיים מגבית להצלה ולנצלה ל"טובתם" בהציגם אותה כרצון של התנועה הציונית לבוא לעזרת יהודי אירופה הכבושה, ולשתף בפעולה זו גם את יהודי אירופה. מכספי מגבית זו יוכלו לעזור "לתנועה הציונית שבגלות אירופה..."³⁸⁶

בראשית 1943 התקיימו בהנהלת הסוכנות היהודית דיונים על דרך ניהול המגבית וייעוד הכספים שייאספו במסגרתה: האם תנוהל במסגרת קרן היסוד או תהיה עצמאית; האם כספיה ייועדו להצלת ילדים בלבד או להצלת פליטים יהודים בכלל; האם יועדפו בהצלה ציונים או שפעילות ההצלה תופנה לכל יהודי. החשש היה שאגודת ישראל או גורמים אחרים יכריזו על מגביות נפרדות, אם לא יגיעו עמם לסיכום. אנשי קרן היסוד טענו שיש

385 יצחק גרינבוים, הוועדה לענייני יהודי פולין, אל יצחק מאיר לזין, 12.10.1942. אצ"ד 1-שואה.

386 פרוטוקול משיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, י"ב בשבט תש"ג (18.1.1943), עמ' 3604. אצ"מ.

סכנה בשימוש למטרות הצלה בכספים שנתרמו לבניית ארץ-ישראל.³⁸⁷

בפברואר 1943, כדי למתן את החיכוכים, הסכימה הסוכנות היהודית להרכיב ועדה בהשתתפות באי-כוח הסוכנות היהודית, הסתדרות העובדים וועד ההצלה המאוחד, שתגבש דרכים לאיסוף כספים לפעולות ההצלה; לכל אחד מהארגונים היה בוועדה נציג אחד בלבד.³⁸⁸

חברי הנהלת הסוכנות היהודית דרשו שכל מגבית של ועד ההצלה המאוחד תהיה חלק מהמגבית הקבועה - "מגבית ההתגייסות". לעומתם דרשו חברי אגודת ישראל בוועד ההצלה לקיים מגבית ייחודית להצלה. בקשתם לא נענתה, והנהלת הסוכנות היהודית הסכימה לשלב את מגבית ההצלה במגבית ההתגייסות ולשנות את שם המגבית ל"מגבית ההתגייסות להצלה". מהמגבית הופרשו לחברי אגודת ישראל באירופה 10,000 לא"י לחודש, ואגודת ישראל דרשה בקביעות להגדיל את הסכום. עוד התנהלו דיונים על מגביות מיוחדות שאגודת ישראל ביקשה שהוועד יקיים בקרב חלקים שונים של האוכלוסייה הארץ-ישראלית, במטרה להגדיל את ההכנסות: "עממית" ו"חוגים אמידים".³⁸⁹ אגודת ישראל נדרשה למסור למגבית 15,000 לא"י כמקדמה, כפי שעשו ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י והסוכנות היהודית. פנייה דומה הייתה להצ"ח. אגודת ישראל וכן הצ"ח לא המציאו את הכספים; ייתכן שלא הצליחו לאסוף את הסכום הנדרש, ואולי חששו שרוב הכספים לא ישמשו למטרות הצלה. עם זאת פרסמו אגודת ישראל ופא"י קריאות לציבור האגודאי לתרום למגבית:

בכ"ח באדר תש"ד פרסמו עשרה אדמו"רים מארץ-ישראל, ובראשם האדמו"ר מגור, קריאה לתרום למען "מפעל הישוב להצלה" - "יתן כל אחד כפי כוחו ויותר מכוחו".³⁹⁰ קריאה דומה פרסם הוועד הפועל של אגודת ישראל העולמית במודעה בעמוד ראשון של הדרך, ובה נקרא הציבור החרדי לתרום בימים י"א-י"ג בניסן תש"ד למפעל הישוב להצלה "לכל אחד הרוצה להשתתף בהצלת אחים לקוחים למות, לתת את עזרתו אך ורק להצלה".³⁹¹

בספטמבר 1943 פרסם הוועד הפועל העולמי קריאה לציבור החרדי בארץ-ישראל לתרום למגבית החד-פעמית להצלה.³⁹²

בישיבה מיוחדת שקיים מרכז פא"י, ובו דיווח מינץ על פעולות ההצלה, נקרא הציבור

387 פריילינג 1998, עמ' 834.

388 פרטי-כל משיבת 'מגבית ההתגייסות' שהתקיימה בירושלים ב-14.2.1943 בהשתתפות הנהלת הסוכנות היהודית. אצ"מ S26/1241.

389 לוי ומינץ אל גרינבוים, כ"ז באלול תש"ד, עמ' 2. אצ"מ S26/1079.

390 קריאת כ"ק האדמו"רים שליט"א למען מפעל הישוב להצלה, הדרך, וניסן תש"ד, עמ' 1.

391 אל הצבור החרדי בארץ! הדרך, י"ג בניסן תש"ד, עמ' 1.

392 קריאה אל הצבור החרדי בארץ-ישראל, קול ישראל, 23.9.1943, עמ' 1.

האגודאי להרבות בתרומות למפעל ההצלה.³⁹³

בוועידה הארצית הרביעית של אגודת ישראל, שהתקיימה בפתח-תקווה בסיוון תש"ד, עמד לוין על המחלוקת בין אגודת ישראל להנהלת הסוכנות היהודית באשר למקום שיש להציב בו, בסדר העדיפות הלאומי, את הפעילות להצלת יהודי אירופה; בהתאם לתפיסתה של אגודת ישראל, שדרשה להציב את נושא ההצלה בראש סדר העדיפויות הלאומי, נקבעה עמדתה בדבר הצורך במגבית ייחודית להצלה. עמדת אגודת ישראל הוצגה בישיבה השנייה של הוועידה שהוקדשה לנושא הצלת יהודי אירופה; הרב לוין נשא בה את הנאום המרכזי והבהיר:

כאן בא"י דרשנו מקודם 'ועד מיוחד' להצלה, שהאנשים המטפלים בעניני הצלה יהיו משוחררים מכל תפקידים אחרים, גם דרשנו שתהי' מגבית מיוחדת להצלה ולא משולבת לתוך מגביות אחרות. הי' לנו מו"מ בזה, והשיבו לנו שאי אפשר מגבית מיוחדת להצלה כי יש גם תפקידים לבנין והצלת המולדת, אנו הדגשנו כי אין מולדת בלי עם ומה בצע במולדת אם העם הולך ונשמד, דרישותינו לא נתקבלו.³⁹⁴

ראשי הסוכנות היהודית הסכימו לקיים מגביות ספורות שיוחדו להצלה, במסגרת המגבית הכללית. גרינבוים ייצג בוועד ההצלה את מדיניות הסוכנות היהודית והתנגד למגבית נפרדת להצלה. בדיון שהתקיים בנשיאות ועד ההצלה בינואר 1944 הציג גרינבוים את עמדת הסוכנות היהודית: "ראש דאגותינו היא ארץ-ישראל, יש לתת למשפחות החיילים... למען שפועלי אגו"י יוכלו לעלות להתישבות, למען שכולנו, והרב לוין בתוכם, יוכלו ללכת בביטחון בחוצות ירושלים".³⁹⁵ יחד עם זאת נלחם גרינבוים על הגדלת ההקצבה לוועד ההצלה המאוחד מתוך כספי המגבית, במטרה להרחיב את היקף השפעתו. על רקע זה אף הודיע גרינבוים, בינואר 1944, על התפטרותו מראשות הוועד.

אגודת ישראל המשיכה לדרוש להפעיל מגבית ייחודית להצלה: בישיבת ועד ההצלה המאוחד שדנה בהודעת ההתפטרות של גרינבוים על רקע אי הקצבת כספים לוועד ההצלה, הצהיר הרב לוין: "המצב רציני, כל יהודי שנשאר בחיים שווה בשבילנו כל סכום... אם שותפות - צריך לקבוע כמה מגיע להצלה. אם לא - צריך ברגע האחרון לעשות מגבית נפרדת".³⁹⁶ בישיבת ועד ההצלה המאוחד, במארס 1944, אמר לוין: "אין לסמוך על אחרים, אנו צריכים לעשות מה שבידינו... אינני מאמין הרבה בהפגנות, עמי העולם לא יזדעזעו מהפגנותינו... כשיסדנו את נציגות יהדות פולין דרשתי הצלה בממדים גדולים ועל כל כסף..." מינץ הוסיף דברים באותו קו מחשבה: "יש לעשות את כל המאמצים כדי לאסוף כאן כספים עצומים,

393 קריאת המושב המיוחד של מרכז פא"י למען הצלת יהדות הגולה, הדרך, כ"ט באייר תש"ג, עמ' 1.

394 נאום הרב יצחק מאיר הכהן לוין, קול ישראל, 6.7.44, עמ' 2.

395 מורגנשטרן תשל"א, עמ' 76.

396 פרוטוקול נשיאות ועד ההצלה, 19.1.1944. S26/1237.

עשירים רבים משתמטים... יש להכריז על חרם נגד אלה המשתמטים... יש להכריז כאן על אוסף של מיליון לירה - ע"י הטלת מס על-ידי חרם וכו'".³⁹⁷

המחלוקת בין ראשי אגודת ישראל להנהלת הסוכנות היהודית סביב הפעלתה של מגבית מיוחדת להצלה ביטאה את עמדות הצדדים לגבי מקומן של עבודת ההצלה והעבודה הארץ-ישראלית בסדר העדיפויות של העם היהודי. כאמור, הנהלת הסוכנות דבקה בעמדתה שבניין ארץ-ישראל הוא שיעמוד בראש סדר העדיפויות, וכפועל יוצא דרשה שהמגביות למען היישוב לא תיפגענה. את המגביות להצלה שאושרו דרשה לראות כחלק מהמגבית למען ארץ-ישראל, והיו בין חבריה שאף ביקשו לראות במגבית ההצלה אמצעי להגדלת ההכנסות למען ארץ-ישראל.

לעומתם ראו ראשי אגודת ישראל בהצלת יהודי אירופה נושא ראשון במעלה ודרשו לקיים מגביות מיוחדות להצלה, גם אם יפגע הדבר במגבית למען ארץ-ישראל. ואולם, דרישתם לא נענתה, והם נאלצו להסתפק במגביות משולבות להצלה ולארץ-ישראל מאחר שלא הייתה להם אפשרות להפעיל מגבית נפרדת, שכן חברי המחנה האגודאי היו ברובם מיעוטי יכולת כלכלית ולא יכלו לתרום סכומים גדולים לנושא ההצלה; כך נותרה למחנה האגודאי הארץ-ישראלי רק קופת הסוכנות היהודית להיעזר בה בפעולות ההצלה שלו.

5. משלחת קושטא

ועד ההצלה המאוחד היה אמור לבצע את פעולותיו באמצעות שליחים שפעלו בארצות ניטראליות שונות; קבוצת השליחים הגדולה והעיקרית פעלה מתחום תורכיה. השליחים הראשונים הגיעו מארץ-ישראל לקושטא בנובמבר 1942. היו אלה שליחי מפלגות שונות ובראשם חיים ברלס - נציג הסוכנות היהודית. השליחים פעלו בתורכיה במסווה של עיתונאים ואנשי עסקים, ורק חיים ברלס, שהיה אחראי לקשרים עם ממשלת תורכיה, קיים מגעים רשמיים עם גורמים מדיניים שונים. השליחים עסקו בשלושה תחומי פעילות: קשר עם קהילות יהודיות באירופה הכבושה; העברת כספים לקהילות בארצות אלה וארגון עלייה חוקית ובלתי חוקית לארץ-ישראל דרך תורכיה. העלייה החוקית התבצעה בעיקר ברכבת מארצות הבלקן לתורכיה ומשם לארץ-ישראל; בצורה זו הגיעו כ-50 משפחות בכל שבוע. בעלייה הימית הבלתי חוקית הגיעו לתורכיה, עד דצמבר 1944, תשע אניות ובהן 5,250 עולים, ואלה הועברו לארץ-ישראל ברכבות.³⁹⁸ בשנים 1940-1945 עלו ארצה כ-40,280 פליטים יהודים מארצות אירופה הכבושה; כ-6,900 מהם כמעפילים.³⁹⁹

397 פרוטוקול ישיבת הוועד למען יהודי אירופה הכבושה, מארס 1944. אצ"מ S26/1237.

398 דליה עופר, ועד ההצלה בקושטא, האנציקלופדיה של השואה, עמ' 428.

399 דובקין תש"ו, עמ' 129.

בפועל פעלו השליחים ללא זיקה ישירה לוועד ההצלה המאוחד. מתחילת פעילות המשלחת הם ראו את עצמם יותר כנציגי מפלגותיהם מאשר כשליחי ועד ההצלה המאוחד. הם קיימו קשרים הדוקים עם מפלגותיהם, קיבלו הנחיות לעבודה ממרכזי מפלגותיהם ומיעטו בדיווחים אל ועד ההצלה המאוחד. הקשר עם השליחים בארצות הכבושות היה בידי שליחי המפלגות ואילו עם שליחו של גרינבוים - י' לדר - לא היה להם כל קשר.⁴⁰⁰ נוסף על הקשר עם המפלגות הונחו השליחים בידי הנהלת הסוכנות היהודית: הנהלת הסוכנות דאגה לנתב את מימון עבודת המשלחת כך שהשליחים חויבו לפעול בהתאם להנחיותיה, ולא בהתאם להנחיות ועד ההצלה. אליעזר קפלן - מנהל מחלקת הכספים של הסוכנות - הקים בקושטא "ועדת קשר" ו"ועדת עזרה" להעברת כספים והנחיות לשטחי הארצות הכבושות. חיים ברלס היה חבר בשתי הוועדות, והן קיבלו את הנחיותיהן מידי קפלן.

כך נותר ועד ההצלה המאוחד כמעט ללא סמכויות באשר להפעלת השליחים בקושטא; הנושא הזה היה מקור לחיכוכים רבים בין ועד ההצלה המאוחד ובין הנהלת הסוכנות היהודית. הארגון הלקוי של ועד ההצלה בירושלים והיותו חסר סמכויות השפיעו גם הם על אופן העבודה בקושטא ופגעו ביעילותה. ראשי אגודת ישראל לא השלימו עם כך ולחצו ללא הרף לשינוי מעמד ועד ההצלה המאוחד, להכללתו במעגל קובעי המדיניות ומבצעי ההצלה, ולהסדרת הקשר עם משלחת קושטא. במכתב לגרינבוים עמדו לוין ומינץ על הליקויים שבעבודת משלחת קושטא:

מציאות של שליחים של ארגונים ומפלגות שונות בקושטא העוסקים כל אחד לחוד בכל מיני עבודות הצלה, המתחרים זה בזה ומפריעים לפעמים זה לזה בלי כל כוונה רעה ח"ו. לא ועד ההצלה הוא שתיכן את עבודת ההצלה לפרטיה, לא הוא שעיבד את התקציב... לא הוא שיהי הסוכנות העליונה והיחידה לשליחים... ושהיה מוכרח להכיר בהם כשליחיו הוא תחת לחץ חזק של מפלגות מסוימות... השליחים יותר מששמעו לוועד שמעו לשולחיהם-מפלגותיהם, שמעו למחלקות מסוימות של הסוכנות.⁴⁰¹

במהלך 1943, לאחר שהוקם ועד ההצלה המאוחד, נוספו למשלחת עוד נציגים, בהם יעקב גריפל, נציג אגודת ישראל, שהגיע לקושטא במארס 1943, ויוסף קלרמן, נציג הצ"ח, שהגיע באוגוסט 1943. בקשות אגודת ישראל לשתף את גריפל בוועדות הקשר והעזרה הושבו ריקם. מתח היה קיים גם בין התנועות הפוליטיות השונות; מקצתן התלוננו שנציגי התנועות הקיבוציות דאגו בראש וראשונה לחברי תנועותיהם. וכך, בעוד אגודת ישראל והצ"ח מאיימים לפרוש מוועד ההצלה, הקים שרתוק, ששהה זמן מה בתורכיה, "מועצה לענייני עזרה והצלה" בת שמונה חברים, ובראשה ברלס.

הקמת המועצה לענייני עזרה והצלה לא תרמה להסדרת עבודת המשלחת. שיגור כספים

400 מורגנשטרן תשל"א עמ' 68.

401 לוין ומינץ אל גרינבוים, כ"ז באלול תש"ד. שם, עמ' 2.

לאירופה נעשה מתוך חישובים מפלגתיים, ועד ההצלה המאוחד לא שלט על עבודת השליחים בקושטא, וברלס לא פעל על-פי הנחיות ועד ההצלה אלא על-פי הוראות גזברות הסוכנות היהודית.⁴⁰² ברלס תיאר את עבודת המועצה לענייני עזרה והצלה כ"דיון בנושאים שהיו על הפרק" וקבע: "ההוצאה לפועל של ענייני עזרה היא ע"י 2-3 חברים העוסקים בדבר באישורי" (בדר, לדר ופומרנץ).⁴⁰³ באוקטובר 1943 נפגשו לוי ומינץ עם ברלס והחליטו על ארגון מחדש בוועדה שבקושטא ועל השלטת סדר בין השליחים שבשווייץ.⁴⁰⁴ בפועל לא חל שינוי בעבודתה של משלחת קושטא.

העובדה שפעילות העזרה וההצלה נקבעה בפועל בידי חברי הנהלת הסוכנות שבמשלחת, גרמה לתחושה מתמדת של קיפוח באגודת ישראל באשר לפעילות המשלחת לעזרת חברי אגודת ישראל באירופה. מתוך כך נוצרו מוקדי מחלוקת בין גריפל וראשי אגודת ישראל בירושלים ובין אנשי הסוכנות היהודית בקושטא ובראשם ברלס; כמה נושאים היו מקור למחלוקת מתמדת בין שני הצדדים:

ראשון להם - נושא הקצבת הכספים לעזרת חברי אגודת ישראל בארצות הכבושות. אגודת ישראל טענה שחבריה מקופחים בחלוקת חבילות מזון שנשלחו לארצות הכבושות ביזמת המשלחת. ברלס טען שאין כל הוראה שכוז מצד המשלחת, ואם היה קיפוח בחלוקת החבילות היה זה פרי החלטה של עסקנים מקומיים כתגובה לחלוקה נפרדת של חבילות לחברי אגודת ישראל בלבד, ביזמת ועד ההצלה הרבני בארצות-הברית.⁴⁰⁵

ברלס נדרש לדאוג להעברת כספים להצלת משפחות ברומניה, והרב אליעזר האגר (האדמו"ר מוויז'ניץ) נקבע כבא-כוח אגודת ישראל בוועד ההצלה ברומניה. עוד התבקש ברלס להכיר בוועד העזרה וההצלה החרדי בהונגריה ולתמוך בו בכספים. הבקשה נענתה רק לאחר הפעלת לחצים רבים.

בנובמבר 1944 ביקש גריפל ממנחם [בדר], מאנשי משלחת קושטא, עזרה כספית למימון שכירת שתי אניות, להסעת "600 אורתודוקסים וסתם יהודים" שאורגנו בבוקרשט. מנחם התייחס לבקשה במכתב להנהלת הסוכנות היהודית; ממכתבו של מנחם אפשר ללמוד על מאבקי הכוח הכיתתיים שהנחו את חברי המשלחת בפעילותם, וודאי שפגעו בעבודתה. מנחם סבר שהבקשה נובעת מאיחור בקבלת כספים מוועד ההצלה הרבני בארצות-הברית, שהיה אמור לממן את הסעת הפליטים, וכי "מציאות סניף הוועד הזה בקושטא הוא פרי החטא הקדמון של החברים שלא הבינו כי יש לחסל את הסדר הזה באבו".⁴⁰⁶ הסוכנות

402 מורגנשטרן תשל"א, עמ' 69.

403 ברלס 1944, עמ' 5.

404 סיכום השיחה בין הרב יצחק מאיר לוי וב' מינץ ובין חיים ברלס, שהתקיימה בביתו של הרב לוי בירושלים, 19.10.1943. אא"ע תיק 11.

405 ברלס 1944, עמ' 12.

406 מנחם [בדר], קושטא, אל הנהלת הסוכנות היהודית, ירושלים, 11.11.44. אצ"מ S25/5026.

היהודית התנגדה לקיום עלייה נפרדת ודאגה לבטל את ההסעה.

אי הכללת חברי אגודת ישראל בעולים לארץ-ישראל היה גם הוא נושא לקבילות רבות מצד ראשי אגודת ישראל כלפי ראשי משלחת קושטא, כמו כלפי ועד ההצלה המאוחד. חברי משלחת קושטא לא היו מודעים לעקרונות העלייה של הנהלת הסוכנות היהודית, ולא היה בידם לקבוע מי יהיו העולים. רשימות העולים נקבעו בהנהלת הסוכנות היהודית ובמידה רבה בידי הגורמים הציונים המקומיים שעסקו בעלייה. כך לדוגמה, תבעו שניים מחברי המשלחת (משה דקל ולא רזנטל) שהזכות לעלייה תיקבע בהתאם לדרגת הסיכון של המבקשים לעלות: ראשונים יהיו השוהים במקום באופן לא חוקי - פליטי השואה מפולין, ולאחריהם המגורשים הסלובקים שנמצאו בסכנה. בפועל זכו לעלות חברי תנועות ציוניות מקומיים.⁴⁰⁷

הרגשת הקיפוח שחשו אנשי אגודת ישראל אף הביאה אותם, כאמור, לנסות ולארגן עלייה ב' עצמאית מקבילה לזו של ההגנה, בעזרת פעילים מארצות-הברית. הניסיון לא יצא לפועל מחוסר אמצעים מתאימים⁴⁰⁸ והתנגדות הסוכנות היהודית.

נטרול אגודת ישראל מפעילות הוועד למען פליטי מלחמה מטעם ממשלת ארצות-הברית בקושטא היה נושא נוסף שבו טענה אגודת ישראל לקיפוחה, והפעם ביזמת חברי הסוכנות במשלחת קושטא.

שגריר ארצות-הברית באנקרה - לאורנס א' שטיינהארדט - זימן נציגים של ארגוני הצלה למפגש ייסוד "ועד תיאום לענייני הצלה". במפגש השתתפו השגריר, עוזרו רוברט קלי, באי-כוח "הוועד למען פליטי מלחמה", באי-כוח הג'וינט, הסוכנות היהודית (ברלס), הסתדרות העובדים ואגודת ישראל (י' גריפל).⁴⁰⁹ ביולי 1944, בהמשך למפגש זה, כינס אירה הירשמן, נציג הוועד למען פליטי מלחמה בקושטא, נציגים של ארגוני ההצלה הפעילים בקושטא, בהם נציגי ועד ההצלה המאוחד, ועד ההצלה הרבני והג'וינט.⁴¹⁰ הכינוס נועד לנסות ולתאם בין פעילויות הארגונים השונים. הירשמן חזר וסיכם את עמדות השגריר, לפיהן נדרשו הארגונים לתאם ביניהם את פעולות ההצלה, והבהיר: "פעולות עצמאיות כמשלוח אניות מתחרות, מגעים עצמאיים לא מתואמים עם גורמים שלטוניים שונים ללא התייחסות למגעים שאחרים קיימו בעבר, דוחות ופרויקטים סותרים, כל אלה מקשים על עבודת שגרירות ארצות-הברית ויחסיה עם הארגונים, ועם גורמי השלטון בתורכיה. כל זה גם פגע באלו שהארגונים מבקשים לשרת". הירשמן ושטיינהארדט הציעו להקים ועדת תיאום שתאגד את נציגי כל הארגונים הפועלים בתורכיה וועדה מצומצמת שתקיים פעילות

407 ברזל תשמ"ז, עמ' 278.

408 עופר 1988, עמ' 421.

409 ברלס תשל"ה, עמ' 67.

410 פרוטוקול מפגישה לא פורמאלית של נציגי ארגוני ההצלה באיסטנבול, 10.7.1944, מנדלסון 1982, כרך 14, עמ' 22-27. בכינוס השתתפו 21 אישים בהם יעקב גריפל - כנציג ועד ההצלה הרבני.

מתואמת. דוקטור מאגנס הציע שהוועדה המורחבת תייעץ לוועדה המצומצמת, אך לא תהיה בעלת סמכויות אכיפה; עוד הציע מאגנס שהעולים מבוקרשט ייבחרו - חציים בידי הנציגים הציונים וחציים בידי אדם שאינו מזוהה פוליטית. קפלן, נציג הסוכנות היהודית, התנגד ליצירת ועדה מתאמת והציע לקיים מדי פעם כינוסים לדיווחים הדדיים. בסיום הכינוס החליטו הנוכחים, ברוב קולות, לקבל את הצעת הירשמן ליצור ועדת מידע גדולה וועדה מצומצמת בת חמישה חברים, בראשות הירשמן, לקיום הפעילות.

גופים שונים, בהם אגודת ישראל וועד ההצלה הרבני, ביקשו להיכלל בוועדת הפעולה. הירשמן החליט שהוועדה תמנה ארבעה חברים - נציגי הסוכנות היהודית והג'וינט.

אגודת ישראל טענה שברלס וחבריו מהסוכנות היהודית גרמו לאי-שיתופה של אגודת ישראל בוועדת הפעולה.⁴¹¹

הישיבה הראשונה של ועדת הפעולה שנקראה קבוצת הפעילות של ארגוני ההצלה (Operating Group of Relief Organizations) התקיימה ב-17 ביולי 1944. נדונו בה הקשיים בעלייה הימית, ובסיומה התייחס הירשמן לדיונים שקיים עם גריפל בנושא הפעלת ספינות לעלייה בנפרד מהסוכנות היהודית.

קבוצת הפעילות של ארגוני ההצלה קיימה את ישיבותיה לעתים מזומנות. הירשמן, שהיה ער לתרעומת הארגונים שלא שותפו בקבוצת הפעילות של ארגוני ההצלה, זימן ב-25 באוגוסט 1944 ישיבה מורחבת של נציגי ארגוני ההצלה לדיון בדרכי הצלה אפשריות באם רומניה תסגור את גבולותיה למעבר פליטים; דיון שהיה אמור לקבוע מדיניות הצלה חלופית מעבר לדיווח גרידא. בישיבה השתתף גם גריפל כנציג אגודת ישראל.⁴¹² בדיון חד פעמי זה לא היה כדי להניח את דעתה של אגודת ישראל, שחשה כי גם בפורום בין-לאומי זה היא נדחקה לשוליים ולא הייתה בין קובעי מדיניות ההצלה.

המחלוקות בין גריפל לברלס הביאו את השניים לתחושת אי הסכמה גם בנושאים שלא הייתה אמורה להיות בהם כל מחלוקת. בקיץ 1944 ביקש גריפל שמשלחת קושטא תדאג להעביר סרטיפיקטים ליהודים בהונגריה על מנת למנוע את שילוחם למחנות ההשמדה. רוב חברי המשלחת הסכימו לנסות לפעול להצלה בדרך זו; בזיכרונותיו תיאר גריפל את ברלס כמי שקיבל את דעת הרוב בעל כורחו מאחר שלא ראה תועלת במשלוח הסרטיפיקטים.⁴¹³ קשה להניח שברלס נאלץ להסכים ל"דעת הרוב" בנושא שלא היה בו כדי לפגוע באינטרס של משלחת קושטא, וסביר יותר שמדובר בתחושתו של גריפל. הסרטיפיקטים נשלחו להונגריה באמצעות שגרירות שווייץ, שייצגה את בריטניה, ועזרו לכמה וכמה יהודים למצוא מחסה באזורי חסות של שגרירות שווייץ.

411 ברלס 1944, עמ' 12.

412 פרוטוקול מישיבת נציגי ארגוני ההצלה, 25.8.1944, איסטנבול, מנדלסון 1982, כרך 14, עמ' 68.

413 פרידנזון 1993, עמ' 106-109.

לצד קבילות אגודת ישראל הייתה גם לברלס ביקורת רבה על גריפל - נציג אגודת ישראל - שהפגין, לגרסתו, חוסר נאמנות כלפי משלחת קושטא וועד ההצלה המאוחד. בינואר 1944 קיבל על עצמו גריפל לפעול בקושטא מטעם ועד ההצלה הרבני בארצות-הברית. יחד עמו פעלו בתחום זה דוקטור קלרמן, נציג הרביזיוניסטים במשלחת קושטא, ולודויג קסטנר - איש אגודת ישראל. נראה שפעילותם בוועד זה נבעה מתחושת חוסר מעורבות בפעילות ההצלה של משלחת קושטא. רוזנהיים יזם את מינויו של גריפל לתפקיד זה, והדבר אפשר לגריפל חופש פעולה גדול יותר בהתכתבות עם ארצות כבושות ובהעברת עזרה לשם.⁴¹⁴ חיים ברלס ראה בפעילות ועד ההצלה הרבני שנעשתה במקביל למשלחת קושטא "סכנה והרס לעבודה המתנהלת", והבהיר שקיימת סתירה בין חברות במועצה לענייני עזרה והצלה של משלחת קושטא ובין חברות בוועד הצלה של גורם אחר. בנושא זה התקיימו דיונים רבים במועצה לענייני עזרה והצלה, וביוני 1944 העביר ברלס את הנושא לטיפולו של גרינבוים בירושלים.⁴¹⁵ ברלס דרש מוועד ההצלה המאוחד בירושלים ומהנהלת הסוכנות היהודית לאסור על השתתפות מקבילה זו בשני גופי הצלה.⁴¹⁶ הנושא היה מקור נוסף למחלוקת בין אגודת ישראל לראשי משלחת קושטא.

משלחת קושטא פעלה על-פי הוראות הנהלת הסוכנות היהודית, ומידת ההשפעה של ועד ההצלה המאוחד על אופי והיקף פעילותה הייתה מצומצמת ביותר. מאחר שאגודת ישראל הייתה חברה בוועד ההצלה המאוחד ולא בהנהלת הסוכנות, חסר גריפל - נציג אגודת ישראל במשלחת קושטא - גורם תומך ומסייע בין קובעי המדיניות.

גריפל הצטרף למשלחת בקושטא לאחר שרוב חבריה כבר שהו במקום ויצרו קשרים עם גורמים מקומיים, כדי להיעזר בהם בעבודתם וליצור נתיבי תקשורת עם אירופה הכבושה. נוכח מעורבותו המעטה בקביעת פעילות המשלחת והידיעות בדבר הסמכויות המצומצמות של ועד ההצלה המאוחד ושל נציגי אגודת ישראל בתוכו, גברה בו הרגשת הנחיתות והקיפוח. אימות להרגשתו מצא גריפל בעדויות בדבר אפליית פליטי אגודת ישראל בעלייה; הרגשת הנחיתות היא שהביאה אותו להחלטה לקיים פעילות הצלה נפרדת, לצד חברותו במשלחת. העובדה שכל השליחים היו נציגי מפלגות שפעלו בהנחיית מרכזי מפלגותיהם נתנה תוקף לפעילות נפרדת. גריפל בחר לחבור לקלרמן - נציג הרביזיוניסטים - שגם הוא חש עצמו מקופח, ולקבל על עצמו לייצג בקושטא את ועד ההצלה הרבני. צעד זה הקנה לגריפל יתרונות טקטיים על פני חבריו במשלחת, ואלה האפילו על נחיתותו: שליחי ועד ההצלה הרבני באירופה יצרו לו נתיבי קשר ומידע טובים; לוועד ההצלה הרבני היו משאבים כספיים שחסרו למשלחת קושטא. גריפל לא הסכים להפסיק מצב זה על אף התנגדותו העזה של ברלס - ראש משלחת קושטא. מאחר שלא היה חבר הנהגת אגודת ישראל ולא היה

414 קרנולר 1987, עמ' 164.

415 ח' ברלס, אישטנבול, אל 'גרינבוים, ירושלים, 17.6.1944. אצ"מ S26/1284.

416 ברלס 1944, עמ' 6.

מצוי במהלכים המדיניים של אגודת ישראל בארץ-ישראל, לא חש מחויבות כלפי הנהלת הסוכנות היהודית, כחבריו בהנהגה שקיבלו תמיכה כספית מהסוכנות והיו קשורים עמה בהסכמות מדיניות.

היותו בתוך "שדה המערכה" הגבירה בו את הצורך לפעול בנפרד עד לניסיון להפעיל עליה ימית מתחרה בזו של הסוכנות היהודית, ומתוך מאבק עמה.

הנהגת אגודת ישראל בארץ-ישראל התקשתה להטיל עליו את מרותה ולהפסיק את פעילותו הנפרדת, שעוררה כאמור זעם רב בסוכנות היהודית; ואולי אף לא חפצה בזאת, מאחר שפעילותו הייתה אמצעי לחץ על הנהלת הסוכנות היהודית לבוא לקראת אגודת ישראל ולהיענות לחלק מדרישותיה בנושא ההצלה והעלייה.

6. אגודת ישראל בארצות-הברית

ביולי 1939 - שלושה חודשים לפני שפרצה המלחמה - נוסדה אגודת ישראל בארצות-הברית. בוועידת הייסוד של האגודה נבחר הרב אליעזר סילבר לנשיא "אגודת ישראל באמריקה". באותו הזמן כבר פעלה בארצות-הברית הסתדרות צעירי אגודת ישראל (צא"י)⁴¹⁷ - ארגון קטן בראשות אלימלך טרס. עוד גוף מטעם אגודת ישראל - נשיאות אגודת ישראל העולמית - נוצר עם הגירתו של רוזנהיים לארצות-הברית, ביוני 1941. לצדו הוקמה "ועדה מייעצת" לנשיא אגודת ישראל העולמית, בת 20 חברים, ומתוכם נבחרה ועדה מצומצמת בת חמישה חברים, ותפקידה היה לייעץ לרוזנהיים בענייני אגודת ישראל העולמית.⁴¹⁸ במקביל לשלושה הגופים האלה, פעלה בארצות-הברית אגודת הרבנים האורתודוקסים, שהייתה קשורה למחנה האגודאי, ובראשה עמד הרב סילבר. הגופים האלה, מטעם אגודת ישראל, קיימו בעת המלחמה פעילות נרחבת לעזרת יהודי אירופה ולהצלתם. חלק מהפעילות בוצעה באמצעות גופי הצלה ועזרה שהם הקימו. בנובמבר 1939 ייסדה אגודת הרבנים האורתודוקסים "ועד הצלה", והרב סילבר הועמד גם בראשו (ראה להלן - ועד ההצלה הרבני); עם זאת קיימה אגודת הרבנים האורתודוקסים פעולות עזרה והצלה גם במקביל לוועד ההצלה. בעת ייסוד ועד ההצלה הייתה אגודת ישראל בארצות-הברית בשלבי התארגנות ראשוניים; משהתבססה, החלה גם היא לפעול לעזרת יהודי אירופה והפליטים באמצעות "מחלקת העזרה". במקביל לוועד ההצלה המשיכה לפעול קרן הצדקה האגודאית "עזרת תורה"⁴¹⁹ ולגייס כספים לכלכלתם של רבנים ובני ישיבות - פליטים. צא"י

417 ב-1942 היו לצא"י בארצות-הברית 3,500 חברים; היא ציינה את 1922 - השנה שבה הוקמה צא"י העולמית - כשנת ייסודה, ומאז קיימה 19 ועידות ארציות - ספר השנה 1942, עמ' 521.

418 דוח אגו"י, [ראשון], 1.7.1941-31.12.1941, עמ' 1.

419 עזרת תורה הוקמה בידי אגודת הרבנים בשנת 1915 במטרה להגיש עזרה לרבנים ובני ישיבות שנפגעו במלחמת העולם הראשונה. בשנים הבאות היא גייסה כספים לעזרת ישיבות והעבירה תמיכות חודשיות קבועות. הפרס תשי"א, עמ' 519.

הפעילה לעזרת יהודי אירופה את האגף לפליטים ומהגרים. חמישה גופים אלה קיימו בכל שנות המלחמה פעילות מאומצת לעזרת יהודי אירופה הכבושה ולהצלתם. הם לא איחדו את פעילויותיהם, ובכל שנות השואה פעלו במקביל ושמרו על מסגרות נפרדות, כשכל ארגון הדגיש פן אחר בהתאם לאופיו.

6.1 פעילות ההצלה של צא"י

צא"י החלה את פעילותה למען יהודי אירופה בנובמבר 1938, בעקבות ליל הבדולח. היא התרכזה בהשגת ויזות והתחייבויות לתמיכה בפליטים מהמחנה האגודאי שביקשו להגר לארצות-הברית. טרם התכתב עם נדבנים רבים בארצות-הברית, במטרה לגייס כספים לפעילות ההצלה של צא"י והסכמה לחתום על כתבי התחייבות (affidavits). נותני ההתחייבות לתמיכה נדרשו גם לחתום על הצהרה בדבר אחריותם למהגר הפוטנציאלי, שלא יפעל בצורה שיכולה לפגוע בארצות-הברית.⁴²⁰ בדוח צא"י לשנת 1941 דווח כי בתשעת החודשים הראשונים של שנת 1940 - ראשית המלחמה - המציאה צא"י לפליטים 940 כתבי התחייבות תמיכה וכ-400 משפחות הגיעו לארצות-הברית.⁴²¹ טרם הקים במסגרת צא"י את "האגף לפליטים ומהגרים" ובמקביל היה מעורב בפעילות ועד ההצלה הרבני ובפעילות אגודת ישראל. במכתבים לתורמים פירט טרם את פעילות האגף:⁴²²

1. יצירת תנאים להגירת פליטים לארצות נייטרליות כספרד, פורטוגל, בריטניה ושווייץ, ומהן לארצות-הברית; במסגרת זו הגיעו לארצות-הברית כ-3,000 פליטים.
 2. משלוח חבילות מזון באמצעות הצלב האדום ובעוד דרכים שלא ניתנו לפרסום.
 3. יצירת קשר עם קהילות יהודיות חדשות שנוסדו בקובה, ברפובליקה הדומיניקנית, ג'מייקה, אל סלוואדור, מזרח אפריקה ועוד.
 4. עזרה לפליטים דתיים שהגיעו לארצות-הברית ולקהילה היהודית ביפן ובמקומות אחרים.
 5. שמירת קשר עם הממשל האמריקאי בנוגע לכל בעיה המתעוררת בעולם היהודי.
- טרם סיכם את פעולות צא"י במילים: "ארגוננו עושה כל האפשר להצלת ושיקום חיי היהודים בעלם כולו".
- גם אם תחומי הפעילות, שטרם תיאר במכתבו, הורחבו לצורך השגת תרומה, מצטיירת

420 הצהרת סולומון המדה מניו-יורק, שניתנה ב-20.5.1941, למען משפחת בלסברג ממרסיל צרפת. איו"ש JM14.617 - מסמכי אא"א. דוגמה אחת של התחייבות מני רבות.

421 קרנולר 1991, כרך א, עמ' 136.

422 מיכאל טרס, אל קרל צ'דאג, ברוקלין, 15.6.1943. ל' הירש - יו"ר הוועדה הלאומית, מיכאל טרס - יו"ר המועצה הלאומית, אל סטילון, 1.3.1943. [מכתבי התרומה] איו"ש JM14.617 - מסמכי אא"א. מכתבים רבים כדוגמת מכתב זה מצויים בארכיון

תמונה של פעילות שבחלקה לפחות הייתה מקבילה לזו של ועד ההצלה הרבני, ובחלקה מקבילה לפעילות אגודת ישראל ואגודת הרבנים, שעסקו גם הם בהצלה, וכן בשיקום פליטים ובפעילות דתית לפליטים.

בשלושה דרכים פעלה צא"י מראשית המלחמה לעזרת יהודי אירופה והפליטים:

השגת התחייבויות תמיכה (אפידייוויטס) והמצאתם ליהודים. שמות הנזקקים להתחייבויות הגיעו לצא"י מנציגי אגודת ישראל בלונדון, ציריך, וינה, קובה (יישוב ביפן), ירושלים, וכן מבני משפחה שבארצות-הברית. משקל רב ניתן לדרך זו של הצלה. ההתחייבויות נשלחו למוטבים במכתבים ולעתים במסירה אישית באמצעות שליחים. ביוני 1941 היו בידי צא"י שמות 3,677 מבקשי התחייבויות תמיכה, רובם בארצות אירופה הכבושה, וכן 35 בקשות מארץ-ישראל. עד אותה עת סיפקה צא"י 1,403 התחייבויות, בהן שבע למבקשים מארץ-ישראל. 940 מהם קיבלו ויזות, ו-421 הגיעו לארצות-הברית.⁴²³

דרך הצלה אחרת הייתה באמצעות ויזות אמריקאיות; בעקבות פניית אגודת ישראל, אישרה מחלקת המדינה מסירת כ-2,000 ויזות לרבנים ולראשי ישיבות. פקידי ממשל בושינגטון אף נענו לבקשת אגודת ישראל והעבירו ויזות טלגרפיות לוויילנה, ליפן ולברית-המועצות, על-פי רשימות שהיו בידי אגודת ישראל בארצות-הברית. חלק ממקבלי הוויזות "לא העריכו כראוי את עוצם הסכנה ואת קוצר הזמן להימלט, והם היססו ופקפקו והתמהמהו, ולא מעטים מבין יקירינו איחרו את המועד וגורלם נחתם, ר"ל".⁴²⁴ מקצת המוטבים, בהם רוזנהיים, כבר היו, בעת הקצאת הוויזות, בארצות ניטראליות או בלונדון.

הדרך השלישית - משלוח אלפי חבילות מזון לארצות כבושות; בתחילה נעשה הדבר דרך יוגוסלביה, ולאחר שדרך זו נחסמה נעשה המשלוח מארץ ניטראלית.

6.2 התרמה בצל מאבקי כוח

רוב פעילויות העזרה של גופי ההצלה מטעם אגודת ישראל מומנו מכספים שגויסו מקרב האוכלוסייה היהודית בארצות-הברית. ההתרמה נעשתה בידי כל גוף בנפרד ובשיטות התרמה מגוונות. כל תורם אפשרי קיבל התייחסות שונה; כך לדוגמה, שלח טרס מכתב התרמה, כתוב באידיש, אל נשיא קהילה בברוקלין, ובו הציג עצמו טרס כ"נשיא הקונגרס הלאומי בני יעקב" הפועל ל"פדיון שבויים", ולכן נועדה התרומה. הוא תיאר את הצלחת הארגון בעבר בהצלת אלפי יהודים דתיים, וביקש שנשיא הקהילה יתרום חלק מהכספים שהקהילה אספה לפדיון שבויים.⁴²⁵

423 דוח של אנף פליטים ומהגרים בצעירי אגודת ישראל. יוני 1941, עמ' 15. איו"ש JM14.410 - מסמכי אא"א.

424 אליעזר סילבר, ראשי ישיבות ותלמידיהן בנודדיהם, בית יעקב, חשוון תש"ך, עמ' 6.

425 אלימלך ג' טרעס אל ראחובסקי, נשיא קהילת בני יעקב, 19.10.1943. איו"ש JM14.406 - מסמכי אא"א.

במכתב התרמה ששלח רוזנהיים ב-1944 אוזכר שמו של יהודי, מכרו של הנמען, שעל-פי ידיעות שקיבל רוזנהיים מ"יו"ר ועדת ההצלה בשווייץ" היה אפשר להצילו. ההוצאות להצלתו הוערכו ב-300 דולרים, ובמכתבו הדגיש רוזנהיים כי הסכום מיועד להצלת אדם אחד בלבד, וביקש לדעת אם הנמען מבקש להציל רק את המועמד האמור או גם את בני משפחתו.⁴²⁶

רוב התורמים לארגוני אגודת ישראל השונים השתייכו לאוכלוסייה אחת, ולמעשה התנהלו פעולות ההתרמה במעין תחרות בין הארגונים השונים וניצול שיטות שונות להתרמה. עם זאת, המנהיגים ניסו לתחם גבולות ולא לקיים מגביות מקבילות בנושא אחד.

כך למשל מגבית שקיימה אגודת לישראל בארצות-הברית למען "ילדי טהרן" בראשית 1943: בדיונים שקדמו למגבית נקבע שאגודת ישראל היא שתפרסם את הקריאות לתרום, וחלק מהכספים שיגויסו יועברו לוועד ההצלה הרבני וכן ל"עזרת תורה". ההחלטה על המגבית התקבלה בעצה אחת עם הרבנים כהנמן, סורוצקין ולוין בארץ-ישראל. באותו מועד פרסמה צא"י בארצות-הברית ב-Jewish Morning Journal מודעת התרמה ל"קרן היישוב", ובה הוצגו מטרות הקצאת הכספים, בהן, טיפול באחזקתם של 300 ילדי פליטים בארץ-ישראל - ילדי טהרן. הרב סילבר כתב בנושא זה לטרס:

היום נודע לי שהכרזתם תעמולה למגבית בעד השלוש מאות הילדים שהובאו לא"י... אנו אין דרכנו לחטוף זה מזה על כן חכתי להחלטת ועד ההצלה ועז"ת [עזרת תורה] ואגוד"י. ובאספה האחרונה הסכימו כי אחל תעמולה ומסרו לידי, ואיך פתאם באתם בגבולנו מבלי שאל מי מכם, ומבלי להודיע לנו השטח הפקר הוא וכן לא יעשה... תקותי כי תראו שלא יצא מזה תקלה וריב... ועוד הפעם יצדק הרב ברלין [מאיר ברלין - מנהיג המזרחי] כי פרוד באגודת ישראל...⁴²⁷

בתשובה, התנצל טרס בפני סילבר והבהיר, שלא היה מודע למסע ההתרמה של אגודת ישראל וכי לא הייתה כל כוונה לפתוח במסע התרמה בנושא האמור. טרס הבטיח שיתוף פעולה מלא מצד צא"י. במקביל קבל טרס על נוסח מכתבם של איכנשטיין, רנד ופירסטנברג שכתבו בשם אגודת ישראל בארצות-הברית מכתב ש"חרג מגדר הנימוס"; טרס חתם את מכתבו לסילבר בקביעה "הינך יודע היטב, שאנו רוצים בכל מאודנו לעבוד בהרמוניה מלאה".⁴²⁸

באותה שנה - בראשית 1943 - ביקש טרס את עזרת סילבר בגיוס תרומות במסע התרמה שביקש לקיים בפברואר 1943 האגף לענייני פליטים ומהגרים של צא"י. טרס ביקש מסילבר לפרסם "קול תורה" כמנהיג אגודת ישראל וכאחד מראשי אגודת הרבנים, ולהקדיש שבתות להתרמה. מאחר שההתרמה נועדה לכסות הוצאות עזרה למהגרים, כולל אספקת צרכים

426 יעקב רוזנהיים, נשיא אגודת ישראל העולמית, אל ל' מקנר, 11.2.1944. איו"ש JM14.802 - מסמכי אא"א.

427 אליעזר זילבער אל מ' טרס, עש"ק תרומה תש"ג. איו"ש JM14.617 - מסמכי אא"א.

428 מיכאל טרס אל הרב אליעזר סילבר, סינסנטי. איו"ש JM14.617 - מסמכי אא"א.

דתיים, בעת שנודע על ההשמדה ועיני כול הופנו לאירופה, חשש טרס שההכנסות תהיינה מצומצמות. הוא הבהיר לסילבר "קשה לבוא לאחרים ולהסביר ולבקש את עזרתם, מאחר שאינם ידידותיים לאגוד" ואינם תומכים במטרתנו".⁴²⁹

באב תש"ה (יולי 1945) התפרסמה בהפרדס מודעה מטעם אגודת ישראל באמריקה, לפיה פתחה האגודה אגף לטיפול בפליטים ובמהגרים, והיא אוספת התחייבויות תמיכה למהגרים ומקיימת פעילות פוליטית לצורך זה בדרגים המתאימים של הממשל. בעקבות הפרסום פנה טרס לסילבר וביקש לדעת לשם מה הוקם אותו אגף אגודאי: "אני יודע שאתה מודע לכך שארגוננו [צא"י] עושה סוג זה של עבודה בשבע השנים האחרונות עם מידה רבה של הצלחה. אתה שיתפת פעולה, בכל התקופה האמורה, עם האגף העוסק בכך בארגוננו ובעקביות תמכת בעבודה זו".⁴³⁰ תשובתו של סילבר לא נמצאה. אגודת ישראל האמריקאית בראשית דרכה, היא שקבעה שהטיפול בפליטים ייעשה בידי צא"י. בוועידתה הארצית השנייה קראה אגודת ישראל באמריקה לתמוך בעבודת העזרה לפליטים הנעשית על-ידי צא"י וביקשה לתמוך בהם כספית. עוד נדרשו יהודי אמריקה להגיש "אפידיוויס" לוועד הפליטים של צא"י כדי להציל יהודים ולהעבירם לארץ בטוחה.⁴³¹ קשה לראות בניסיונה של אגודת ישראל לפעול בתחום שהיה נחלתו הבלעדית של האגף להגירה ולפליטים של צא"י, בעת שהמלחמה כבר הסתיימה, רצון כן לעזור לפליטים חסרי בית. היה זה, כנראה, הד נוסף למאבק הכוחות, שהתנהל גם בעת המלחמה, בין מנהיגי הפלגים השונים של המחנה האגודאי בארצות-הברית; מאבק שלא תרם לייעול עבודת ההצלה. מצד אחד במערכה האחרונה ביקשה מנהיגות אגודת ישראל לבצר את מעמדה בקרב הגופים השונים שפעלו במחנה האגודאי, ומצד אחר ביקשה לגייס אוהדים מקרב שארית הפליטה.

נוסף על הפעילות המקבילה של ארגוני המחנה האגודאי, מצא עצמו מחנה זה מתחרה בפעילות התרמה של ארגוני עזרה אחרים, וראשון להם - הג'וינט. המחנה האגודאי, שנהנה מעזרה של קרנות הג'וינט, ניסה לאורך כל שנות המלחמה לשכנע את ראשי הג'וינט שאין בפעילות ההתרמה של המחנה האגודאי משום תחרות בג'וינט, מאחר שמגביותיו מצומצמות בהיקפן ונערכות בקרב קבוצה חברתית קטנה ומוגדרת. הנושא היה מקור לחיכוכים רבים בין ראשי הג'וינט וראשי המחנה האגודאי (ראה להלן).

בניסיון להקטין את מוקדי החיכוך ולאפשר קיום מגביות בלא לעורר את זעמם של ראשי הג'וינט, ייסד המחנה האגודאי בארצות-הברית, בינואר 1943, את "קרן הפליטים של הסתדרות אגודת ישראל העולמית", ובראשה עמד רוזנהיים.⁴³² רוזנהיים עמד על הצורך לעזור לפליטים של אגודת ישראל שאינם זוכים למלוא העזרה מהוועד הלאומי, ובעת ייסוד

429 מיכאל טרס אל הרב א' סילבר, סינסנטי, 25.1.1943. אי"ש JM14.617 - מסמכי א"א.

430 מיכאל טרס, נשיא, אל הרב אליעזר סילבר, סינסנטי, 1.8.1945. אי"ש JM14.617 - מסמכי א"א.

431 כנסיה השנייה של אגודת ישראל בסינסנטי אהיו, הפרדס, אלול ת"ש, עמ' 10.

432 פרוטוקול מאספת הייסוד של קרן הפליטים, 10.1.1943. אי"ש JM14.410 - מסמכי א"א.

הקרן הוחלט כי ההתרמה לה תיעשה במוצהר לעזרת פליטי אירופה בני המחנה האגודאי שהגיעו לארץ-ישראל; קרן דומה בשם "קרן המלחמה של היישוב הישן" גם נוסדה בלונדון. עוד הוחלט שהעבודה תיעשה במשרדי צא"י. בפועל היו מטרות הקרן רבות מאלה שנוסחו לקראת ייסודה. הקרן יועדה להבטיח עזרה כלכלית לפליטי אגודת ישראל שמצאו מקלט במקומות שונים בעולם כבשנחאי, אפריקה וקובה; לייעץ לפליטים, בשיתוף עם צא"י, ולייצג בווינגטון ובכל מקום אחר את צרכיהם וענייניהם של הפליטים. עוד נקבעו במטרות הקרן שיטות גיוס הכספים, שבבסיסן ההחלטה "להימנע במכוון מפרסום ציבורי". ההתרמה תיעשה במפגשים של חברי אגודת ישראל בארצות-הברית ובפניות במכתבים אישיים.⁴³³ אף שמגבית מחייבת פרסום, נמנעו הפעם מלתת פרסום למגבית, כנראה כדי לא לתת פתחון פה לקרנות שאגודת ישראל נהנתה מתמיכתן: אגודת ישראל דרשה מהג'וינט ומקרנות היישוב הארץ-ישראלי לעזור לפליטים שלה, ונדרשה בתמורה להימנע ממגביות נפרדות. המגבית האמורה הייתה יכולה להיחשב כהפרה של הסכמים וכניסיון ליהנות מהכנסות כפולות.

הפעילות הקדחתנית של גופים ואישים מטעם אגודת ישראל, במקביל זה לזה, הביאה למגוון רחב ולמספר רב של הצעות להצלה שהמחנה האגודאי הגיש לאישי ממשל בזירה המדינית:

בפברואר 1944 פנה הוועד למען פליטי מלחמה לארגונים השונים העוסקים בהצלה ועזרה לפליטים וביקש מהם להגיש הצעות לפעולות הצלה ועזרה. ארגוני ההצלה הקשורים למחנה האגודאי בארצות-הברית הגישו הצעות לכ-37 פעולות עזרה והצלה, בהן לדוגמה: השגת מימון להברחת יהודים, משלוח חבילות מזון ושיחוד אישי ממשל; דרישה מארצות ניטראליות לפתוח שעריהן לפליטים ולפעול להצללתם; העמדת אמצעי תובלה ימיים להסעת פליטים למקומות מקלט מחוץ לאזורי המלחמה, כתורכיה וארץ-ישראל; מתן מעמד שבוי מלחמה ליהודים ועוד.⁴³⁴ ההצעות סוכמו ואורגנו לפי נושאים בידי הוועד למען פליטי המלחמה.⁴³⁵

6.3 מיקום השואה במצעה הפוליטי של אגודת ישראל

אגודת ישראל באמריקה השתתפה בפעילות העזרה של המחנה האגודאי: שלחה חבילות מזון לאירופה, עסקה בפעילות מדינית בנושא ההצלה, תמכה בפעילות צא"י, הייתה ממייסדי ועד ההצלה הרבני ונטלה חלק בהנהגתו. ואולם, עם כל זאת תפסה השואה מקום

433 קרן הפליטים של אגודת ישראל העולמית, 23.12.1942. איז"ש JM14.410 - מסמכי אא"א.

434 אליעזר סילבר, נשיא אגודת ישראל באמריקה, אל ג'והן פלה, מנהל הוועד למען פליטי המלחמה, 29.2.1944, ויימן 1991, כרך 2, עמ' 148.

435 רובינשטיין 1997, עמ' 11.

מועט בדיוני מוסדותיה ובעיתונה. כמו ארגונים יהודים אחרים בארצות-הברית, גם היא לא הציבה את נושא ההצלה בראש סדר העדיפויות של התנועה: בוועידה השנייה של אגודת ישראל באמריקה, באוגוסט 1940, תיארו הדוברים את רדיפות היהודים באירופה ושיבחו את עבודת ועד ההצלה והג'וינט. הרב סילבר הביא 25 הצעות לדיון אך רק אחת מהן נגעה לעזרת הישיבות בליטא. לא התקיים דיון במצב יהודי אירופה, ובהחלטות הוועידה הייתה ההתייחסות לנושא שולית.

בנאום בפני אספת רבנים באטלנטיק סיטי, בסיוון תש"ב, קרא דוקטור לוין "אך אין להסתפק באמירת קינות. רצוני כעת להצהיר בקול רם שאפשר לעזור לאחינו בפולין. אל לנו לשבת בחיבוק ידיים, אל לנו להתיאש מהם!" לוין סיפר שזה חודשים מספר הוא פועל להכרת בנות-הברית בתחומי הגטו "כ"מחנות של אנשים שניטלה מהם חירותם (סיוויל אינרמנט קעמפ בלשון האנגלית)... ואז נהי' רשאים לשלוח להם חבילות של מזון אפילו בשעת מלחמה, על-ידי ממשלה ניטראלית". לוין הציע לרב סילבר להגיש תזכיר ברוח זו לרוזוולט, בשם אגודת הרבנים.⁴³⁶

בימים ז'-י' באלול תש"ב (ספטמבר 1941) התקיימה הוועידה הארצית השלישית של אגודת ישראל באמריקה, שהוגדרה כוועידה ל"חיוזוק התורה והדת"; הנושא המרכזי שנדון בה היה - מצב יהודי אמריקה וחיוזוק החינוך הדתי. בפתחת הישיבה הראשונה עמד סילבר על "החורבן הגדול באירופה" ואמר דברי זיכרון ל"נהרגים והנשחטים על קידוש השם" אך לא הייתה בהם קריאה לעזרה; קריאתו הייתה לתשובה ולתפילה. בסיום נאומו הציע ארבע הצעות שנגעו לשמירת מצוות ותמיכה בלומדי תורה, ללא התייחסות לנעשה באירופה. סילבר הסביר שהוועידה מוקדשת לחיוזוק התורה והיהדות בלבד. רק דוקטור יצחק לוין קרא להגיש עזרה ליהודי פולין "אם אתם יהודי אמריקה אינכם שומעים קולות של יללות ובכיות מאלו רבבות ישראל מתחומי הגטו שהמה צועקים אלינו לעזרה? ועל חברי 'אגודת ישראל' מוטל להשתתף בעבודת עזרה עם שאר חברות שעוסקים בזה". העיתונאי המדווח ציין, כי "נאומו עשה רושם גדול"⁴³⁷ אך בפועל דבר לא נעשה ובהחלטות הוועידה לא הייתה התייחסות לשואה. הוועידה הארצית הרביעית, שהתכנסה בספטמבר 1943, קיימה את דיוניה בצל המידע הברור על ההשמדה מחד גיסא ובצל בידודה המדיני של אגודת ישראל, לאחר פרישתה מן הוועידה היהודית, מאידך גיסא. כל הדוברים בה אזכרו את חורבן יהדות אירופה, אך הנושא העיקרי שהעסיק את הדוברים היה הקשר עם הארגונים היהודים-חילוניים בארצות-הברית וביסוסה של אגודת ישראל בארצות-הברית. סילבר, שנשא את נאום הפתיחה של הוועידה, תיאר את הנעשה באירופה, אך חלק הארי של נאומו יוחד לתקיפת הארגונים היהודים-חילוניים שעצרו בעד אגודת ישראל מלשלוח חבילות מזון

436 לוין תשמ"ב, "אל נתייאש מאחינו שבפולין!", עמ' 218. נאום מסיון תש"ב.

437 כנסיה לשם שמים, הפרדס. אלול תש"ב, עמ' 7-14.

לפולין: "... ולא נתבישו לשלוח אלי טלגרמה לחדול מהציל ומהבא הנה מהגרים מפולין ורוסיה, והפסיקו התמיכה, ולולא כן לרבות יכלנו להציל..."⁴³⁸ החלטות הוועידה עסקו בשלושה נושאים: מצב היהודים לאחר המלחמה - מעמדם המדיני של יהודי אירופה, חופש הגירה ודת; מעמדה המדיני העתידי של ארץ-ישראל; הקמת נציגות יהודית כלל-עולמית, לצד הסוכנות היהודית, שתפקידה יוגבל לטיפול בעתידה המדיני של ארץ-ישראל.⁴³⁹ השואה כלל לא אוזכרה. כאמור, גם באידישע שטימע - ביטאון אגודת ישראל באמריקה - לא רבו הכתבות שעסקו בשואה והן הופיעו, לרוב, בעמודים הפנימיים.

6.4 ועדים להצלה - השתתפות ופרישה

פעילות ההצלה בארצות-הברית התרכזה, כמו במרכזי אגודת ישראל האחרים, בהצלת שמנה וסלתה של אגודת ישראל. שלא כבארץ-ישראל, חסר כאן הרצון העז לשיתוף פעולה עם כלל היהודים בעבודת ההצלה. ייתכן שתרמו לכך מאפיינים חברתיים-פוליטיים של החברה היהודית-אמריקאית: הפיצול הדתי והארגוני בתוכה, חוסר מוכנות לשיתוף פעולה, ובמקצת הארגונים אף התנגדות עקרונית להתארגנות משותפת.⁴⁴⁰ ריבוי ארגוני העזרה של אגודת ישראל הקשה על כל מגמה לשיתוף פעולה עם גופים שאינם אגודאים. חוסר המוכנות של המחנה האגודאי לשתף פעולה עם ארגונים אחרים בא לביטוי בולט בהימנעותו מלהשתתף בעצרות מחאה המוניות שנערכו בכיכר גן מדיסון שבניו-יורק: ב-21 ביולי 1942 - ביזמת הקונגרס היהודי האמריקאי, בני ברית וועדת העבודה היהודית, ובהשתתפות כ-20,000 מפגינים; ב-1 במארס 1943 ביזמת כמה ארגונים יהודים ונוצרים, ובהשתתפות כ-75,000 מפגינים.⁴⁴¹ אגודת ישראל נימקה את הימנעותה בסירובם של מארגני העצרות להתחייב שהעצרות יוקדשו רק לשואה ושלא יכללו בהן נושאים פוליטיים שנויים במחלוקת. ייתכן שהתבדלותה של אגודת ישראל בארצות-הברית נעוצה גם בהימנעות הארגונים שאינם אורתודוקסים לפעול להגירת תלמידי ישיבות לארצות-הברית (ראה להלן). מקרה של אפליית בני ישיבות בהגירה הביא אף להתלכדות ארגונים אורתודוקסים בארצות-הברית לפעולה משותפת למען הגירת פליטים בני ישיבות מאירופה לאמריקה. באמצע 1941 נענתה ממשלת קנדה לבקשת הג'וינט והסכימה להמציא מאות ויזות לפליטים יהודים

438 נאום הפתיחה של הגאון ר"א סילבר שליט"א נשיא אגו"י, הפרדס, תשרי תש"ד, עמ' 15.

439 החלטות שנתקבלו בוועידה הארצית הרביעית של אגודת ישראל באמריקה, הפרדס, אלול תש"ד, עמ' 25-26.

440 גרובמן 1979, עמ' 344-345. מצא כי הוועד היהודי האמריקאי התנגד עקרונית ליצירת גוף הצלה משותף, בנימוק שליהודי ארצות-הברית אינטרסים ותפיסות חברתיות שונים וניסיון לאחד ארגונים הינו אנטי-דמוקרטי. התארגנות שכזו גם יכולה לעורר רגשות אנטישמיים. פינסקי 1983, עמ' 478. מצא, כי הקונגרס היהודי האמריקאי ביקש לראות במאבק למען יהודי אירופה חלק מהמאבק העולמי לשוויון וזכויות, וסבר שיש לנהלו בשיתוף עם נוצרים ולא כמאבק סקטוריאלי.

441 בנדיקט 1944, עמ' 191, 195.

מפולין; נמצא כי ברשימת הפליטים לא נכללו רבנים ותלמידי ישיבות.⁴⁴² ביולי 1941 הגישו שנים-עשר גופים יהודים אורתודוקסים בקשה לממשלת קנדה לאפשר ל-350 רבנים ובני משפחותיהם, שנמלטו מפולין דרך ליטא לשנחאי, להגר לקנדה. בין הארגונים המזרחי וישראל הצעיר ולצדם צא"י בארצות-הברית, אגודת ישראל בארצות-הברית ואגודת הרבנים.⁴⁴³ ממשלת קנדה הקציבה לקבוצת פליטים זו 80 ויזות.

עם קבלת הידיעות בדבר ההשמדה חל שינוי בהתנהגות הפוליטית של אגודת ישראל באמריקה, והיא ביקשה לגבש מסגרת לנושא ההצלה שתפעל במשותף לכלל הארגונים היהודים. בראשית ספטמבר 1942, מיד לאחר שרוזנהיים העביר לוויז את המידע שקיבל בדבר השמדת יהודי אירופה, החליטו השניים לגבש סביבם ועד של מנהיגים יהודים במטרה לדון בדרכי התגובה לידיעות מאירופה.⁴⁴⁴ דיון שכזה נערך רק בסוף נובמבר 1942; קדמה לו בראשית נובמבר 1942 בג'נבה פגישה של מנהיגים יהודים, בהם יצחק לוין שייצג את אגודת ישראל והרב קוטלר שייצג את אגודת הרבנים. דוקטור נחום גולדמן ניהל את הישיבה ודיווח על מגעי ויז עם אישי ממשל בארצות-הברית לארגן פגישה עם נשיא ארצות-הברית. גולדמן הציע שבמשלחת לנשיא ישתתפו חמישה חברים, בהם נציג היהודים האורתודוקסים. לוין העלה לדיון את תפיסתו של רוזנהיים, נשיא אגודת ישראל, שיש ליצור מגעים עם קבוצות גרמניות נאמנות. הרב קוטלר דיבר במילים בוטות בגנות "הטקטיקות של השנים האחרונות" כולל פעולות החרם. בסיום הישיבה הוחלט להקים ועדה קבועה של נציגי הקונגרס היהודי העולמי, ועדת העבודה, הוועד היהודי האמריקאי, בני ברית ואגודת ישראל.⁴⁴⁵ רק ב-25 בנובמבר 1942 זימן ויז פגישה של מנהיגי שמונה ארגונים יהודים בארצות-הברית, בהם אגודת ישראל ואגודת הרבנים. ויז דיווח על הידיעות שהגיעו מאירופה אליו ואל רוזנהיים, והעביר למשתתפים את בקשת הממשל האמריקאי שלא לפרסם את הידיעות. ועד המנהיגים הביא את המידע כולו לידיעת הממשל האמריקאי וצירף בקשה ליזום פעולות הצלה.⁴⁴⁶ בעקבות התגובה הספקנית של הממשל החליט ועד המנהיגים לנקוט בכמה צעדים שיביאו את נושא ההשמדה לידיעת הציבור האמריקאי.⁴⁴⁷

ויז הציע למסור לעיתונות הצהרה ומידע בדבר ההשמדה; לקבוע פגישה של נציגי הארגונים עם נשיא ארצות-הברית; לבקש ממאות אישים נוצרים לפרסם גילויי דעת בנושא, וממאות עיתונים לפרסם מאמרי מערכת בנושא; עוד הוחלט לקבוע יום תפילה נוכח הידיעות.

442 זורוף 1979, עמ' 316.

443 ממונזום אל הטמונה על ההגירה בקנדה, 24.7.1941, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 8, עמ' 14.

444 בריטמן וקראוט 1987, עמ' 152. מצאו שאגודת הרבנים היא שיזמה את מפגש המנהיגים.

445 פרוטוקול פגישה על מצב אירופה, 5.11.1942, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 8, עמ' 232.

446 רוזנהיים אל י"מ לוין, 2.12.1942. קצבורג תשט"ד, עמ' 62. רוזנהיים דיווח ללוין על מהלך העניינים מרגע קבלת המברק בדבר ההשמדה.

447 ויימן תשנ"ג, עמ' 76-82. מנה את הארגונים שהשתתפו בוועד המנהיגים, תיאר את הפעולות שנעשו ביזמת הוועד וקבע, כי מפגש המשלחת מטעם ועד המנהיגים היה היחיד שרווולט קיים עם קבוצה של מנהיגים יהודים.

משתתפי הפגישה נתבקשו לקבוע מי הנציגים למפגש עם הנשיא "מתוך הבנה שהוועדה תתפזר באופן אוטומטי ברגע שפעילות זו תושלם".⁴⁴⁸ אך פעילות ועד המנהיגים לא נפסקה, והוועד קיים ישיבה נוספת ב-30 בנובמבר 1942 בהשתתפות 13 נציגי ארגונים, בהם דוקטור יצחק לוין מאגודת ישראל באמריקה. בישיבה נדונו פרטי יום המחאה והתפילה שנקבע לראשית דצמבר, ונקבעו שישה הארגונים שנציגיהם ירכיבו את המשלחת לנשיא, בהם אגודת הרבנים; הנימוק להשתתפותה במשלחת היה שליהודים האורתודוקסים אין ייצוג בארגונים האחרים.⁴⁴⁹

רוזנהיים היה כנראה שבור נפשית מעת קבלת הידיעות; בעוד הוא פועל עם וייז בוועד המנהיגים ומפנה קריאות לגורמים שונים בממשל האמריקאי, לא ראה רוזנהיים סיכוי לעזרה ממדינות הברית וגם לא להצלת יהדות אירופה. בדצמבר 1942 הוא כתב ללוין:

הכל היה לשווא ועמדנו בפני חומת ברזל. הסיבה אינה תלויה בחוסר הומניות אלא... הפחד מפני דעת הצבור כביכול, המושפעת מאד מאנטישמיות. לכן אל נתמסר לאשליות... כרגע איני רואה בכלל איך אפשר לעזור על-ידי יציאה והגירה לאחינו האומללים בפולין.⁴⁵⁰

ב-15 במארס 1943 התקיים עוד מפגש של ועד המנהיגים והשתתפו בו 17 אישים, נציגי שמונה ארגונים, בהם לוין נציג אגודת ישראל באמריקה והרב קוטלר נציג אגודת הרבנים; במפגש זה הוחלט להקים את "ועד החירום המאוחד לענייני יהודי אירופה".⁴⁵¹ במליאת הוועד נכללו שלושה נציגים מכל ארגון, ופגישה נוספת של הוועד, לקראת ועידת ברמודה, התקיימה ב-16 באפריל 1943.⁴⁵² ועד החירום המאוחד קיים פעילות רבה לקראת ועידת ברמודה. הוא גיבש הצעה בת אחת-עשרה נקודות להצלה ועזרה, בהן הסכמה לקליטת פליטים בארצות-הברית, בארץ-ישראל ובארצות נייטרליות, פניות לגרמניה וגרורותיה לשחרר יהודים, ותכנית פעולה להעברת מזון ליהודים בארצות הכבושות באמצעות ארגונים נייטרליים.⁴⁵³ רוזנהיים, מיוזמי ועד המנהיגים וועד החירום, לא ראה סיכוי רב שתכניות הוועד תתממשנה או שוועידת ברמודה תניב פירות:

"לכל היותר אפשרי המשא ומתן עם רומניה ובולגריה, הלוואי שנוכל בדרך זאת להציל לפחות מאה אלף יהודים. אני אישית משוכנע שמלבד משא ומתן זה בדבר יהודי רומניה ובולגריה, קיימת דרך מעשית אחת בלבד לעזרה בקנה מידה קטן יותר: חילופי יהודים

448 מוריס ולדמן אל מ' גוטצ'אלק, 27.11.1942, ויימן 1990, כרך 1, עמ' 249. בפגישה השתתפו נציגי הארגונים הבאים: אגודת ישראל, אגודת הרבנים, הוועד היהודי-האמריקאי, הקונגרס היהודי-האמריקאי, בני ברית, מועצת בתי-הכנסת של אמריקה, הקונגרס היהודי העולמי וועדת העבודה היהודית, שכתב המכתב היה נציגה.

449 פרוטוקול פגישה של ועדת משנה של הכינוס המיוחד לעניינים אירופיים, שהתקיימה במשרדי הקונגרס היהודי-האמריקאי, 30.11.1942, ויימן 1990, כרך 1, עמ' 251.

450 רוזנהיים אל י"מ לוין, 2.12.1942, קצבורג תשמ"ד, עמ' 63-64.

451 מפגש ועד החירום המאוחד לענייני יהודי אירופה, 15.3.1943, ויימן 1990, כרך 2, עמ' 213.

452 רשימת אירועים, יוני 1943, כרך שישי חוברת 3, עמ' 277.

453 ויימן 1996, עמ' 705.

באירופה הכבושה תמורת גרמנים העצורים במדינות אמריקה. לשם כך יש לצייד יהודים פולנים וכו' בדרכונים דרום אמריקאיים. ידידנו חיים אייז מטפל בעניין זה, אך יש צורך לעסוק בדבר בקנה מדה יותר גדול".⁴⁵⁴

במקביל לכינוס, התאגדו בנובמבר 1942 ראשי ארגוני היהדות הדתית בארצות-הברית - אגודת החרדים, המזרחי, אגודת ישראל, אגודת הרבנים, אגודת האדמו"רים, ישראל הצעיר ועוד - ב"ועדה האורתודוקסית המאוחדת" שכונתה גם "ועד לפיקוח נפשות". הוועד קיים כמה ישיבות וניסה להפעיל את אמצעי התקשורת באמריקה כדי ליצור דעת קהל אוהדת לנושא הצלת יהודי אירופה. הוועד גם הפנה קריאות אל נציגות הוותיקן ואל מחלקת המדינה של ארצות-הברית, לפעול להצלת יהודי אירופה.⁴⁵⁵ הוועד התכנס לעתים נדירות, לרוב בעקבות אירועים בזירה הבין-לאומית. כך, למשל, בעקבות ועידת ברמודה, שלא עשתה דבר להצלת היהודים, התכנס הוועד לפיקוח נפשות ביולי 1943 והביע בכינוס את אכזבתו מוועידת ברמודה וקרא "לנסוע לושינגטון ולהשמיע קול צעקה נגד חוסר העשייה".⁴⁵⁶

התנועה הציונית, שהייתה באותה העת גוף שולי בציבור היהודי בארצות-הברית, החליטה לנצל את הרגשת המעורבות היהודית שחשו הארגונים היהודים בארצות-הברית בעקבות הידיעות על השואה, כדי לקדם את האינטרסים שלה. הארגונים הציונים בארצות-הברית סברו שתוצאות ועידת ברמודה הוכיחו שאין טעם לשגות באשליות בדבר עזרה בין-לאומית ליהודי אירופה ובדבר קליטתם במדינות העולם החופשי, ויש לראות בקליטתם בארץ-ישראל את אפשרות ההצלה היחידה. לצורך זה ביקשה התנועה הציונית לזמן ועידה של מרב הארגונים היהודים בארצות-הברית, שתדון בעתיד העם היהודי לאחר המלחמה.⁴⁵⁷ בינואר 1943 התקיים בפיטסבורג כינוס מכין לוועידה בהשתתפות נציגי 32 ארגונים, בהם אגודת ישראל ואגודת הרבנים. הוועידה היהודית האמריקאית התקבלה בתחילה בברכה על-ידי מנהיגי אגודת ישראל באמריקה. הרב אליעזר סילבר נימק זאת ברצון האגודה להרחיב את מעגל המשתתפים במתן עזרה ליהדות אירופה, ולאחד את כל הכוחות למען ההצלה.

דוקטור לוין, שייצג את אגודת ישראל בכינוס, ראה בוועידה מאורע חשוב - לראשונה התכנסו יחד 32 ארגונים יהודים חשובים, למעט הוועד היהודי האמריקאי וועדת העבודה היהודית. גם צא"י התבקשה לדווח ליוזמי הכינוס על היקף פעילותה ומטרותיה, ולקבוע נציגים למפגש שיתקיים ב-4 באפריל 1943, לצורך שילובה בכינוס.⁴⁵⁸

בסדר היום שהכינוס המכין ביקש לקבוע לוועידה הוצבה במרכז שאלת עתיד העם היהודי

454 יעקב רוזנהיים, ניו-יורק אל י"מ לוין, ירושלים, 14.4.1943. קצבורג תשמ"ד, עמ' 75.

455 ועד לפיקוח נפשות ואגודת הרבנים, הפרדס, אדר א-ב תש"ג, עמ' 2. דוח אגו"י, רביעי, 1.1.1943-20.6.1943, עמ' 6. זורוף 1986, עמ' 132, סבר כי הוועד הוקם בידי ועד ההצלה הרבני כדי לרכז את הפעילות המדינית שלו.

456 ועד לפיקוח נפשות מאגודת הרבנים, הפרדס, תמוז תש"ג עמ' 2.

457 פנקובר 1985, עמ' 101.

458 לואיס י' גילגור, ניו-יורק, אל מיכאל ג' טרס, 21.3.1944. אי"ש JM14.408 - מסמכי אא"א.

לאחר המלחמה. מעל במת הכינוס המכין הציע דוקטור לוין להעמיד בראש סדר היום של הוועידה את נושא הצלת יהודי אירופה, ולדחוק הצדה את הנושאים האחרים. "להבטחת מעמד היהודים לאחר המלחמה והצלת המאבק למען ארץ-ישראל חייבים קודם כל להישאר די יהודים באירופה". עוד מנהיגים שהשתתפו בכינוס הסכימו לתפיסה זו, ואף נוסחה הכרזה משותפת בדבר ההזדהות עם סבל יהודי אירופה. אך מעבר להכרזה לא נעשה דבר, והדיון בהצלת היהודים נותר אחד מבין הנושאים הרבים שנקבעו להיות נדונים בדיוני הוועידה.⁴⁵⁹

בעקבות הכינוס המכין, קבעו מארגניו את אופן ייצוג הארגונים השונים בוועידה, ולפיו הוקצבו לאגודת ישראל מספר נציגים קטן. הרב סילבר, נשיא אגודת ישראל בארצות-הברית, קבל על שאגודת ישראל קופחה. הוא טען שהוועידה קבעה לכל הארגונים המיוצגים בהסתדרות הציונית מעמד של "הסתדרות גדולה" המאפשר נציגות גדולה. כך קופחו אגודת ישראל ואגודת הרבנים. גם הצעת אגודת ישראל לצרף את פא"י "כארגון משתתף" בתור שותפה פעילה לבניין הארץ נדחתה. לאגודת ישראל הוקצה נציג אחד במושבי הארגונים, במקום ארבעה כדרישתה. עוד ביקשה אגודת ישראל, לאפשר לכל הארגונים השותפים בוועד החירום המאוחד להשתתף בכינוס ולקבל את העיקרון שהחלטת רוב של הכינוס לא תחייב בנושאים עקרוניים את המשתתפים בו; בקשותיה נדחו.

אגודת ישראל התנתה את השתתפותה בוועידה בתיקון הקיפוח בייצוגה ובייצוג אגודת הרבנים, ובהעמדת עבודת ההצלה בראש סדר היום של הוועידה. משלא מולאו הדרישות הודיעה אגודת ישראל ב-21 במאי 1943 על פרישתה מן הוועידה, וכמוה עשתה אגודת הרבנים.⁴⁶⁰

ועידת הארגונים היהודים, שכונתה הוועידה היהודית האמריקאית, התקיימה בניו-יורק החל מ-29 באוגוסט 1943. השתתפו בה 500 נציגי ארגונים יהודים. אגודת ישראל ואגודת הרבנים האורתודוקסים לא השתתפו בה, והרב סילבר הודיע בשם אגודת ישראל: "הננו משאירים לעצמנו את הזכות להציג באופן עצמאי את דרישותינו כלפי האומות המאוחדות לוועידת השלום, בנוגע לזכויות היהדות ועתידה המדיני של א"י".⁴⁶¹

דוקטור לוין תיאר את הוועידה כאירוע רב משתתפים שחסר בו דבר אחד - העיסוק בשואה - הקשר למצב היהודים באירופה: "מעמד היהודים לאחר המלחמה והתביעה הצודקת לחיזוק חוקת היהודים על ארץ-ישראל הינן שאלות אקטואליות תמידיות, ורק נושא אחד

459 לוין תש"ח, עס איז נישט גענוג צו זארגען פאר די אידען פאר נאך דער מלחמה! עמ' 44. הודפס לראשונה במארגען זשורנאל, 2.2.1943.

460 רשימת אירועים, אוגוסט 1943, כך שישי חוברת 4, עמ' 394.

461 אליעזר סילבר, עמדת אגו"י לוועידה היהודית האמריקאית, הדרך, ו' בניסן תש"ד עמ' 1. במקביל פורסם - די שטעלונג פון אגודת ישראל אין אמעריקע צו דער 'דזשואיש קאנפערענץ, אידישע שטימע, יולי 1943, עמ' 4. דוח אגו"י, רביעי, 1.1.1943-20.6.1943, עמ' 7.

יכול לדחות: כשעצם קיום העם היהודי נתון בסכנה".⁴⁶²

בפועל קצפה הנהגת אגודת ישראל בעיקר על שקופחה בייצוג בכינוס; במכתב לוועדה שהכינה את הוועידה הבהירה אגודת ישראל שלא תוכל להשתתף בה כל עוד "לא יתוקן העוול שנעשה בקביעת ייצוג שאינו הולם את מעמדה של אגודת ישראל".⁴⁶³

מערכת האידישע שטימע - ירחון אגודת ישראל בארצות-הברית - גינתה את הוועידה שהחליטה לקפח את אגודת ישראל ולשלול ממנה את הזכות להיות מיוצגת בה. המערכת תיארה זאת כ"יריקה בפנים לכל היהדות הדתית".⁴⁶⁴

אגודת ישראל ראתה בהחלטת מארגני הוועידה היהודית האמריקאית מאבק כוחות פוליטי; תחושתה הייתה, כי מארגני הוועידה לא הסכימו לכלל ויתור לאגודת ישראל מאחר ש"מטרתם הייתה, מתחילת פעילותם... להבטיח את האופי הציוני הטהור של הכינוס... ולהשתיק כל קבוצה שאינה מזדהה עם הפרוגרמה הציונית".⁴⁶⁵ הוועידה היהודית האמריקאית אמנם לא התמקדה בפעילות הצלה; ועדת הצלה שהקימה - לא פעלה; הוקם ועד לאומי נגד רדיפות היהודים על-ידי הנאצים, בהשתתפות אישי ציבור, אך הוא לא פעל.⁴⁶⁶ עם כל זאת, אפשר להניח, כי נושאי הדיון של הוועידה ואי התמקדותה במצב יהודי אירופה לא היו מונעים מאגודת ישראל לקחת חלק בוועידה, לו ניתן לה הייצוג המבוקש. אגודת ישראל עסקה, גם היא, בנושאי עתיד העם היהודי לאחר המלחמה:

כבר במחצית השנייה של 1941 הקימה אגודת ישראל באמריקה "מכון למחקר בעיות היהדות הדתית לאחר המלחמה" בראשות דוקטור לוין. המכון נועד לאסוף מידע ונתונים סטטיסטיים כדי לגבש לפיהם את תביעות היהדות האורתודוקסית לאחר המלחמה.⁴⁶⁷ במחצית הראשונה של 1942 יזם הקונגרס היהודי העולמי כינוס של נציגי יהדות אירופה לדיון בבעיות היהודים לאחר המלחמה, בלא לעסוק בנושא ההצלה. בכינוס השתתפו גם נציגי אגודת ישראל, וביזמתם קרא הכינוס לפעילות משותפת של הארגונים, בלא שארגון אחד יטען לייצוג מלא ויחסום את הדרך לשיתוף פעולה. הקונגרס היהודי העולמי פנה לאגודת לישראל, בעקבות הכינוס, וביקש אותה לקיים קשר עמו ועם הוועד היהודי האמריקאי במטרה לשתף פעולה.⁴⁶⁸ ביזמת אגודת ישראל שבשווייץ התקיימו באפריל 1943, בברן ובציריך, שיחות בין נציגי אגודת ישראל, הסוכנות היהודית, הקונגרס היהודי העולמי וההסתדרות הציונית בשווייץ, במטרה ליצור מצע משותף לתביעות היהודים לאחר

462 לוין תשמ"ב, על דרכי ההצלה, עמ' 239. נכתב בחשון תש"ד.

463 אגודת ישראל באמריקה אל קלמנסון, ועדת הארגון של הכינוס היהודי האמריקאי, 3.6.1943, דוח אגו", רביעי, עמ' 8.

464 אידישע שטימע, שם.

465 דוח אגו", חמישי, 1.7.1943-31.12.1943, עמ' 9.

466 פרידמן תשמ"ה, עמ' 214-215.

467 דוח אגו", [ראשון], 1.7.1941-31.12.1941, עמ' 5.

468 דוח אגו", [שני], 1.1.1942-30.6.1942, עמ' 7.

המלחמה. בשיחות נדונו התביעות העתידיות לפיצוי העם היהודי בגין נזקי המלחמה ועתידה המדיני של ארץ-ישראל; נוסח מוסכם של התביעות הועבר למרכזי הארגונים שנציגיהם השתתפו בשיחות.⁴⁶⁹ עוד יצוין, כי החלטות הוועידה הארצית הרביעית, שהתקיימה במקביל לכינוס הוועידה היהודית האמריקאית, עסקו בנושאים מדיניים-יהודיים שלאחר סיום המלחמה.

הוועידה היהודית האמריקאית ביקשה לקיים, בסוף יולי 1944, הפגנה המונית למען יהודי הונגריה ופנתה לאגודת ישראל לקחת חלק בהפגנה. אגודת ישראל החליטה, לאחר התלבטות, לא לקחת חלק בהפגנה מאחר שהיא תתרום בפועל להאדרת שמו של סטפן וייז, ואגודת ישראל וכן אגודת הרבנים האורתודוקסים שוב לא יאוזכרו.⁴⁷⁰ דוקטור לוין, שצייד בהשתתפות בהפגנה, ביקש לפעול על-פי התכלית ולא לערב מאבקי כוח פוליטיים בנושא ההצלה.

במקביל להקמת הוועידה היהודית האמריקאית, המשיך להתקיים ועד החירום המאוחד לענייני יהודי אירופה. בפועל לא נעשתה במסגרתו כל פעילות מעבר לניסיון להשפיע על משתתפי ועידת ברמודה לקבל החלטות מעשיות לטובת יהודי אירופה; במחצית השנייה של 1943 הוועד אף לא התכנס לשיבה.⁴⁷¹

ב-24 בספטמבר 1943 (א' חשוון תש"ד) התקיימה ישיבה של ועד החירום המאוחד, ובה העלה סטיפן וייז - כנציג הקונגרס היהודי האמריקאי - את ההצעה לפזר את הוועד ולהעביר את תפקידיו לוועידה היהודית האמריקאית. דוקטור לוין הגיב בשם אגודת ישראל, והבהיר שאינו מתייחס לוועידה שאגודת ישראל אינה משתתפת בה אלא רק לפירוק הוועד המאוחד. בנושא זה אמר דברים בוטים:

ברגע זה אני רואה את עצמי כנציג יהודי אירופה הנרצחים, שביניהם ישבתי לפני שלש שנים. בשמם אני רוצה למחות בכל התוקף נגד הצעת פרוק 'הוועד להצלה' ועשיית רכוש מפלגתי מאסון יהדות אירופה. חרפה היא ופשע... אתם משחקים בדם אחינו ואחיותינו. איך אתם מעזים להציע את פרוק 'הוועד'? בזמן שכזה לפרק ועד הצלה מאוחד? היום צריך לשכוח פוליטיקה ולעסוק במעשים.⁴⁷²

הנושא נדון בשתי ישיבות נוספות שחברי ועד החירום המאוחד קיימו ב-29 באוקטובר 1943 וב-5 בנובמבר 1943; בסיומן התקבלה החלטה ברוב של נציגי חמישה ארגונים נגד ארבעה, בהם אגודת ישראל, לפזר את הוועד.

החלטת ועד החירום המאוחד להפסיק לפעול הוצגה בדוח אגודת ישראל כמניפולציה של

469 ש. עהרמן, אגודת ישראל ומדינת ישראל, דגלנו, תשרי תש"ט, עמ' 3.

470 תרשומות משיבת הוועדה המייעצת [לרוזנהיים] בראשות רוזנהיים, 23.7.1944. איו"ש JM14.410 - מסמכי א"א.

471 דוח אגו"י, חמישי, 1.7.1943 - 31.12.1943, עמ' 10. דוח אגו"י, רביעי, 1.1.1943 - 20.6.1943, עמ' 5.

472 כיצד פורק ועד ההצלה באמריקה, הדרך, כ"ד בטבת תש"ד, עמ' 1.

המנהיגות הציונית בארצות-הברית, שמטרתה הייתה לנטרל את אגודת ישראל ולחזק את כוחה של התנועה הציונית; בוועד החירום המאוחד השתתפו בקביעות שמונה ארגונים: הקונגרס היהודי האמריקאי, בני ברית, ועד החירום האמריקאי לעניינים ציוניים, אגודת ישראל של אמריקה, הוועד היהודי האמריקאי, ועדת העבודה היהודית, מועצת בתי-הכנסת של אמריקה ואגודת הרבנים האורתודוקסים של ארצות-הברית וקנדה. רק ארבעה מהם תמכו בפירוק הוועד. בישיבה השנייה שכונסה, נוסף ארגון תשיעי - נשות הדסה - שתמכו בפירוק, ועמן מנו מצדדי הפירוק חמישה קולות.⁴⁷³

פירוק ועד החירום המאוחד ואי הכללת אגודת ישראל בוועידה היהודית אמריקאית פגעו קשות באגודת ישראל, וראשיה ראו בזאת פגיעה בעצם פעילות ההצלה של הציבור היהודי. פירוק הוועד המאוחד נדון בהרחבה בעיתונות אגודת ישראל בארצות-הברית ובארץ-ישראל.

וכך נכתב במאמר מערכת בהדרך מכ"ד בטבת תש"ד על ועד ההצלה שפורק: "הוועד אמנם לא מילא אחר הציפיות אך...המעט שעשה נעשה בתוקף ההכרה, שמאחוריו עומדת יהדות אמריקה כולה, על חרדי' ציוני' מתבוללי' ופועלי'... הציונים כנסו את 'הוועידה היהודית באמריקה' וייחדוה לבעיות מדיניות שלאחר המלחמה. המטרה היתה ברורה: להשתלט על דעת הקהל היהודית ולרכוש את היפוי כח לדבר בשמו. הישגם היחיד - פירוק 'ועד ההצלה המאוחד'?"⁴⁷⁴

בגיליון הדרך מאמצע חשוון תש"ד הובאו בעמוד הראשון "זה לעומת זה" מכתב מראש ישיבה בפולין שנמלט לסיביר וביקש עזרה כספית ומזון ומברק מהעיתון "משמר", המודיע על פירוק הוועד המאוחד לשעת חירום למען יהודי אירופה מאחר שאין בו צורך בשל הקמת ועד לעזרת יהודי אירופה במסגרת הוועידה היהודית אמריקאית.⁴⁷⁵

באותו העמוד, במאמר המערכת "בשולי ידיעה אחת", הוצג קיפוחה של אגודת ישראל בייצוג בוועידה היהודית אמריקאית, ופירוק ועד החירום המאוחד בידי הוועידה:

הפלא הגדול של אחדות הפעולה בין שומרי תורה ועוזבי', בין אילי הכסף שבועד האמריקאי והסוציאליסטים מ'ועד הפועלים' - הי' כצנינים בעיני הציונים...עוד מפרפרת שארית יהדות אירופה בצפרני החיות הטורפות וציוני אמריקה כבר סתמו עלי' את הגולל וכל מעינם בועידת השלום. ובשעה שהאומה טובעת בים דמעות ודמים הם אומרים מזמורי שיר לעתיד לבוא.⁴⁷⁶

473 דוח אגו", חמישי, 1.7.1943-31.12.1943, עמ' 10. פינסקי 1983, עמ' 482. מצא, כי בעת ייסוד ועד החירום המאוחד נוצרה מתיחות בין מרכיביו על רקע בקשת ארגון הדסה להצטרף - דבר שהיה מעניק רוב לתומכיו ויזו בוועד.

474 מ. ש., משבוע לשבוע, תעודה מחרידה, הדרך, כ"ד בטבת תש"ד, עמ' 1.

475 זה לעומת זה, הדרך, י"ג בחשוון תש"ד, עמ' 1.

476 מ"ש, "משבוע לשבוע - בשולי ידיעה אחת", הדרך, י"ג בחשוון תש"ד, עמ' 1.

לווין תקף את התנהגות חמשת הארגונים במאמר בביטאון אגודת ישראל בארצות-הברית, וטען שהחלטתם התקבלה מטעמי "פרסטיז'ה" ובגלל מאבקי כוח בין ארגונים. עוד תקף לווין את הוועידה היהודית שפעולתה הראשונה הייתה חיסול הוועד המאוחד, שאיגד ארגונים מעוניינים בהצלה.⁴⁷⁷ לווין קרא לפעול למען יהודי אירופה באמצעות שווייץ ותורכיה מתוך הדגשתה של מצוות פדיון שבויים - "בממון יכולים להציל"; יהודי אמריקה יושבים על סיר הבשר ותורמים מעט - "הסכומים ממש מגוחכים"; "כשיבוא יום הפקודה - יוציאו את פנקס 'הוועידה היהודית האמריקאית' ויתברר שבזמן הנורא הזה דנו באמריקה בכובד ראש על דבר הבטחת הזכויות בעד יהודי אירופא אחרי המלחמה... עזרה נפלאה יאמרו הקדושים. האין זה היתול?"⁴⁷⁸

כדוגמה למאבקים בין ארגונים הפוגעים בעבודת ההצלה הביא לווין את הודעת הרביזיוניסטים לעיתונות, לפיה שני נציגים של ארגון יהודי ניסו להניא סנטורים וחברי קונגרס מלתמוך בהצעה להקים ועד פליטים של ממשלת ארצות-הברית, מאחר שהיזמה לכך באה מצד הרביזיוניסטים. לווין קרא להפסיק את המאבקים הפוליטיים בהקשר לעבודת ההצלה ולהקים ועד הצלה משותף לכל הארגונים.⁴⁷⁹

ארגון הוועידה היהודית ופירוק הוועד המאוחד היו נקודות משבר, ולאחריהן שוב לא ניסתה אגודת ישראל בארצות-הברית להרחיב את מעגל המשתתפים עמה בפעולות ההצלה ופעלה למעשה באמצעות ארגוני ההצלה שהיו קשורים עמה, כוועד ההצלה הרבני ואגף הפליטים של צא"ל, וללא שום קשר עם ארגונים אחרים חוץ מהרביזיוניסטים. בדוח הסתדרות אגודת ישראל העולמית על פעולותיה בשנת תש"ג, נכתב: "אג"י היתה הראשונה שדרשה יצירת חזית מאוחדת של כל חלקי היהדות להצלת אחים. לדרישה זו נענו רק הרביזיוניסטים".⁴⁸⁰ בין צעדי ההסברה שאגודת ישראל נקטה בעקבות בידודה הפוליטי היה ניסיון להדגיש את חוסר התועלת שבקיום ועד החירום המאוחד - הגוף שהתנגדה לפיזורו. בראשית 1944 קבעה אגודת ישראל העולמית, כי ועד החירום המאוחד הפסיק בהדרגה את פעילותו לאחר כישלון המאמצים להישגים של ממש בוועידת ברמודה; אף שהוועד המשיך להתקיים רשמית, לא נעשתה בו עבודה מעשית. "נאלצנו לסמוך על פעילותנו אנו, ומגעינו עם אנשי הממשל בווינגטון רבו, כמייצגי היהדות האורתודוקסית העולמית".⁴⁸¹

המשבר שיצרה הוועידה היהודית האמריקאית השתקף גם בדוח שפרסמה הוועידה בנובמבר 1944. בדוח הובהר, כי סדר היום שתוכנן לכינוס הוגבל לדיון בזכויות היהודים ובמעמדם

477 לווין תש"ח, ווי לאנג וועט מען טרייבן פאליטיק מיט'ן אידישען בלוט?, עמ' 81. הודפס לראשונה באידישע שטימע, סבת תש"ד, ינואר 1944.

478 לווין תשמ"ב, על דרכי ההצלה, עמ' 239. נכתב בחשון תש"ד.

479 שם וכן פרידמן תשמ"ה, עמ' 253-254.

480 אגודת ישראל העולמית בשנת תש"ג, עמ' 1. אא"ע 335.

481 דוח אג"י, חמישי, 1.7.1943-31.12.1943, עמ' 1.

בעולם שלאחר המלחמה, ובקביעת זכויות היהודים בארץ-ישראל. ערב פתיחת הכינוס הורחב סדר היום ונכללה בו בעיית הצלת שארית הפליטה. ועדת ההצלה שהכינוס בחר כונסה לראשונה ב-30 באוקטובר 1943. פרק מיוחד בדוח יוחד ל"מאמצים לאחדות", ובו דווח על הניסיונות שנעשו לצרף את הג'וינט לכינוס, ועל המאמצים שנעשו בשלבי ארגון הכינוס להבטיח את השתתפותן של אגודת ישראל ואגודת הרבנים, ללא הצלחה.⁴⁸²

הזדהותה של אגודת ישראל עם הרביזיוניסטים נבעה מהרגשת הדחייה והבידוד שנוצרו נוכח התנהגות הארגונים היהודיים הממוסדים וכן מהתחושה שרק הרביזיוניסטים פועלים בדרכים לא שגרתיות, בדומה לאלה של המחנה האגודאי.

בספטמבר 1943, לקראת הימים הנוראים, פרסמה אגודת הרבנים האורתודוקסים קריאה ליהודי ארצות-הברית ולרבניהם לפעול בנחישות להצלת יהודי אירופה. אגודת הרבנים האורתודוקסים הודיעה כי היא תומכת בפעולות ועד החירום להצלת העם היהודי באירופה התואמות את דרישותיה.⁴⁸³ את דבריה סיכמה בארבע בקשות מנשיא ארצות-הברית: להציל את שארית הפליטה, להזהיר את העולם שרצח יהודים לא ייוותר ללא עונש, לנצל את השפעתו לפתיחת שערי ארץ-ישראל לפליטים וליצור מקומות מקלט בארצות ניטראליות, ולהקים סוכנות אמריקאית מיוחדת להצלת יהודים. עוד הודיעה אגודת הרבנים האורתודוקסים על קיום מצעד מחאה של רבנים לבית הלבן בעצה אחת עם ועד החירום.⁴⁸⁴

גם אגודת ישראל העולמית תיארה את פעילות ועד החירום להצלת העם היהודי באירופה באור חיובי, ועם זאת הבהירה אגודת ישראל כי אינה מוכנה להתחייב לפעול בשיתוף עם ועד זה דרך קבע, מאחר שלא תמיד אפשר להסכים עם שיטות פעולתו ולעתים הן עלולות להיות מסוכנות לעניין היהודי.⁴⁸⁵ בהסתייגות זו ביקשה אגודת ישראל להימנע מלהתחייב לקשר הדוק וכובל עם הרביזיוניסטים, וזאת כדי להותיר פתח לקשרים עם הארגונים האמריקאים האחרים, הממוסדים, שהתנגדו לדרכי פעילותם.

עמדת אגודת ישראל כלפי פעילות ההצלה של הממסד היהודי בארצות-הברית השתקפה בבהירות במאמר של דוקטור לוין שהתפרסם באוגוסט 1943. במאמר תקף לוין את המנהיגות היהודית בארצות-הברית על שלא פעלה די בנושא ההצלה. כשהציעה אגודת ישראל ליצור גוף של אנשי תקשורת, מדינאים ואנשי רוח, שישפיעו על מדיניות ההצלה האמריקאית, דחו זאת המנהיגים באמתלות ש"הם לא ירצו", ש"זה יגדיל את האנטישמיות בארצנו" ועוד. הוא טען שהארגונים היהודים פעלו בהתאם למדיניות ההצלה שהתווה

482 דוח לנציגי הכינוס היהודי האמריקאי, 1.11.1944, ויימן 1990, כרך 5, עמ' 153; הפרק "מאמצים לאחדות" בעמ' 191.

483 הוועד הוקם ביולי 1943 בידי קבוצת ברגסון (ראה להלן).

484 קריאת אגודת הרבנים האורתודוקסים של ארצות-הברית וקנדה, ויימן 1990, כרך 5, עמ' 49.

485 דוח אגו", חמישי, 1.7.1943-31.12.1943, עמ' 12.

הממשל, לפיה ההצלה תיעשה רק עם סיום המלחמה, ולא ההינו להציב תפיסה חלופית להצלה בתוך המלחמה. במאמר נכללו מובאות ממברקי ברכה של רוזוולט ושל המזכיר לענייני חוץ קורדיל הול, שנשלחו לאספת הזדהות עם יהודי אירופה במלון קומודור ביולי 1943. מהמברקים אפשר ללמוד שארצות-הברית התנגדה לנקיטת צעדים מידיים להצלת היהודים וראתה את ההצלה רק בסיום המלחמה. לוין סיים את מאמרו במילים: "יש דרכים להציל הרבה... אבל השאלה העיקרית היא: מדוע 'אין איש'? מדוע הועד המאוחד אינו נעור משנתו? מדוע במחנה העברי כה רבה העזובה? ... מי יקיץ את יהודי אמריקה מתרדמתם?"⁴⁸⁶

התחושה של שעת חירום בשל הצורך להציל מהשמדה את יהודי הונגריה ואת שארית הפליטה בארצות אירופה האחרות הביאה לשינוי באווירה ובהתייחסות אגודת ישראל לארגונים אחרים. באמצע 1944 תיארה הנהגת אגודת ישראל העולמית את כל הארגונים היהודים כפועלים בכל מרצם בניסיון להציל יהודים: "ציונים, רביוניסטים, סוציאליסטים וליברלים, כולם, מונחים על-פי עקרונותיהם וקשריהם האישיים, עשו את המרב כדי להציל יהודים".⁴⁸⁷

ב-3 בפברואר 1944, מיד לאחר שרוזוולט הקים את הוועד למען פליטי מלחמה, פנה רוזנהיים במכתב אל ראשי שלושה ארגונים - אגודת הרבנים, הוועד היהודי האמריקאי, והוועידה היהודית האמריקאית - וביקש מהם, נוכח הקמת הוועד למען פליטי מלחמה, לקיים חזית משותפת במאבק להצלת יהודי אירופה: "מתקיים מה שמכונה 'חילול השם' כאשר שישה או שבעה ארגונים יהודים שונים פונים יום יום לוועד לפליטי מלחמה או למחלקת המדינה עם הצעות דומות או זהות הנוגעות לעבודת ההצלה".⁴⁸⁸

באותו הזמן שלחה הוועידה היהודית האמריקאית מברק לכל ארגוני היהודים שלא נכללו בה, ובו קטע מהחלטה שהתקבלה על-ידה, לפיה יוכלו ארגונים שכאלה להשתתף כחברים מלאים ב"ועדת ההצלה" של הוועידה. המעוניינים הוזמנו למפגש ב-4 בפברואר 1944. אגודת ישראל לא הופיעה למפגש, ורוזנהיים הודיע במברק, כי נוכח סירובם של הארגונים העצמאיים לקבל את מרותה של הוועידה היהודית האמריקאית מן הראוי לקיים שיחות בין המנהיגים לפני קיום מפגש רשמי. בהתכתבות ושיחות נוספות הציע רוזנהיים להקים "ועדת הצלה יהודית מאוחדת" שתאגד בתוכה את הוועידה היהודית האמריקאית וארגונים שאינם חברים בה, כמו אגודת ישראל.⁴⁸⁹ הצעתו לא התקבלה מאחר שהוועידה ביקשה בהחלטתה זו להרחיב את תחום השפעתה ואילו רוזנהיים ביקש לגרום לצמצום כוחה; הפעילות המדינית המקבילה של ארגונים שונים, ללא כל תיאום ביניהם, כפי שרוזנהיים תיאר במכתבו, נמשכה גם להבא.

486 יצחק לעווין, במקום שאין איש, הפרדס, אב תש"ג, עמ' 12.

487 דוח אגו", שישי, 1.1.1944-30.6.1944, עמ' 1.

488 דוח אגו", שישי, 1.1.1944-30.6.1944, עמ' 15.

489 דוח אגו", שישי, 1.1.1944-30.6.1944, עמ' 16.

אגודת ישראל הייתה בארצות-הברית ארגון קטן וחדש שלכאורה לא חייב את הממסד היהודי לכל התייחסות שהיא. אופן פעילותו של המחנה האגודאי מאז ראשית המלחמה במסגרת ארגוני ההצלה שהפעיל ובייחוד במסגרת ועד ההצלה הרבני, והידברותו עם הרבזיוניסטים, לא תאמו את הלך הרוח ששרר בממסד היהודי. משום כך נתפס המחנה האגודאי בחברה היהודית האמריקאית כגורם אופוזיציוני בעל השפעה מדינית רבה, מעבר לכוחו האלקטורלי. אגודת ישראל בארצות-הברית, שלא כאגודת ישראל בארץ-ישראל, לא הסכימה לקבל תכתיבים של ארגונים יהודים גדולים והעדיפה בידוד פוליטי על-פני ויתור על תפיסות ההצלה שהנחו אותה. צא"י בארצות-הברית הייתה גורם כוחני שדחף את המחנה האגודאי אל מחוץ למעגל ההשתתפות. בתוך המחנה האגודאי שמרה צא"י בכל שנות המלחמה על עצמאותה בפעילות ההצלה שקיימה, אף שהייתה ארגון קטן עם מספר חברים מועט. עצמאותה של צא"י באה לביטוי בולט בנושא הארץ-ישראלי: ב-1947, בהשראת רוזנהיים, קיימו ראשי צא"י - טרס ושינקלובסקי - פעילות פוליטית במסדרונות האו"ם, במטרה לקדם פתרונות מדיניים חלופיים להקמת מדינה בארץ-ישראל. פעילות זו נגדה את תפיסתה של הנהגת אגודת ישראל בארץ-ישראל, שתמכה במהלכים המדיניים של הסוכנות היהודית.⁴⁹⁰

בשנות המלחמה הפעיל המחנה האגודאי בארצות-הברית, במישור הבין-לאומי, חמישה גופים במקביל: אגודת הרבנים, הסתדרות אגודת ישראל העולמית, אגודת ישראל בארצות-הברית, צא"י וועד ההצלה הרבני; מלבדם פעלו עוד שתי קרנות מטעם אגודת ישראל לגיוס כספים לעזרת פליטים - תלמידי ישיבות וראשיהן - עזרת תורה וקרן הפליטים של אגודת ישראל העולמית. אפשר להניח שאחת הסיבות לדבר הייתה המאבק על עמדות כוח בתוך ההנהגה. עם זאת, ייתכן שהפניות מצד גופים רבים וההחלטה לפעול כמספר גופים נפרדים נבעו מתוך תחושה שככל שמספר הארגונים הפונים רב יותר כך יהיה ההד לבקשה חזק יותר ויגדל הסיכוי שתיענה. הרב סילבר לדוגמה היה חבר נשיאות אגודת הרבנים, נשיא אגודת ישראל בארצות-הברית, נשיא ועד ההצלה הרבני ויו"ר הוועד הרבני של מועצת צא"י. לעתים הוגשו בקשות דומות לעזרה בחתימת אותם אישים אך בשם ארגונים שונים. לעתים פעלו הגופים כמייצגי אינטרסים שונים - ארגון אמריקאי ארצי, ארגון עולמי, איגוד רבנים או ועד הצלה - הכול בהתאם לנדרש במצבים שנוצרו תוך כדי המלחמה.

המאבק בתוך הנהגת אגודת ישראל השפיע גם על סוגי פעילות ההצלה שהגופים השונים עסקו בהם. פעילות הרחוב האגודאי התמקדה בעזרה ליהודי אירופה והצלת רבנים ותלמידי ישיבות; בנושא זה תפס ועד ההצלה הרבני מקום מרכזי. צא"י ואגודת ישראל נאלצו לקיים פעילות עצמאית בנושא זה כדי לשמור על מסגרותיהן הארגוניות ולא להיעלם מעיני

490 פונד תשנ"ט, עמ' 139-141.

הציבור האגודאי.

פעילות ההצלה של המחנה האגודאי הייתה שונה מזו של הארגונים היהודים האחרים וחריגה באופייה. השוני נבע מההבדלים בין התפיסות החברתיות של המחנה האגודאי לאלה של המחנות היהודיים האחרים: הציבור היהודי בארצות-הברית ביקש להשתלב בחברה הכללית, וחלק מנטייה זו הייתה עמידה בדרישות החוק. כשממשלת ארצות-הברית אסרה לשלוח עזרה לחו"ל, ציית הציבור היהודי האמריקאי להוראות כדי להפגין נאמנות לאומית אף שהדבר מנע עזרה מיהודים באירופה. ציבור זה לא פעל למען הגירה יהודית לארצות-הברית מחשש שהמהגרים מאירופה ישוו לציבור היהודי בארצות-הברית תדמית של שונים. הם צפו בזלזול ובביקורת על דרכי הצלה שכללו שוחד ותשלום דמי כופר. ואולם בכל אלה לא היה גורם מעכב ליהדות האורתודוקסית, שראתה בכלל של "ישראל ערבים זה לזה" ערך עליון.⁴⁹ אגודת ישראל בארצות-הברית אופיינה בכמה מרכיבים חברתיים שייחדו אותה משאר הארגונים היהודים: הייתה זו תנועה חדשה, אורתודוקסית, שייצגה יהודים אשר לא היה עימם עם העם האמריקאי, וראו עצמם מחויבים להלכה לפני מחויבותם לחוקה האמריקאית או לכל נושא אזרחי אחר; ההזדהות הרבה עם יהודי אגודת ישראל שבפולין גם הקשתה עליהם לשתף פעולה עם ארגונים יהודים גדולים וותיקים בארצות-הברית.

עם זאת ביקשה אגודת ישראל באמריקה ליצור מסגרות פעולה משותפות לה ולארגונים אחרים שפעלו בתחום ההצלה, בייחוד לאחר פרסום הידיעות בדבר השמדת יהודי אירופה. תחושת הצורך בשיתוף פעולה עם מרב הארגונים היהודים הייתה נחלת כל סניפי אגודת ישראל בארצות השונות. לא היה זה פרי מדיניות הוועד הפועל העולמי - זה לא הצליח לכפות את תפיסתו המדינית בעת רגיעה וודאי שלא ניסה לעשות זאת בזמן המלחמה; הייתה זו ידיעת השואה שבאה על העם היהודי ועל חברי אגודת ישראל בפרט, שדחפה את ראשי אגודת ישראל לפעול בכל אמצעי כדי לעזור ליהודי אירופה הכבושה ולנסות להצילם. קריאות להשתתפות בפעילות העזרה הופנו אפילו לקהילה הרפורמית בארצות-הברית, עמה לא הסכימו ההתאגדויות החרדיות לקיים כל קשר.

מצוות הצלת נפשות ותחושת החובה להציל את העילית התורנית דחפה ציבור קטן זה לפעילות מאומצת ומרוכזת של התרמה ופעולות עזרה והצלה שלא היו מוכרות בציבור היהודי הכללי.

במאי 1944 תיאר עורך ביטאון אגודת ישראל באמריקה את עבודת ההצלה הנעשית בידי אגודת ישראל וקבע, שבעוד ארגונים אחרים בעלי המונופול על "הקדמה האנושית" כקונגרס היהודי העולמי דחקו את ההצלה לשולי עשייתם, באגודת ישראל תפסה העשייה את מקום

כל הפעילות.⁴⁹² הייתה זו אמירה גורפת שלא תמיד תאמה את המציאות, אך ודאי ביטאה את תחושת ההנהגה של אגודת ישראל שהציבה את נושא ההצלה בראש סולם עדיפויותיה.

7. ועד ההצלה הרבני

אגודת הרבנים האורתודוקסים של ארצות-הברית וקנדה קיימה ועידה בניו-יורק בראשית כסלו ת"ש (נובמבר 1939). בוועידה הוחלט להפעיל מגבית למען רבנים, תלמידי ישיבות וראשיהן שנמלטו מפולין הכבושה. לצורך זה נקבע ועד מכין לקרן הצלה. שם הוועד היה בתחילה "ועד ההצלה בעד הישיבות המרכזיות נגועות המלחמה" ולאחר זמן מה שונה ל"ועד ההצלה למען הפליטים תלמידי ישיבות, רבנים ומנהיגי קהילות". בסוף 1942, לאחר שהורחבו שטחי פעילותו, נקרא שמו "ועד ההצלה" (להלן - ועד ההצלה הרבני). הרב אליעזר סילבר, נשיא אגודת ישראל באמריקה וחבר נשיאות אגודת הרבנים האורתודוקסים, יזם את הקמת הוועד והיה נשיאו. אגודת ישראל אף הציגה את ייסוד הוועד כיזמה של התנועה ולא רק כיזמה אישית של סילבר.⁴⁹³ נוסף על סילבר היו בין חברי הנהלת ועד ההצלה הרבני שלושה מחברי הוועד הפועל של אגודת ישראל בארצות-הברית. בשנות המלחמה לקחו חלק בפעילות הוועד עוד כמה מנהיגים מאגודת ישראל: רוזנהיים - נשיא אגודת ישראל העולמית, אלימלך טרס - ראש צעירי אגודת ישראל בארצות-הברית והרב אהרון קוטלר - ראש מועצת גדולי התורה בארצות-הברית. יש הסוברים כי אף שסילבר היה נשיא אגודת ישראל, העדיף לא לזהות את ועד ההצלה עם המחנה האגודאי; כך היה יכול ועד ההצלה הרבני לגייס תרומות מקהל תורמים גדול יותר מהציבור האגודאי, כשחלק מהתורמים בעלי היכולת הכלכלית ובתי-הכנסת היו מזוהים עם המזרחי.⁴⁹⁴ בשנים הראשונות לפעילותו הייתה הנהגת ועד ההצלה הרבני מזוהה בעיקר עם המחנה האגודאי; לקראת סיום המלחמה נעשו שינויים במבנה שלו, ובהנהגתו שולבו אישים מתנועות אורתודוקסיות שונות, בהן המזרחי.⁴⁹⁵

ועד ההצלה הרבני פעל באמצעות שליחים בארצות ניטראליות, שהיו קשורים גם עם אגודת ישראל העולמית. בפועל היו השליחים אישים באגודת ישראל שקיימו פעילות עזרה עצמאית, וועד ההצלה נעזר בהם בפעולותיו - העברת כספים ומזון לתחומי הארצות הכבושות, העברת הוראות שימוש בכספים, קבלת מידע וניסיונות הצלה. ח"י אייז, נציג אגודת ישראל בשווייץ, היה הפעיל המרכזי של ועד ההצלה בשווייץ; הוא עסק בהעברת חבילות מזון לפליטים בארצות שונות ובמגעים עם הצלב האדום הבין-לאומי להצלת

492 גרויסע הצלה ארבייט פון אגודת ישראל, אידישע שטימע, מאי 1944, עמ' 1.

493 דוח אג"י, חמישי, 1.7.1943-31.12.1943, עמ' 11.

494 קרנולר 1991, כרך ב, עמ' 115.

495 סומפולינסקי 1988, עמ' 613. מציין את הרב זאב גולד, הרב יששכר ברגן ודוקטור זרח ורהפטיג כקשורים לפעילות ועד ההצלה הרבני.

יחידים.⁴⁹⁶ איזו נפטר בנובמבר 1943 ויצחק שטרנבוך,⁴⁹⁷ שפעל במקביל לו, היה מאז לנציג ועד ההצלה הרבני בשווייץ. עוד פעלו כשליחי הוועד: וילהלם וולבה בשבדיה, ורנה רייכמן בטנג'יר; בתורכיה היו לוועד שלושה נציגים: יעקב גריפל, יוסף קלרמן ול' קסטנר; שני הראשונים היו גם נציגי ועד ההצלה המאוחד ב"משלחת קושטא": גריפל מטעם אגודת ישראל, וקלרמן מטעם הרביזיוניסטים.⁴⁹⁸

ב-1940 שלח ועד ההצלה את פראנק גיומן ליפן, כשליח מיוחד לבחון בשביל תלמידי הישיבות שנקלעו לשם דרכים להגר לארצות-הברית או לארצות אחרות בעולם החופשי;⁴⁹⁹ את דוקטור שמואל שמידט שלח ועד ההצלה לליטא, כדי לעמוד על צרכי הפליטים ולקבוע את סוגי העזרה המידית הדרושים להם.

הפעילות הראשונית של ועד ההצלה הרבני התרכזה בעזרה לבני הישיבות שנמלטו לליטא, ולאחר מכן לאלה מהם שהגיעו לשנחאי או לברית-המועצות. עד סיום המלחמה סיפק ועד ההצלה עזרה כלכלית לקבוצות פליטים אלה וניסה לפעול להגירתם לארצות-הברית או לארץ-ישראל. מעבר לפעילות זו, עד סוף 1942 לפחות ראה ועד ההצלה את עיקר תפקידו בתמיכה ברבנים, בראשי ישיבות ובתלמידיהן, בארצות שמצאו בהן מקלט וכן בארצות הכבושות ובניסיונות להצלתם; ועד ההצלה הרבני סיפק להם כספים לרכישת דרכונים של ארצות דרום-אמריקה, בניסיון להגר בעזרתם לארצות נייטרליות או כעילה שלא להישלח למחנות השמדה. ההחלטה לרכז את פעילות הוועד בעזרה לרבנים ובני ישיבות נבעה מתוך תפיסת העולם של ראשי אגודת ישראל, שראו בעולם הישיבות את מרכז התנועה והעם כולו. מנהיגות אגודת ישראל בעולם החופשי ראתה צורך לדאוג בראש ובראשונה לראשי הישיבות ולתלמידיהן, ולאפשר להם להמשיך בפעילותם במקומות החדשים שאליהם נקלעו. אפשר שההחלטה הראשונית של אגודת הרבנים האורתודוקסים לפעול למען רבנים וראשי ישיבות נבעה רק מהצורך לעזור לבני מעמדם, שכן אגודת הרבנים פעלה בדומה לאיגודים מקצועיים בארצות-הברית, בעוד מועצת גדולי התורה של ארצות-הברית, שהוקמה במקביל לה, מתפקדה היה לקבוע עמדות הלכתיות ולהיות מנהיגות רוחנית.

פרשת חברת האניות היפנית "נ.י.ק." היא דוגמה לאופן פעילות ועד ההצלה הרבני והתמקדותו בהצלת בני ישיבות: בנובמבר 1940 התקשרה הוועדה הארץ-ישראלית שהוקמה ביפן, ביזמת ורהפטיג, עם חברת אניות גדולה "נ.י.ק." בהסכם לפיו תרכוש הוועדה מהחברה 500 כרטיסי הפלגה לפליטים הנמצאים בליטא; בעבור הפליטים יושגו רישיונות עלייה לארץ-ישראל

496 אגודת ישראל העולמית בשנת תש"ג, הדרך, ג' בתשרי תש"ד, עמ' 6.

497 ב-1941 הקים שטרנבוך בשווייץ את "היג'פס" - ארגון סיוע לתלמידי הישיבות שבשנחאי ולראשיה, שהרחיב במהלך המלחמה את היקף פעילותו והיה למעין שלוחה של ועד ההצלה הרבני.

498 ברלס תשל"ה, עמ' 95. הציג כנציג ועד ההצלה הרבני פעילי הצלה באירופה שקיימו קשר מתמיד עם הוועד: ש"ז אונגר, הרב וויסמאנדל וד' דינבאום מסלובקיה; יליוס ילינק, פיליפ פרוידגור, ד' רוט ודוקטור ריינר מהונגריה.

499 זורוף תש"ס, עמ' 240.

או ויזות כניסה לארצות אחרות. החברה הבטיחה לדאוג שקונסול יפן במוסקבה ימציא לפליטים האמורים ויזות שתאפשרנה להם לצאת מליטא ולהפליג ליעדיהם. בשלב הראשון נמסרו לחברה שמות 210 פליטים. ורהפטיג פנה לארגונים שונים, בהם הג'וינט, הסוכנות היהודית והקונגרס היהודי העולמי, וביקש לממן את רכישת הכרטיסים; רק ועד ההצלה הרבני נענה לבקשה. ואולם, נכונותם העקרונית של ראשי ועד ההצלה הרבני להשתתף במימון רכישת הכרטיסים הותנתה בייעוד הכספים רק להצלת בני הישיבות ולא לטובת פליטים שמחוץ לחוגם. גם המלצות פראנק ניומן, שליח ועד ההצלה הרבני, לתמוך בתכנית ללא התניות וללא הסתייגויות לא הועילו ו"ועד ההצלה דרש שכל הכספים שהוא מגייס יהיו כולם קודש להצלתם של ראשי ישיבות ותלמידיהן, ואילו המקדמה שאני [ורפהטיג] התחייבתי לה הייתה מכוונת לפליטים מכל ישראל".⁵⁰⁰ ורהפטיג סבר כי לו נמצא מימון מתאים במועד, היה אפשר להציל בדרך זו אלפי יהודים.

ההעדפה להציל את העילית הרבנית על פני כלל ישראל בלטה פעם נוספת במחלוקת שהתגלעה באמצע 1943 בין ועד ההצלה לסוכנות היהודית בטהרן: ממשלת פרס התירה לשלוח אחת לחודש כמות מוגבלת של חבילות מזון לברית-המועצות. משלוח החבילות, כולל אלה של ועד ההצלה הרבני, בוצע בידי הסוכנות היהודית. ועד ההצלה הרבני, שביקש להרבות במספר החבילות שנשלחו לרבנים ולתלמידי ישיבות, שלח כמה חבילות לבני אותן משפחות. נציגי הסוכנות בטהרן גילו זאת וסירבו להעביר את החבילות ליעדן. הם הבהירו כי כל חבילות מזון נוספת הנשלחת למוטבי ועד ההצלה הרבני מונעת חבילה שכזו מפליט יהודי אחר היושב בברית-המועצות ואינו נעזר בוועד ההצלה. ראשי ועד ההצלה לא קיבלו את טיעוני הסוכנות וגרסו כי הסוכנות היהודית אמורה לעזור לכלל הפליטים, ובהם גם נתמכי ועד ההצלה הרבני, ואילו חבילות המזון של הוועד הן בגדר תוספת מיוחדת לתמיכה הרגילה.⁵⁰¹ ועד ההצלה המשיך במשלוח החבילות לנתמכים בדרכים שונות.

ועד ההצלה הרבני חיפש דרכים שונות ומגוונות להצלה: באפריל 1941 (אייר ת"ש), בניסיון להרחיב פעילות שהחלה בה צא"ל להשגת ויזות והתחייבויות תמיכה כדי לאפשר לרבנים ולתלמידי ישיבות מאירופה להגר לארצות-הברית, פרסם ועד ההצלה קריאה: "הצילו אחים! בידכם נפשות גאוני תורה! מכל בעל יכולת לא כסף ולא זהב נבקש הפעם אך חתמו ידכם על אפידיוויטס... כל איש ואיש החפץ לקנות עולם הבא, להיות חלקו בין פודי נפשות..." המוכנים לחתום התבקשו לפנות לוועד ההצלה כדי לקבל את "שם הרב ושם האיש אשר עומד בסכנה".⁵⁰² הוועד ביקש לגייס מיהודים אמריקאיים התחייבויות תמיכה שתאפשרנה לפליטים להגר לארצות-הברית. ועד ההצלה הרבני שלח לקהילות ברחבי ארצות-הברית טופסי מכתב ופרטי רב - פליט. הקהילות התבקשו להודיע לקונסול באירופה, בנוסף

500 ורהפטיג 1984, עמ' 193-196, 207. נ.ק. = Nippon Jusen Kaisa

501 זורוף 1986, עמ' 129.

502 הצילו אחים!!!, הפרדס, אב תש"א, עמ' 4.

שבטופס המכתב, כי הן מבקשות להעסיק את הרב בקהילתן לאחר שמצאוהו מתאים למשרה והכינו חוזה להתקשרות עמו; בטופס המכתב התבקש הקונסול להנפיק לרב ולבני משפחתו ויזה שתאפשר להם להגיע לארצות-הברית.⁵⁰³

ניסיון אחר להוצאת הפליטים מברית-המועצות נעשה בידי אגודת הרבנים. זו פנתה במכתבים ליהודים אזרחי ארצות-הברית, שאחד מקרוביהם היה לכאורה פליט בברית-המועצות, ובהם ביקשה למלא טופסי בקשה להיתר יציאה מברית-המועצות ולציין שם של בן משפחה המשרת באחד מצבאות הברית. אם מקבל המכתב לא היה מוכן לחתום על הבקשה או לא היה בין קרוביו חייל בצבאות הברית, התבקש מקבל המכתב להחזירו כדי שיהיה אפשר לפנות ליהודי אחר שאולי יוכל לעזור לפליט האמור.⁵⁰⁴

אחד הניסיונות להוציא ראשי ישיבות ותלמידיהן מברית-המועצות נעשה בנובמבר 1943. בשם אגודת הרבנים, פנורונברג סילבר ולוינטל במכתב לרוזוולט, ובו עמדו על מצבם הקשה של כ-500 פליטים, ראשי ישיבות ותלמידיהן, המצויים בברית-המועצות ליד גבול פרס. הכותבים ציינו כי ממשלת פולין הגולה הבטיחה להשיג בעבורם ויזות למקסיקו, ורוזוולט התבקש להורות לשגרירו המיוחד - יוסף דיוויס - לבקש מממשלת ברית-המועצות לאשר את יציאתם לפרס, שם ישהו עד שתתאפשר הגירתם למקסיקו. בתקופה זו יישאו הארגונים היהודים בכל הוצאות אחזקתם.⁵⁰⁵

עד יוני 1941 סייע הוועד ל-2,500 רבנים ותלמידי ישיבות להגר לארצות-הברית, לקנדה ול ישראל, ושלח כספים למזון לתלמידי הישיבות שמצאו מקלט בשנחאי ובאסיה התיכונה הסובייטית. הממשל האמריקאי הבטיח לרבנים ולתלמידי ישיבות יותר מ-2,000 ויזות כניסה מיוחדות לשעת חירום לארצות-הברית. הוויזות הובטחו על-ידי משרד המלחמה בעיקר הודות לפעילות של אלימלך טרס - נשיא צעירי אגודת ישראל באמריקה.⁵⁰⁶

בכל שנות המלחמה העביר ועד ההצלה, כאמור לעיל, כספים לשנחאי ולברית-המועצות, לכלכלת בני הישיבות וראשיהן שמצאו שם מקלט. בשנים הראשונות למלחמה מצא הוועד דרכים לעקוף את איסורי הממשל האמריקאי להעביר כספים לארצות אויב: כספים ומזון הועברו באמצעות רבנים שהתגוררו בארצות ניטראליות כשבדיה, אורוגוואי וארגנטינה; תושבי שנחאי, בעלי ממון, מסרו סכומי כסף לראשי הישיבות ששהו שם, ובתמורה הופקדו סכומי כסף מקבילים בחשבונות הבנק של ידידיהם בניו-יורק.⁵⁰⁷ עוד נעזר ועד ההצלה בהעברת הכספים בשירותי נציגויות פולין בארצות-הברית. בסוף 1943, נוכח בקשות ועד

503 פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 13.

504 פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 54.

505 אגודת הרבנים האורתודוקסים בארצות-הברית וקנדה, ניו-יורק, אל הנשיא, וושינגטון, [5.11.1943], פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 27.

506 אליעזר סילבר, ראשי ישיבות ותלמידיהן בנודדיהם, בית יעקב, חשון תש"ך, ע"מ 6.

507 זורוף 1986, עמ' 125.

ההצלה הרבני, שינה הממשל האמריקאי את מדיניותו ואפשר להעביר כספים לסלובקיה למימון הברחת פליטים לשטח הונגריה. מזכיר המדינה, אדולף ברלע, בעת שאישר את הבקשה ונתן רישיון להעביר כספים, קבע "מדיניות שלילת הכופר שוב אינה מתאימה לזמן הזה".⁵⁰⁸

בפברואר 1944 קיבל ועד ההצלה רישיון קבוע להעברת הכספים לשנחאי.⁵⁰⁹ אשר לתלמידי הישיבות הפליטים שבשנחאי, הציע הרב קלמנוביץ - מראשי ועד ההצלה - להעבירם לשבדיה או למקסיקו; הצעתו, אף שזכתה להסכמת ממשלי ארצות-הברית ויפן, לא יצאה לפועל.⁵¹⁰

עד אמצע 1943 נועדו רוב הכנסות ועד ההצלה הרבני להחזקת אלפי בחורי ישיבה ורבנים שנמלטו לברית-המועצות ולשנחאי, ורק חלק קטן מההכנסות נועד לעזרת היהודים שבארצות הכבושות בידי הנאצים.⁵¹¹

העובדה שפעולות העזרה של ועד ההצלה הרבני כוונו בעיקר לרבנים ולתלמידי ישיבות, ואילו כלל הפליטים - כולל פליטים מהמחנה האגודאי - לא זכו להיעזר במגביות אגודת ישראל, עוררה תרעומת בציבור האגודאי. סילבר נדרש לכך וניסה להסביר מדיניות זו של ועד ההצלה בישיבת "קרן ההצלה" שהתקיימה ביום י"ד בכסלו ת"ש בשיקגו. הוא הבהיר שהג'וינט עוסק בעבודת הצלה לכלל יהודי פולין "אבל אנחנו מוטל עלינו עוד חוב קדוש לעשות מגבית מיוחדת להצלת בתי התורה, אשר המה הקיום של עם ישראל".⁵¹²

גם רוזנהיים וחבריו בהנהלת אגודת ישראל העולמית לא היו שלמים עם מדיניות ההצלה של ועד ההצלה הרבני. בדוח על פעילותה ועשייתה של אגודת ישראל במחצית השנייה של 1941 עמד רוזנהיים על תרומת ועד ההצלה הרבני למשלוחי המזון לתלמידי ישיבות ורבנים בשנחאי, בעוד אגודת ישראל באמריקה תמכה בהם בהיקף קטן. עם זאת קבע רוזנהיים: "יש צורך דחוף להשיג מקורות מימון כלשהם שייחודו לעזרה לפליטים דתיים בכלל ושל גברים ונשים, הזכאים לעזרת אגודת ישראל וכיום מופקרים לאבדון".⁵¹³ מצב זה נמשך עד סוף שנת 1942.

ככל שרבו הפליטים כן גבר הלחץ להרחיב את מעגל הנהנים מעזרה, מעבר לתלמידי הישיבות. ב-1943, בעקבות הידיעות על השמדת יהודי אירופה, גברו הלחצים מתוך המחנה האגודאי לשינוי מדיניות ההצלה שלו; המאבק התפתח גם לדרישה לשינויים בצמרת ועד ההצלה. בעיתוניה של אגודת ישראל פורסמו מכתבים שתקפו את סילבר, והוא הודיע על

508 פינגולד 1970, עמ' 227.

509 דוח שבועי של הוועד למען פליטי המלחמה 1944.2-28.4, ויימן 1990, כרך 11, עמ' 27.

510 ויימן 1996, עמ' 568.

511 דוח אגו"י, חמישי, 1.7.1943-31.12.1943, עמ' 11.

512 שם, עמ' 4.

513 דוח אגו"י [ראשון], 1.7.1941-31.12.1941, עמ' 7.

התפטרותו מנשיאות אגודת ישראל. טרס כתב לו מכתב תמיכה, ובו קבע כי אגודת ישראל לא תקבל את התפטרותו: "פתחת בקרב שהיה צריך להתחיל בו לפני זמן רב".⁵¹⁴

האפשרויות להציל יהודים מרומניה ומפולין באמצעות העברתם להונגריה, והדרישות לפעול למען אוכלוסייה רחבה מבעבר, חייבו שינוי בפעילות ועד ההצלה. הוועדה המייעצת לנשיא אגודת ישראל - רוזנהיים - ראתה לנכון לקדם את הרחבת הפעילות של ועד ההצלה. הוועד החל להרחיב את תחום פעולותיו למתן עזרה ולהצלה למעגל רחב יותר של חברי המחנה החרדי. בהתאם לכך מונה ועד פועל חדש לוועד ההצלה הרבני שהורכב מ-18 אישים, בהם ארבעה רבנים, חמישה ראשי ישיבות ושמונה "בעלי בתים". בוועד פועל חדש זה יוצגו כמה ארגונים: אגודת ישראל, ישראל הצעיר, המזרחי וקבוצות נוספות. רוזנהיים הביע תקווה שבהרכבו החדש יוכל הוועד לשמש מכשיר כספי לעבודת הצלה אורתודוקסית, מאחר שארגוני הצלה כלליים, כמו הג'וינט, אינם עונים לדרישות.⁵¹⁵

בינואר 1944, פרסם ועד ההצלה הרבני הצהרה בדבר הרחבת פעילויותיו:

ועד ההצלה נוסד לשמירת אוצרות התורה של עם ישראל... על-ידי הצלה ועזרה לפליטים בני ישיבות, רבנים ומנהיגי קהילות. ועד ההצלה החליט להיענות, נוכח מצב החירום, לפניית הרבות של אישים רבניים בכל העולם להגיש עזרה והצלה להמוני היהודים הסובלים באירופה. ועד ההצלה ראה עצמו מחויב להרחיב את פעילויותיו להצלת כלל היהודים.⁵¹⁶

עם הרחבת פעילות ועד ההצלה הרבני נוצר עימות בין ראשי הוועד לראשי אגודת ישראל באמריקה. ראשי אגודת ישראל טענו כי הוועד הרחיב את פעילותו גם לשטח המדיני, נוסף על העיסוק בנושאי עזרה הקשורים במימון כספי גרידא. אגודת ישראל ביקשה לראות בוועד ההצלה הרבני ארגון עזרה ליהודי אירופה כדוגמת הג'וינט; ב-1944 היא הציגה את פרטי העימות בדוח לחבריה: "בגלל סיבות אישיות הקשורות לאהבת ישראל ולפעילות הרבה של שנים ממנהיגי ועד ההצלה - הרבנים אהרון קוטלר ואברהם קלמנוביץ - כבש ועד ההצלה בהצלחה את שטח העבודה הפוליטית של היהדות האורתודוקסית..." שטח המצוי בתחום העבודה של אגודת ישראל. "אילו הסתדרות אגודת ישראל העולמית הייתה עומדת על זכותה הייחודית - כפי שדרשו כמה ממנהיגיה - לייצג את כל נושאי ההצלה המדיניים והחברתיים של היהדות האורתודוקסית הלא-ציונית, היה נוצר עימות פנימי. מאחר שעומדת שכוה היה הרה אסון בימים אלה, החלטנו להתפשר עם מנהיגי ועד ההצלה גם בנושאים מדיניים טהורים". אגודת ישראל הגיעה להסכם עם ועד ההצלה על אופן חלוקת הכנסותיו לפיו 75% מהכנסות המגביות בניו-יורק רבתי - המקור העיקרי להכנסות הוועד - יוקדשו לפעולות הצלה באירופה, ו-25% לכלכלת בחורי הישיבות הפליטים. ההכנסות

514 מיכאל טרס אל הרב א. סילבר, סינסינטי, 10.12.1942. אי"ש JM14.617 - מסמכי א"א.

515 דוח אג"י, חמישי, 1.7.1943-31.12.1943, עמ' 11.

516 הצהרה בדבר החלטות שנתקבלו בכינוס ועד ההצלה שהתקיים ב-5.1.1944-6.1.1944, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 58.

ממגביות שמחוץ לניו-יורק תשמשנה לפעילויות האמורות ביחס הפוך.⁵¹⁷

בשנת 1944, על רקע השינויים במטרות ועד ההצלה הרבני ובהנהגתו, הפסיקה צא"י להזרים כספי תרומות שנועדו להצלה אל ועד ההצלה, והפקידה אותם בקרן מיוחדת להצלה. טרם חשש שהכספים ישמשו את ועד ההצלה למטרות הכלל-יהודיות של ההצלה בשעה שהוא ביקש לייחד את הכספים להצלת רבנים וראשי התנועה. הוא הסכים להעביר כספים לוועד ההצלה הרבני רק לאחר שהועברו כספים מהוועד לשטרנבון בשווייץ או לגריפל בתורכיה. בדרך זו נהג בתרומות בסכום של כ-24,000 דולרים, שגייס במחצית הראשונה של שנת 1944. טרם הסביר את צעדו זה במילים: "אינני מבקר את עבודתם הכללית, אך אני חש שכל דולר שנאסף למטרת הצלת יהודים באירופה הכבושה, וביחוד הקבוצה של 1,200 רבנים ובחורי ישיבות, יש להשתמש בו למטרה זו בלבד..."⁵¹⁸

פעילות ועד ההצלה הרבני מומנה בעיקר מתרומות שגויסו מיהודי ארצות-הברית; ראשי ועד ההצלה השקיעו מאמצים רבים כדי להרחיב את מעגל התורמים ולהגדיל את היקף התרומות. גיוס התרומות נעשה בדרכים מגוונות ובפנייה לקבוצות אוכלוסייה שונות. המודעות הראשונות שיהודי ארצות-הברית נקראו בהן לתרום להצלה פורסמו בסוף שנת 1939 ובראשית 1940, עם הקמת ועד ההצלה הרבני. לקראת ראש השנה ת"ש, פרסמה אגודת הרבנים האורתודוקסים, בנשיאות ישראל הלוי רוזנברג, אליעזר סילבר ודוד ארי' לוינטל, הכרזה שתיארה את רדיפות היהודים בפולין וקראה ליהודי אמריקה "ליתן צדקה לעזרתם".⁵¹⁹

בטבת ת"ש פורסמה מודעה באידיש מטעם "ועד ההצלה לישיבות שנפגעו במלחמה" בכותרת "עזרו להציל את התורה". במודעה התבקשו יהודי ארצות-הברית ובתי-הכנסת לתרום כספים לעזרת תלמידי ישיבות ורבנים שנמלטו מביתם ומצויים בדרכים ובמקומות מקלט ללא אמצעי מחייה.⁵²⁰ קריאה דומה התפרסמה בכסלו ת"ש בעברית.

השינוי במטרות ההצלה של הוועד והרחבת האוכלוסייה הנעזרת בו באו לביטוי גם במודעות התרמה. ב-1943 ביקש ועד ההצלה להדגיש כי הוא פועל להצלת כלל ישראל ולא רק להצלתם של תלמידי ישיבות. פניותיו לתרומות הופנו לציבור היהודי האמריקאי כולו ואולי אף לציבור לא יהודי. בדיווח של ועד ההצלה על פעולותיו, דיווח שנמסר בשפה האנגלית, הוצגו מטרותיו, בהן עזרה ליהודים גולים והעברת יהודים משטחי כיבוש למקומות מבטחים; כמטרה אחרונה הוצגה "הקמה מחדש של המוסדות הגדולים ללימודי היהדות שנעקרו ממקומם על-ידי המלחמה, אשר היו רוח עמנו והם הבסיס להתפתחות הרוחנית והתרבותית

517 דוח אגו"י, שיש, 1.1.1944-30.6.1944, עמ' 15.

518 מיכאל ג' טרם, אל הרב הרברט ס' גולדשטיין, ניו-יורק, 1.8.1944. איו"ש JM14.407 - מסמכי אא"א.

519 הכרזת אגודת הרבנים ליהודי אמריקה, הפרדס, תשרי ת"ש, עמ' 3.

520 העלפט ראטעווען די תורה!, הפרדס, טבת ת"ש, עמ' 7.

של עמנו בעתיד".⁵²¹ בשני ביטאונים של המחנה האגודאי פורסמו בינואר 1944 על פני עמוד שלם מודעות דומות תחת הכותרת: "אחינו ואחיותינו באירופה הנאצית יכולים וחייבים מיד להינצל". בשתי כתבות מקבילות דיווח סילבר בעברית ובאידיש על עבודת ועד ההצלה וקרא לציבור היהודי לתרום כספים לוועד ההצלה.⁵²² בכותרת משנה תוארו הנרצחים בגיהנום הנאצי כ"נשכחים". במודעות הובאו בין השאר החלטות ועד ההצלה מיולי 1943, שכללו שורה של דרישות מהעולם החופשי: לפעול ליצירת סוכנות ממשלתית מיוחדת להצלת יהודי אירופה; בעזרת גורמים בין-לאומיים להשיג ממדינות כבושות בהן קיים ממשל עצמי הבטחות שלא לפגוע ביהודים; לדרוש מממשלות הונגריה, רומניה ובולגריה לא להרשות לגרש את היהודים מתחומן; לדרוש מארצות נייטרליות ומארצות-הברית לפתוח את שעריהן לפליטים, לפחות לתקופת המלחמה, וכן לדרוש מממשלת בריטניה לפתוח את שערי ארץ-ישראל לפליטים.

במודעה לכלל יהודי אמריקה בכותרת "על החורבן" עמד ועד ההצלה הרבני על חורבן ישיבות ואבדן ילדי ישראל וקרא: "יהודי אמריקה! אח ואחות! אנו עומדים ומחכים על עזרתכם, תרומת ידכם אל תאחרו את השעה!"⁵²³

בינואר 1944 פרסם דוקטור יצחק לוין קריאה לתרום כספים להצלה וציטט מתוך מכתב שקיבל איזו בשווייץ מרב ברומניה:

...נפש ישראל ע"י שני רוצחים נהרגו - הרוצח הראשון הוא הצר הצורר, והרוצח השני הוא חסרון הכסף... יראי ד' בארצות החופש הדבקים בד' ובתורתו אשר ודאי לא יאכלו מאכלות אסורות ולא יחללו שבת... ואי' חובתם נגד המצווה הקדושה של לא תעמוד על דם רעך... "לוין עמד על השפע הכלכלי בארצות-הברית ועל מיעוט התרומות לנושא ההצלה וסיים: "אבל אשמים אנחנו על אחינו אשר ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו ולא שמענו".⁵²⁴

באפריל 1944 הודפסה בשולי עמוד של אידיש שטימע, ביטאון אגודת ישראל בארצות-הברית, כתובת גדולה באידיש: "תימכו ועזרו לוועד ההצלה העושה עבודת קודש גדולה!"⁵²⁵

במאסר 1944 - אדר תש"ד - פרסם ועד ההצלה מודעה ובה נדרשו יהודי ארצות-הברית לתרום הכנסותיהם בשבוע אחד; התרומה תוארה כ"כופר נפש" לתורם ולבני ביתו, והכספים יועדו לעזרה ולדרכי הצלה שונות. בתיאור היהודים הסובלים והנהרגים שלמענם מיועדות התרומות נכללו גדולי תורה ובני ישיבות שהוגלו לברית-המועצות. "... צריך לתת לפחות

Three Years Work of Vaad Hahatzala, a factual record, New York. 521

אליעזר סילבר, אונזערע ברידער און שוועסטער אין נאצי-איראפע קענען און מוזען גלייך געראטעוועט ווערען, אידישע שטימע, ינואר 1944, עמ' 7; הפרדס, טבת תש"ד, עמ' 21. 522

על החורבן, הפרדס, אב תש"ג, עמ' 5. 523

יצחק לעווין, אבל אשמים אנחנו על אחינו אשר ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו ולא שמענו, הפרדס, טבת תש"ד, עמ' 8. 524

אידישע שטימע, אפריל 1944, עמ' 4. 525

בשביל הצלת נפש אחת, העולה לסך \$400 - הסכום הזה מספיק להחזקת נפש אחת בסיביר או בשנכיי במשך שנה אחת או בשל הצלת נפש אחת ממקומות הסכנה".⁵²⁶

מודעה דומה פורסמה ביולי 1944, ובה התבקשו כל יהודי אמריקה לנדב לא פחות מסכום הכנסותיהם במשך שבוע אחד, להצלת יהודים מ"הגיהנום האירופי".⁵²⁷

בכסלו תש"ד שלח הרב אליעזר סילבר מכתבים אישיים לאישים בארצות-הברית וביקשם לתרום לוועד ההצלה, במטרה לאסוף חצי מיליון דולרים להצלה. במכתב הובא תיאור ועד ההצלה הרבני וצוינו שלוש פעולות שיוזם: ארגון תהלוכת הרבנים בווינגסטון, דרישות הוועד שהניבו הקמת ועד למען פליטים של ממשלת ארצות-הברית ועבודות העזרה וההצלה השוטפות של הוועד.⁵²⁸

אף שפעילות ועד ההצלה הרבני הורחבה להצלת כלל היהודים ולא רק בני עולם הישיבות, המשיך הוועד להציג במודעות מטעמו את הצלת אישי התורה כמטרה מרכזית בפעילותו, כנראה מתוך הנחה שפרסום זה ישפיע יותר על גיוס תרומות. גם בפועל המשיך ועד ההצלה לראות בהצלת אישים תורניים משימה ראשונה במעלה: כך לדוגמה, באמצעות נציגות ארצות-הברית בברן שלח ועד ההצלה, במאס 1944, מברק לשטרנבוך, ובו הובעה דאגה לגורל שארית הפליטה בליטא; שטרנבוך התבקש לעשות את כל האפשר ובכל מחיר "להצלת מספר מרבי וביחוד מנהיגים דתיים גדולים".⁵²⁹

במגביות השונות הצליח ועד ההצלה הרבני לגייס סכומי כסף גדולים; מסוף 1939 עד 1945 הוציא הוועד יותר משלושה מיליון דולרים להצלה וסעד.⁵³⁰ היקף העזרה הכלכלית שהעניק ועד ההצלה הרבני היה גדול מאוד בהשוואה לתרומת ארגוני יהודים אחרים בארצות-הברית ובהתחשב בגודל המחנה האגודאי בארצות-הברית - תנועה שאך זה הוקמה. מדוח הוועד למען פליטי המלחמה על "אישור העברות לסוכנויות פרטיות" עולה כי משרד האוצר של ארצות-הברית העניק בשנות המלחמה אישורים להעברות כספים דרך ארצות נייטרליות בסך 20 מיליון דולרים; מזה 15.3 מיליון דולרים העביר הג'וינט, 2.5 מיליון דולרים העבירו מוסדות לא יהודים, 2 מיליון דולרים העבירו ועד ההצלה הרבני ואגודת הרבנים האורתודוקסים.⁵³¹

526 מנהיגי ועד ההצלה קוראים לכל אחד לעזור בהצלת התורה ונפשות יהודיות; כופר נפש להצלת התורה וישראל, הפרדס, אדר תש"ד, עמ' 5, 6.

527 כופר נפש להצלת התורה וישראל, הפרדס, תמוז תש"ד, עמ' 3.

528 קריאה לעזרה של הוועד להצלת יהודי אירופה מאת הגאון ר"א סילבר שליט"א, הפרדס, טבת תש"ד, עמ' 22.

529 ג'. קלאר האדל, נציגות קונסולרית, ברן, אל שטרנבוך, 29.3.1944. גק"ש.

530 אפרים זורוף, ועד ההצלה של אגודת הרבנים בארצות-הברית, אנציקלופדיה של השואה, עמ' 430. הסכום כלל הקצבות שהועברו מהג'וינט.

531 ברלס תשל"ה, עמ' 71-72. הקונגרס היהודי העולמי העביר 0.3 מיליון דולר. מדוח הוועד למען פליטי מלחמה, עולה כי רק בשנת 1944 קיבלה אגודת הרבנים רישיונות בהיקף של 700,000 דולרים וועד ההצלה - 248,300 דולרים, מנדלסון 1982, כרך 14, עמ' 179-181.

בנושא גיוס התרומות מצא עצמו ועד ההצלה הרבני בתחרות לא צפויה עם הג'וינט, מאחר שעד תחילת המלחמה תרמו יהודים אורתודוקסים רבים לג'וינט. ב-1938 החלה צא"י להתרים למען פעולות עזרה לפליטים מגרמניה ומאוסטריה; משנוסד ועד ההצלה הרבני גדל היקף ההתרמה. בפניותיו לגיוס התרומות מתורמים אפשריים של הג'וינט, כאשר המטרות לשמן נאספו התרומות היו דומות לאלה של הג'וינט, נקט ועד ההצלה בהסברים ובדרכי שכנוע ייחודיות לאוכלוסייה חרדית ובדרכים אחרות בפניותיו לאוכלוסייה הכללית. ראשי הג'וינט לא ראו בעין טובה את התחרות שנוצרה בין שני הארגונים, מחשש שמא הכנסות הג'וינט עלולות להיפגע. פעילות ועד ההצלה גם יצרה מצב, שבו נדרש הג'וינט להמשיך ולתת עזרה לאוכלוסיית הפליטים שהייתה עשויה להיעזר במקביל מתמיכת ועד ההצלה הרבני. התחרות בין הארגונים החלה זמן רב לפני הקמת ועד ההצלה: במסגרת הג'וינט פעל "ועד העזרה המרכזי" שנוסד ב-1914 בידי יהודים אורתודוקסים. המחנה האגודאי סבר שהג'וינט אינו קשוב דיו לצרכי הישיבות והחליט לגייס תרומות באמצעות "עזרת תורה" - קרן צדקה לעזרת רבנים ומשפחותיהם - למורת רוחם של ראשי הג'וינט. הקמת ועד ההצלה הרבני הגביר את המתח בין הארגונים שכן מטרותיו היו במפורש זהות לאלה של הג'וינט. ראשי ועד ההצלה הרבני היו מודעים לתרעומת שפעילותם עלולה לעורר בג'וינט, והם הודיעו כי מטרתם היא לקיים מסע התרמה אחד בלבד לצורך יישובם מחדש של הישיבות שנמלטו מפולין; עוד הבהירו כי לא יפנו לאוכלוסייה היהודית כולה אלא רק לציבור התומכים הקבוע של הישיבות, באופן שהתרומות לג'וינט לא תיפגענה. במהלך 1940 התברר לג'וינט כי ועד ההצלה אינו פועל רק ליישוב מחדש של הישיבות אלא שולח להן תמיכה כלכלית קבועה, במקביל לג'וינט, והדבר הגביר את המתח בין הארגונים.⁵³²

הרב סילבר ניסה להקטין את המתחים בהצהרות הערכה רבות לפעילות הג'וינט ובהבהרות שוועד ההצלה ייחד את פעילותו לעזרה לבני ישיבות שנמלטו מפולין, ללא כל ניסיון להתחרות בפעילות הג'וינט.

ייתכן שאחת הסיבות להחלטת אגודת ישראל באמריקה בראשית 1943 לגייס כספים ל"קרן הפליטים של הסתדרות אגודת ישראל העולמית" ולהימנע מפרסום ההתרמה בציבור, הייתה הרצון להימנע מחיכוך עם הג'וינט.

עם זאת נמנעו ראשי הג'וינט מעימות גלוי עם ראשי ועד ההצלה הרבני, נוכח מצבם הקשה של הפליטים להם יועדו התרומות ומאחר שוועד ההצלה הוצג כוועד של רבנים.⁵³³ בכל אותו הזמן נמשכו הקשרים בין ראשי המחנה האגודאי לראשי הג'וינט בכל הנוגע להגשת עזרה לפליטים. כך לדוגמה פנה רוזנהיים לג'וינט בבקשה לספק מצות, יין ושמן למחנות

532 זורף 1979, עמ' 307-311.

533 בריטמן וקראוט 1987, עמ' 109.

ריכוז בצרפת בהם היו מצויים יהודים אורתודוקסים רבים ועדיין היה אפשר להעביר לשם חבילות מזון מליסבון.⁵³⁴

שני הצדדים ניסו כל העת להגיע ביניהם להסכמה; בעקבות שיחות שהתנהלו בין הג'וינט ובין ועד ההצלה הרבני הוסכם שהג'וינט יקציב לוועד ההצלה 500,000 דולרים לפעילותו להצלה במחצית השנייה של 1944. את השימוש שייעשה בכספים תקבע ועדה שרוב חבריה יהיו נציגי ועד ההצלה הרבני ומיעוטם נציגי הג'וינט; בתמורה התחייב ועד ההצלה להימנע בתקופה זו מלקיים מגביות.

רוזנהיים וחבריו באגודת ישראל של אמריקה קיבלו את ההסכם בסיפוק, שכן לא היה בהסכם כדי לפגוע ביכולתה של אגודת ישראל לקיים מגביות משלה, והוא חייב את ועד ההצלה לפעול לעזרת כל הנותרים לפליטה ולא רק לעזרת רבנים ובני ישיבות.⁵³⁵

נושאים נוספים הקשורים במדיניות ההצלה היו נקודות מחלוקת בין הג'וינט ובין ועד ההצלה הרבני:

כזכור, עם ייסודו עסק ועד ההצלה הרבני בהגשת עזרה רק לרבנים ולבני הישיבות. הוועד ביקש שגם הג'וינט ייתן קדימות לעזרה לבני הישיבות; הג'וינט לא קיבל עמדה זו ודרש להגיש עזרה לפליטים ללא העדפות.

ועד ההצלה ביקש לעזור לכ-4,000 תלמידי ישיבות ומוריהם מכ-30 ישיבות, שנמלטו מפולין ומווילנה, להגר לארצות-הברית; ניסיונותיו נכשלו, והיו מהם שנאלצו למצוא מחסה בשנחאי. אחד הגורמים לכישלון הגירתם היה סירובם של כל הארגונים היהודים בארצות-הברית, בהם הג'וינט, לטפל בהגירת הפליטים לארצות-הברית, מחשש שהגירת מספר רב של בני ישיבות תפגע במרקם החברתי הקיים בחברה היהודית בארצות-הברית ותגביר את האנטישמיות שרווחה בארצות-הברית. ועדה שהקימו ארגונים אחדים כדי לדון בבקשת ועד ההצלה הרבני המליצה לפעול לקבלת ויזות ל-500 תלמידים, רבנים ובני משפחותיהם.⁵³⁶ סירובם של הארגונים היהודים הגביר בקרב ראשי המחנה האגודאי את תחושת הצורך לקיים ארגון משלהם ולפעול באורח עצמאי להצלת תלמידי הישיבות וראשיהן.

הג'וינט, כארגונים אחרים בארצות-הברית, חלק גם הוא על דרכי העזרה של ועד ההצלה, שלא אחת פעל בניגוד להוראות הממשל האמריקאי, בשונה מארגונים אחרים שדרשו לפעול בהתאם לחוק גם אם הגביל הדבר פעולות עזרה והצלה.

עם כיבוש ליטא בידי ברית-המועצות אסרה ממשלת ארצות-הברית לשלוח כספים לליטא. ראשי הג'וינט, כארגונים אחרים, ביקשו לשמור על החוק והפסיקו לשלוח כספים

534 יעקב רוזנהיים אל מוריס טרופר, ניו-יורק, 25.12.1941, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 10, עמ' 889.

535 תרשומת משיבת הוועדה המייעצת [לרוזנהיים], 23.7.1944, עמ' 3. איר"ש JM14.410 - מסמכי אא"א.

536 זורוף 1979, עמ' 312-313; באואר תשל"ג, עמ' 182. בפועל אושרו באוגוסט 1940 ויזות ללא קשר להמלצת הארגונים.

לאירופה.⁵³⁷ ועד ההצלה הרבני השתדל להמשיך ולשלוח כספים אף שהדבר היה בניגוד להנחיות הממשל. הג'וינט גם סירב להעביר כספים מג'נבה לפולין בשערי המטבע הגבוהים של השוק השחור, מתוך שטען שהדבר עלול לעזור לממשל הגרמני.⁵³⁸

סילבר חלק על גישת הג'וינט וכינה את גישת ועד ההצלה "מהפכנית ונועזת"; כדוגמה הביא את יזמת ועד ההצלה להסמיך את השווייצרי זאן מארי מוזי לקיים מגעים עם הימלר בניסיון להציל יהודים תמורת תשלום. סילבר הבהיר:

... אנו [הרבנים] מוכנים... לבוא במשא ומתן עם מזיפי תעודות וגונבי פאספורטים! אנו מוכנים להבריה ילדי יהודים על פני גבולות ולהעסיק בכך מברחים שמלאכתם היא! אנו מוכנים להבריה כספים שלא ברשות לאזורי האויב, במטרה לשחד בשלמונים כמה וכמה מבין מרצחי היהודים חלאת המין האנושי! ואנו מוכנים אפילו לשלוח שליחים מיוחדים ולהתחנן בפני ראשי המרצחים, הפושעים האכזרים, ולנסות לשכך את חרונם על היהודים במחיר גדול ועצום!⁵³⁹

כאמור, קיים ועד ההצלה הרבני פעילות מדינית עצמאית ובא במגע עם גורמי ממשל שונים, במטרה לעזור ליהודי אירופה. פעילות זו התעצמה ב-1944 ולא אחת עוררה מחלוקת מאחר שנגדה את אופי הפעילות המדינית של הארגונים היהודים האחרים בארצות-הברית. ועד ההצלה הסכים לשתף פעולה עם ועד החירום להצלת יהודי אירופה, שהקימה קבוצת ברגסון הרביזיוניסטית⁵⁴⁰ - ארגון שפעילותו לא הייתה מקובלת על הממסד היהודי האמריקאי. קבוצת ברגסון היא שיזמה לאחר כישלון ועידת ברמודה את הדרישה להקים סוכנות ממשלתית בארצות-הברית להצלת יהודי אירופה. המפלגות הציוניות לחמו ביזמה מאחר שבאה מצד הרביזיוניסטים. סילבר הבהיר: "אנחנו תמכנו בכל תכנית רצינית בשטח ההצלה, מבלי להתחשב מאיזה צד תבוא".⁵⁴¹

מאחר שוועד ההצלה ביקש לקבל מהג'וינט הקצבה לפעולותיו, ניסו ראשי הוועד להקטין את מוקדי החיכוך בינו לבין הג'וינט ולהשיג אווירה של שיתוף פעולה. כך לדוגמה השתדל רוזנהיים להפיג מתחים שנוצרו בין שליח הג'וינט ובין שליח ועד ההצלה הרבני בשווייץ: בדצמבר 1941 התלונן שטרנבוך בפני רוזנהיים על שדוקטור צ'לנוף, נציג הג'וינט, מערים קשיים בכל הקשור להעברת חבילות המזון לפולין. רוזנהיים הבהיר בתשובה, כי אין כל

537 שם, וראה לעיל הודעת י"ר הג'וינט, בראשית המלחמה, על החובה להישמע להוראות הממשל ולא להיכנע לרגשות. פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 10, עמ' 227.

538 פנקובר 1983, עמ' 123.

539 חורבן 1957, עמ' כו.

540 גרעינה של "קבוצת ברגסון" כבעשרה צעירים מאנשי האצ"ל שהקימו בארצות-הברית בשלהי 1941 את "הוועד למען צבא יהודי" במטרה לזכות בתמיכה בין-לאומית בהקמת צבא יהודי שיילחם בנאצים. בראש הוועד עמד הלל קוק, שאימץ לעצמו את השם פיטר ה. ברגסון. מראשית 1943 שמה לה הקבוצה למטרה ללחוץ על ממשלת ארצות-הברית לנקוט בפעולות הצלה. ויימן תשנ"ג, עמ' 97-99.

541 חורבן 1957, עמ' כב.

הוכחה שהקשיים נגרמו ממעשים מכוונים של צ'לנוף וכי יש דרכים שונות לפעול לעזרה בלא להגיע לידי עימות.⁵⁴² שטרנבוך חזר והתלונן שצ'לנוף אף עיכב הקצבה כספית שהג'וינט הבטיח להעביר כדי לממן את פעולות העזרה של ועד ההצלה הרבני. שטרנבוך ביקש שרוננהיים יביא את התלונות לידיעת הנהלת הג'וינט. רוננהיים העדיף גם הפעם להימנע מכל עימות. הוא חזר והודיע כי אין כל הוכחה שמדובר בהשהיה מכוונת של צ'לנוף, והעלה השערה שהכסף לא הגיע מאחר שהרישיון להעברתו הושהה. בסיום מכתבו הציע רוננהיים לשטרנבוך להיפגש עם צ'לנוף ולהידבר עמו על המשך פעולות העזרה.⁵⁴³

באוגוסט 1943 פרסם ועד ההצלה הרבני דוח על פעולותיו במחצית הראשונה של 1943, לידיעת ארגוני עזרה והצלה. כותבי הדוח ניסו להדגיש כי כל פעולות ועד ההצלה הרבני והוצאותיו נועדו לעזרת הפליטים - בני הישיבות והרבנים, וכי ועד ההצלה לא פעל למטרות אחרות שהן בתחום העשייה של הג'וינט. בדוח נכללה גם הצהרה ברוח זו:

ועד ההצלה דוחה כל טענה בדבר רצונו להציב עצמו כסוכנות רווחה או לקחת על עצמו תפקידים של סוכנויות ותיקות. ועד ההצלה מכיר ומוקיר את הצורך של סוכנויות אלה להתמודד עם בעיית העזרה ליהודים בכל העולם וביחוד בזמן הזה. ייסוד ועד ההצלה היה ספונטאני ובמטרה להתמודד עם מצב החירום שנוצר עם בריחת ישיבות מפולין וליטא וקהילות אורתודוקסיות בארצות אלה... מצב החירום שדחף לייסוד הוועד עדיין קיים וימשיך להתקיים עד לסיום המלחמה.⁵⁴⁴

בהצהרה זו הורחבו המטרות אשר לשמן הוקם ועד ההצלה, ובמקום לעסוק בהצלת רבנים וראשי ישיבות נכתב "קהילות אורתודוקסיות", כנראה כדי להציג על דרך ההמעטה את פעילות הוועד ב-1943 - מועד כתיבת ההצהרה. ראשי הג'וינט ביקשו לסייג את עצמאות ועד ההצלה הרבני ולכלול במסגרת פעילויותיהם, ואולם ועד ההצלה המשיך לראות לעניו מטרות ייחודיות בתחום הצלת אוכלוסייה חרדית וסירב לוותר על עצמאותו, גם כאשר נזקק לעזרתו הכספית של הג'וינט.

יחסי היריבות בין הג'וינט לוועד ההצלה הרבני נמשכו כל שנות המלחמה, ובייחוד לאחר ששני הגופים חרגו, נוכח האירועים באירופה, מאופן פעילותם בראשית המלחמה: ועד ההצלה הרבני הרחיב את מושאי פעילותו, והג'וינט, כמו ועד ההצלה, הסכים לקיים מגעים עם האויב הנאצי בניסיון להציל יהודים. המגעים נוהלו בידי נציג הג'וינט בשווייץ - סאלי מאיר ובמקביל בידי נציג ועד ההצלה בשווייץ - שטרנבוך.

קיום המגעים המקבילים לא תרם להצלה והעכיר את היחסים בין הג'וינט ובין ועד ההצלה

542 יעקב רוננהיים, ניו-יורק, אל שטרנבוך, שווייץ, 14.1.1942. אל"ג 9638.

543 יעקב רוננהיים, ניו-יורק, אל אליאס שטרנבוך, שווייץ, 11.2.1942. אל"ג 9638.

544 Budgeting Bulletin, [דוח כספי מטעם ועד ההצלה ינואר-יוני 1943, לסוכנויות סעד], 24.8.1943, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 36-40.

הרבני. בפעולות שנעשו בשנת 1944 במטרה להציל יהודים שהיו אמורים להגיע מבודפשט לספרד, התפתחו החיכוכים בין שני הארגונים למאבק בין נציגיהם:

בסוף יוני 1944 קיבל קסטנר⁵⁴⁵ את הסכמת הגרמנים להעביר רכבת ובה יהודים לספרד הניטרלית, זאת במסגרת מגעיו עם הגרמנים להצלת יהודי הונגריה. קסטנר ארגן רכבת ובה 1,684 יהודים, מעשירי בודפשט, עסקני מפלגות ורבנים, בהם האדמו"ר מסאטמר. הגרמנים דרשו סכומי כסף גדולים בתמורה ליציאת נוסעי הרכבת, וכן נדרשו כספים לכלכלתם. שטרנבוך, שייצג את ועד ההצלה הרבני במגעיו עם הגרמנים, נזקק בדחיפות לסכומי כסף גדולים לתכניות ההצלה שלו ולהצלת נוסעי הרכבת ופנה לעזרה במימון ההצלה לסאלי מאיר.⁵⁴⁶ היו בין ראשי הג'וינט שביקשו כנראה לנצל את המצב ולחייב את ועד ההצלה הרבני לקבל את מרות הג'וינט, לפחות בפעולותיו בשווייץ. בישיבת ועדת החירום האדמיניסטרטיבית של הג'וינט, שהתקיימה ב-11 ביולי 1944, דווח על הסכם שהושג בין סאלי מאיר לשטרנבוך, לפיו כל פעילויות ההצלה של ועד ההצלה הרבני והכספים שיידרשו לצורך זה בשווייץ, יועברו באמצעות סאלי מאיר; בישיבה נמסר כי ההסדר הושג בעקבות בקשתו של שטרנבוך לקבל 1 מיליון דולרים לפעילות ההצלה. שטרנבוך הכחיש קיום הסכם שכזה במברק מיום 21 ביולי 1944 (ראה להלן). עוד דווח בישיבה על המלצת ראשי הג'וינט לבקש מוועד ההצלה למנות נציג מטעמם, עמו יחלקו ראשי הג'וינט מידע מסווג שנמסר להם מדי פעם מהוועד למען פליטי מלחמה ותימנענה פניות ועד ההצלה הרבני אל הוועד בנושאים המוכרים לג'וינט.⁵⁴⁷ ראשי הג'וינט הביעו בישיבה ספקות בדבר הסכמת ועד ההצלה לקבל את הצעתם, שכן היה בכך כדי לכבול את ידיו ולהרחיקו ממרכז השפעה חשוב - הוועד למען פליטי מלחמה.

ב-25 ביולי 1944 התקיימה בניו-יורק פגישה בין ראשי הג'וינט לראשי ועד ההצלה הרבני; לבקשתו של דוקטור לוין מוועד ההצלה התקיימה הפגישה בדחיפות, נוכח הסכנה שנשקפה לחיי נוסעי הרכבת. בפגישה הוצגו לראשי הג'וינט שני מברקים של שטרנבוך: בראשון, מיום 21 ביולי 1944, הוא התלונן כי בגלל מהלכי סאלי מאיר נמנעה העברת כספים להצלת נוסעי הרכבת, "הרכבת עומדת בוינה והתקווה האחרונה להצלה עלולה להיעלם". במברק השני, מיום 22 ביולי 1944, הודיע שטרנבוך כי בהנחיית ראשי ועד ההצלה הרבני הוא בחן עם סאלי מאיר את תכנית ההצלה. שטרנבוך לא ראה מקום לשיתוף פעולה עמו מאחר ש"הוא תמיד ראה בוועד ההצלה הרבני מתחרה בג'וינט, והוא חייב לשמור שכל הכספים יעברו דרכו". שטרנבוך הדגיש במברקו כי הרכבת, הנושאת יהודים רבים ובהם האדמו"ר מסאטמר, מחכה זה 12 יום בווינה, ללא אמצעי מחייה, והיא עלולה להישלח לפולין. שטרנבוך ציין

545 ישראל רוז'ה קסטנר (1906-1957) מנהיג ציוני בהונגריה, סגן נשיא ועדת ההצלה בבודפשט.

546 באואר 1981, עמ' 420. מצא, שסאלי מאיר נענה בשלב הראשון לבקשת שטרנבוך והעביר סכום כסף, ובו נקנו כמה טרקטורים והועברו לגרמניה.

547 תרשומת מישיבת ועדת החירום האדמיניסטרטיבית של הג'וינט, 11.7.1944. איו"ש JM11.720.

שסאלי מאיר סירב אף לתת הלוואה. לאחר שקרא במברקים ובנוכחות משתתפי הישיבה, טילפן היימן, מראשי הג'וינט, למשרדי הוועד למען פליטי מלחמה בשווייץ, שהיו בקשר מתמיד עם סאלי מאיר, וביקש לעשות את כל הדרוש להצלת נוסעי הרכבת בלא לבחון את גודל הסיכוי להציל את הנוסעים ובלא לעמוד על גובה הסכום הנדרש להצלה. עם זאת קבע היימן שהג'וינט רוכש את מלוא האמון לנציגו - סאלי מאיר; "לסכום מר היימן התייחס שוב לשאיפתנו שעבודת צוות טובה ומשותפת תתקיים בין ועד ההצלה והג'וינט, בשווייץ ובארצנו [ארצות-הברית]" ⁵⁴⁸. למחרת הפגישה טלגרף היימן לסאלי מאיר וביקשו להתקשר מיד עם שטרנבוך; הוא עמד על הצורך ליצור אפשרות של שיתוף פעולה בין השניים, כשכל הפעולות להצלה תיעשינה בהתאם למסגרת המשא ומתן שקבע הוועד למען פליטי המלחמה. ⁵⁴⁹ נוסף על התחרות שנוצרה בין שטרנבוך לסאלי מאיר במגעים עם הגרמנים, היו ביניהם חילוקי דעות באשר למידת האפשרות להציל את נוסעי הרכבת. ראשי הג'וינט ידעו כי סאלי מאיר לא ראה סיכוי רב להצלתם והיו כנראה שותפים להערכתו. אך מאחר שנוכחו לדעת כי לוועד ההצלה הרבני עניין מיוחד בהצלת נוסעי הרכבת, בייחוד אלה מהם שהיו ממנהיגי הציבור החרדי בהונגריה, הוחלט להיענות לבקשת ועד ההצלה ולתמוך בהפעלת התכנית; ראשי הג'וינט הודיעו למאיר שמופעל עליהם לחץ כבד מצד ועד ההצלה הרבני, וביקשוהו לפעול בכל דרך להצלת הנוסעים. ⁵⁵⁰

בראשית אוגוסט 1944 הוסעו נוסעי הרכבת לברגן-בלזן; סאלי מאיר ושטרנבוך המשיכו במגעים עם הגרמנים וב-21 באוגוסט 1944 הוסעו 318 מהנוסעים אל שווייץ; ב-7 בדצמבר 1944 הוסעו עוד 1,368 נוסעים מברגן-בלזן לשווייץ.

ב-1945 פרסם הג'וינט נייר עמדה, לפיו היוותה פעילות ועד ההצלה הרבני תחרות וכפילות לעבודת הג'וינט. בתגובה, פרסם ועד ההצלה הרבני תזכיר, ובו חזר ועמד על מטרת הקמתו, נוכח שעת החירום, כאשר המוני בני ישיבות נאלצו להגר והיה צריך למצוא הסדרים לאפשר זאת. בתזכיר הודגש כי נוסף על הצלת הפליטים ביקש ועד ההצלה להשאיר את הישיבות כיחידות שלמות של לומדי תורה ולספק את צרכיהם הייחודיים של תלמידיהן. עוד טען ועד ההצלה, כי הג'וינט מימן רק שיעור קטן מהוצאות ההגירה של הפליטים ואחזקתם (כדוגמה הובאה ישיבת מיר בשנחאי, שהג'וינט מימן רק 9% מהוצאותיה) ואילו ועד ההצלה הרבני מימן את רוב ההוצאות. ועד ההצלה הצהיר בתזכיר:

אנו מכירים בעזרה שנתן הג'וינט אך אנו מדגישים כי זו הייתה תמיד קטנה, יחסית לסכומים

548 תרשומת מפגישה [של ראשי הג'וינט] עם ועד ההצלה, 25.7.1944. איו"ש JM11.720. במכתב אל הגנרל אודוויר הועלתה סברה שסאלי מאיר לא פגע בפעילות שטרנבוך, אלא קורט בכר, איש הקשר מטעם הגסטפו, הוא שהפסיק את הפעילות בברלין מתוך רצון להוכיח את שליטתו במצב. [ללא שם השולח] משרד המדינה, ברן, אל גנרל אודוויר, 6.4.1945. איו"ש JM14.616 - מסמכי אא"א.

549 תרשומת מיישיבת ועדת החירום האדמיניסטרטיבית, שם.

550 תרשומת מיישיבת ועדת החירום האדמיניסטרטיבית של הג'וינט, 1.8.1944. איו"ש JM11.720 - מסמכי אא"א.

הריאליים שנדרשו... אילו הנושא [הצלת בני הישיבות] היה נותר בידי הג'וינט לבדו, היו אלה המצויים כיום בסין ואלה שהצליחו להגיע לפלשתינה ולאמריקה, הודות למאמצי ועד ההצלה והישיבות, נותרים בליטא והופכים לקורבנות נוספים של השתוללות הרצח והמוות של היטלר... נוכח העובדות המנויות לעיל, אי אפשר לכנות את עבודת ועד ההצלה, תחרות או כפילות לעבודת הג'וינט.⁵⁵¹

בפברואר 1945 דיווח רוזנהיים על המתיחות שקיימת בין הג'וינט ובין ועד ההצלה הרבני וכי מתנהל משא ומתן חשוב בין שני הארגונים ליישור ההדורים. רוזנהיים הביע פסימיות באשר להצלחת השיחות. הוא קבל על שגיוס הכספים של המחנה האגודאי מתנהל על בסיס לא רשמי, בשעה שבבריטניה הצטרפה אגודת ישראל לקרן הבריטית המרכזית המזכה אותה בהכנסה קבועה. רוזנהיים תלה את יחס הג'וינט לוועד ההצלה בדעה ש"הג'וינט צופה בקנאה מסוימת בהצלחת ועד ההצלה שאסף וניצל לצורכי הצלה, לא פחות מ-1.25 מיליון דולר".⁵⁵²

מגביות ועד ההצלה הרבני ופעילותו פגעו ברבות הימים גם בפעילות קרנות צדקה ותיקות שביקשו להמשיך בפעילותן. כך פורסמה בדצמבר 1943 מודעה באידיש ובאנגלית מטעם "עזרת תורה" - קרן צדקה לעזרת רבנים ומשפחותיהם, שביקשה להמשיך ולתרום לה כספים מאחר שהיא פועלת לעזרת רבנים בזמן שוועד ההצלה מתרכז בעזרה לראשי ישיבות.⁵⁵³ עד המלחמה היא תמכה בעיקר ברבנים בארץ-ישראל; עם פרוץ המלחמה היא הגישה עזרה לרבנים פליטים. נשיא עזרת תורה היה הרב ישראל רוזנברג, מראשי ועד ההצלה, ויו"ר הנהלת עזרת תורה היה הרב אליעזר סילבר - מייסד ועד ההצלה ונשיאה; שני הגופים אף פעלו באותה הכתובת בניו-יורק. הפעילות של ועד ההצלה הרבני, שהתרחבה מעבר לעזרה לאישים מעולם התורה, פגעה בהכנסות העזרה השוטפות לרבנים ואילצה את עזרת תורה לצאת במסע התרמה מתחרה בוועד ההצלה.

בפברואר 1944 דיווח ג'והן פלה, ראש הוועד למען פליטי מלחמה, על קשר שהוועד יצר עם עשרה ארגונים העוסקים בהצלה - שני ארגונים נוצרים ושמונה ארגונים יהודים, בהם הקונגרס היהודי העולמי, הג'וינט וכן ועד ההצלה הרבני. פלה ציין כי אחת המטרות הראשוניות של הוועד למען פליטי מלחמה: "לאחד את כל הקבוצות, ביחוד הקבוצות היהודיות לעבודה יחדיו ולהפסיק את המאבקים ביניהן. אנו פועלים עם כל הקבוצות לקראת מטרה זו". עוד דיווח פלה, שבעקבות ההצעות שהגיש ועד ההצלה הרבני הוסמך הוועד לבצע את תכניתו להעביר יהודים מפולין ומסלובקיה להונגריה, במטרה למנוע את שילוחם למחנות ההשמדה; במועד זה הונגריה נחשבה עדיין לארץ כיבוש בטוחה. במקביל

551 מטורנדוס, עבודת ועד ההצלה בהקשר לג'וינט [1945], פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 176, 178.

552 רוזנהיים, ניו-יורק, אל א"ה גודמן, לונדון, 7.2.1945. איו"ש JM14.615 - מסמכי אא"א.

553 "עזרת תורה", פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 55.

הוסמכה אגודת הרבנים האורתודוקסים לקיים קשר ולשלוח כספים לאנשים בהונגריה שביכולתם להעביר יהודים את הגבול מפולין להונגריה. למטרה זו קיבלה אגודת הרבנים רישיון לשלוח 10,000 דולרים להונגריה. בסוף פברואר דיווח פלה שאגודת הרבנים המשיכה לפעול למימוש התכנית, והעבירה כספים דרך שווייץ לשלושה אנשים בהונגריה שהתחייבו לבצע את העברת היהודים.⁵⁵⁴

בפועל התבצעה הברחת יהודים מפולין מאז אמצע 1943; עסקו בכך קבוצת העבודה,⁵⁵⁵ ועד העזרה וההצלה [החרדי] וועד העזרה [הציוני] שבהונגריה. ההברחה נעשתה על-פי-רוב בידי מבריחים מקצועיים, ומידע על מיקום יהודים ועזרה בהברחתם קיבל הרב ויסמאנדל מיהודים אורתודוקסים שהתגוררו ביישובים כפריים בגבול סלובקיה פולין. כל אחד משני הוועדים הבריח יהודים המקורבים להשקפותיו. מימון הברחת היהודים האורתודוקסים נעשה מכספי ועד ההצלה הרבני. בראשית 1944, משהתברר שקשה למיין את המוברים, נעשתה ההברחה ללא כל מיון וכל יהודי שאפשר היה להצילו - הוברח; בדרך זו הוברחו כ-2,000 יהודים.⁵⁵⁶

במאי 1944 הועבר לפלה - ראש הוועד למען פליטי מלחמה - ממורנדום משותף לוועד ההצלה ולכמה ארגונים דתיים מהמחנה האגודאי ומחוצה לו, שבו הוצעו דרכים להצלת יהודי הונגריה:

1. אזהרה מצד ממשלת ארצות-הברית שכל פגיעה ביהודים תגרור עיצומים כלכליים, פוליטיים ומוסריים, וכי האחראים לרצח ומבצעיו יועמדו לדין בפני בית הדין הבין-לאומי. כל עזרה שתוגש ליהודים ומניעת רצח יעמדו לזכות העוזרים לאחר הניצחון. הוצע להפיץ אזהרות אלה בכל אמצעי התקשורת.
2. ממשלת ארצות-הברית התבקשה להשפיע על מדינות ניטראליות שתפנינה את הדרישות האלה לממשלת הונגריה.
3. ממשלת ארצות-הברית התבקשה להשפיע על הוותיקן ועל נציגיו בהונגריה להורות לקתולים בהונגריה שלא לפגוע ביהודים, להעניק להם מחסה, להתנגד לרציחתם ולעזור להם להימלט.
4. להגיש עזרה ליהודים להימלט דרך הבלקן.⁵⁵⁷

554 דוח שבועי של הוועד למען פליטי מלחמה, ויימן 1990, כרך 11, עמ' 3.

555 קבוצת עסקני צבור מסלובקיה שהתארגנו בשלהי 1942 במטרה לנסות להציל את יהודי סלובקיה. בראש הקבוצה עמד הרב מיכאל דב ויסמאנדל, איש אגודת ישראל, וגיוי פליישמאן מראשי התנועה הציונית בסלובקיה; הם כינו עצמם "קבוצת העבודה".

556 רוזט תשנ"ה, עמ' 131.

557 ועד ההצלה, אגודת הרבנים, מועצת רבני אמריקה, המזרחי, אגודת ישראל באמריקה, ישראל הצעיר, צא"י, איגוד הקהילות האורתודוקסיות, אל פלה, הוועד למען פליטי מלחמה, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 103-105. מנדלסון 1982, כרך 15, עמ' 8-10.

ממורנדום נוסף נשלח באותה העת (מאי 1944) מוועד ההצלה, חתום בידי הרב אברהם קלמנוביץ, לברלע - עוזר שר המדינה האמריקאי. במסמך זה הוצעו כמה דרכים להצלת יהודי הונגריה: לשלוח להונגריה סוכנים בעלי כישורים וחזות מתאימים שיוכלו לארגן מקומות מקלט ליהודים ולעזור בהברחתם ליוגוסלביה, לשטחים שבשליטת טיטו והפרטיזנים. עוד הוצע להנפיק 10,000 דרכונים דרום-אמריקאיים ליהודים בהונגריה. בשתי דרכי ההצלה ביקש קלמנוביץ להעדיף רבנים ומנהיגים דתיים.⁵⁵⁸

ועד ההצלה הרבני, שביקש לבסס את מעמדו כארגון מוכר, פנה ב-2 ביוני 1944 לוועד למען פליטי מלחמה, בבקשה לדעת את עמדתו כלפי ארגוני הצלה שאינם ממלכתיים. במכתב תשובה מיום 6 ביוני 1944 הבהיר פלה שלארגונים פרטיים, כוועד ההצלה הרבני, מקום נכבד בעבודת ההצלה ואין בכוונת הוועד שהוא עומד בראשו לבוא במקומם, להפך - מדיניותו לעזור לארגונים הפרטיים בעבודתם בכל דרך אפשרית.⁵⁵⁹ גם בדיווח אל מזכיר המדינה עמד הוועד למען פליטי מלחמה על קשריו עם הארגונים הפרטיים - 19 ארגונים עמם עבד בשיתוף פעולה הדוק; ועד ההצלה הרבני ואגודת הרבנים האורתודוקסים לצד הג'וינט היו הראשונים שאוזכרו.⁵⁶⁰

ראשי הוועד למען פליטי מלחמה ביקשו לקיים מגע שוטף עם ועד ההצלה הרבני; כך לדוגמה בפברואר 1945 התקיימו שתי פגישות בין ראשי ועד ההצלה הרבני, בהם מיכאל טרס, ובין גנרל אודוויר. בפגישה הראשונה דיווח גנרל אודוויר על פעילות מקללנד - נציג הוועד למען פליטי המלחמה בשווייץ, שהניבה את הסכמת ממשלת שווייץ לאפשר לפליטים להיכנס לתחומה; ניסיונות להקים מחנה פליטים בצפון אפריקה; גורל 148,000 יהודים המצויים בטרנסניסטריה ועוד.⁵⁶¹ בפגישה השנייה, שנערכה באותו החודש, הודיע גנרל אודוויר שהממשל האמריקאי אישר להעביר 1 מיליון דולרים במסגרת העסקה עם הנאצים להצלת יהודים. ארצות-הברית התנתה את מתן הרישיון להעברת הכספים בכספים שיופקו בחשבון סגור, על שם מוזי, בשווייץ.⁵⁶²

על אף רצון ועד ההצלה הרבני לזכות בשיתוף פעולה של הוועד למען פליטי מלחמה, לא הסכים ועד ההצלה הרבני לקבל את הנחיות הוועד למען פליטי מלחמה בעת שנגדו את מדיניותו: הדרישה המתמדת מצד גריפל בקושטא לכלול יהודים חברי האגודה בעלייה

558 מגדלסון 1982, כרך 15, עמ' 11-13.

559 J. W. Pehle, Executive Director of the President War Refugee Board' Washington' to Vaad Hahatzala Emergency Committee' N.Y. 6.6.1944. תשרי תש"ד, עמ' 6.

560 משרד הוועד למען פליטי מלחמה אל מזכיר המדינה אל מזכיר משרד האוצר אל מזכיר משרד המלחמה, דוח מסכם סופי של פעולות הוועד, 15.9.1945, איו"ש JM14.616 - מסמכי א"א.

561 תרשומת מפגישה בין גנרל אודוויר (O'Dwyer) וגב' הודלה ובין מיכאל טרס והרב קלמנוביץ, ניו-יורק, 5.2.1945. איו"ש JM14.617 - מסמכי א"א.

562 תרשומת מפגישה בין גנרל אודוויר וגב' הודלה ובין הרב קלמנוביץ, מר בונים ומר טרס, וושינגטון, 15.2.1945. איו"ש JM14.617 - מסמכי א"א.

ב' ולהגדיל את שיעורם בין העולים, הביאה את שגריר ארצות-הברית בתורכיה לאורנס שטיינהרדט, שפעל עם הירשמן מהוועד למען פליטי מלחמה יחד, לבקש מוועד ההצלה הרבני להיות פחות תובעניים. הרב סילבר השיב כי בנושא ההצלה אין פשרות ומדובר בקרב לחיים.⁵⁶³

לקראת סיום המלחמה נוצר נתק בין המנהיגות הוותיקה של ועד ההצלה, שמקורה באגודת הרבנים האורתודוקסים, ובין המנהיגות החדשה, שצמחה בתוך הוועד ולא ראתה עצמה מחויבת למטרות אגודת הרבנים. ב-11 באפריל 1945 נרשם ועד ההצלה הרבני במדינת ניו-יורק כהתאגדות. בין חמישה חברי הנשיאות היו כקודם, סילבר, רוזנברג וקוטלר, אך בפועל הנהיג את הוועד אירוינג בונים - איש עסקים שהחל את פעילותו הציבורית במסגרת "ישראל הצעיר", היה חבר במועצה הלאומית של האגף לפליטים ומהגרים של צא"י ועזר לצא"י בגיוס כספים לעזרת יהודי אירופה. לצדו פעלו אנשי עסקים כהנרי הירש, יוסף רוזנברג והירש מנישביץ, שאף הם החלו דרכם בעזרה לצא"י.⁵⁶⁴ עם ייסוד ועד ההצלה הרבני היו הם המשענת הכלכלית וייעצו בנושאים כספיים, אך לאחר התבססות הוועד והרחבת תחומי פעילותו הורחבה סמכותם עד אשר נמסרה ראשות הוועד בידי בונים. בשאלות שונות הנוגעות לפעילות הוועד נוצרו מחלוקות בין ועד ההצלה לאגודת הרבנים האורתודוקסים. המחלוקות בלטו בישיבת הוועדה האדמיניסטרטיבית של ועד ההצלה הרבני ב-16 באפריל 1945, ישיבה שהשתתפו בה 29 חברים, ובהם רק 12 רבנים.⁵⁶⁵ באפריל עמדו להיפתח במקביל שני מבצעי התרמה - של ועד ההצלה הרבני ושל אגודת הרבנים האורתודוקסים. מאחר שמודעות ראשונות מטעם ועד ההצלה הרבני עמדו להתפרסם ארבעה ימים לפני תחילת מסע ההתרמה של אגודת הרבנים, פנו ראשי נשיאות ועד ההצלה, שהיו מראשי אגודת הרבנים, לעורכי העיתון האגודאי Jewish Morning Journal, שבו היו המודעות אמורות להתפרסם, וביקשו מהם לדחות את פרסומן למועד מסע הפרסום של אגודת הרבנים. עוד ביקשו ראשי אגודת הרבנים שמסע ההתרמה יוקדש לבנייה מחדש של מוסדות דת לפליטים, ואילו ועד ההצלה גרס שעיקר הפעילות חייבת עדיין להיות בתחום ההצלה. עורך העיתון הביא את דבר הפנייה לידיעת הוועדה האדמיניסטרטיבית וגרם לסערת רוחות; הוויכוח על אופן התגובה לבקשה גלש גם לנושא חילוקי הדעות בדבר מטרות ההתרמה. נוסחת פשרה לא נמצאה.

כחלק מהמאבק על השליטה בוועד ההצלה, דרשה אגודת הרבנים האורתודוקסים מוועד ההצלה להעביר לרשותה 100,000 דולרים להצלת ילדים בארץ-ישראל ובמקומות אחרים - קרי, חינוך דתי. בישיבה הוקרא מכתבו של סילבר בנושא: "למניעת אי-הבנה נוספת כדאי

563 פינגולד 1970, עמ' 283.

564 קרנולר 1991, כרך א, עמ' 147.

565 פרוטוקול הוועדה האדמיניסטרטיבית [ועד ההצלה הרבני], 16.4.1945, עמ' 1-7, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 127-133.

לקבל, ללא דיון את החלטת נשיאות ועד ההצלה בדבר \$100,000 להצלת ילדים בפלשתינה... שלא הייתה הצעה אלא החלטה של הנשיאות".⁵⁶⁶ בונים, יו"ר הוועדה האדמיניסטרטיבית, סיכם את הנושא:

פלשתינה היא ודאי חשובה מאד, יש להתחשב בה בכל נושא. אך עלינו לשקול את החשיבות שיש לכל צרכינו ולהחליט אם פלשתינה היא החשובה ביותר ברגע זה. אם נחליט כי הדבר כך ויהיו בידנו הכספים, אז ודאי שנקציבם למטרה זו. מאידך גיסא, אם צרכים אחרים הינם בעלי חשיבות גדולה יותר הרי שנקדיש להם ראשונה את מאמצינו.⁵⁶⁷

הייתה זו קריאת תיגר על שליטת אגודת הרבנים בוועד ההצלה הרבני. עם זאת הדגיש בונים "כי פילוג בשורות יחליש את ועד ההצלה ואת אגודת הרבנים כאחד". חילוקי דעות דומים התגלו בין רוזנהיים ובין ועד ההצלה הרבני: בפברואר 1945 דיווח רוזנהיים על פעילות המחנה האגודאי להקמה מחדש של מערך שירותים דתיים וייסוד מוסדות להגשתם. לצורך זה הקציב ועד ההצלה הרבני 20,000 דולרים לפעילות ברומניה, צרפת ובלגיה. רוזנהיים דרש להקציב למטרה זו סכומים גדולים בהרבה אך לא נענה.⁵⁶⁸

נושא היחסים עם אגודת הרבנים האורתודוקסים הועלה שוב לדיון בישיבת הוועדה האדמיניסטרטיבית,⁵⁶⁹ כשבוע לאחר ישיבתה הקודמת; הועלתה בה לדיון הצעת אגודת הרבנים לפיה יפעלו שני הארגונים במקביל: ועד ההצלה הרבני יעסוק בשיקום הפליטים ועזרה לישיבות, ואגודת הרבנים תעסוק בהקמת מוסדות דתיים; אגודת הרבנים תשלוט בשני הארגונים ותקבע את מועדי ההתרמה. ההצעה לא התקבלה, ונושא הקשרים עם אגודת הרבנים נדון שעות ארוכות, בסיומן עמד בונים על הפגיעה בפעילות שנגרמה מהמחלוקת; הוא חזר והצהיר "אנו בהחלט רוצים בשלום עם אגודת הרבנים", והביע תקווה כי בפגישה עם ראשי אגודת הרבנים תושג הסכמה. ודאי שלא הייתה נכונות מצד ראשי ועד ההצלה הרבני לוותר על פעילותו העצמאית.

כדי לא להגיע לקרע גלוי הוחלט להקים ועדה בת שמונה חברים שתברר עם ראשי אגודת הרבנים האורתודוקסים את הנושאים השנויים במחלוקת ותקבע עמדה מוסכמת. הוועדה לא הצליחה למנוע את המשך החיכוך שכן ועד ההצלה הרבני אימץ מטרות חדשות לפעולתו בתחום שיקום הפליטים, בעוד אגודת ישראל ואגודת הרבנים ביקשו גם הן לפעול בתחום זה.

במכתב ממארכ 1946 עמד רוזנהיים על היחסים שנוצרו עם סיום המלחמה בין ועד ההצלה הרבני לאגודת ישראל. הוא כינה את ועד ההצלה "ארגון חדש" והבהיר שאגודת ישראל וצא"י

566 שם, 130.

567 שם, עמ' 131.

568 רוזנהיים, ניו-יורק, אל א"ה גודמן, לונדון, 7.2.1945. איז"ש JM14.615 - מסמכי אא"א.

569 פרוטוקול הוועדה האדמיניסטרטיבית [ועד ההצלה הרבני], 24.4.1945, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 135-134.

לא יוכלו להותיר את פעילות העזרה לפליטים בתחום הבלעדי של ועד ההצלה, וכי פעילות ההסברה וההתרמה של אגודת ישראל תוכל להתקיים יחד ובמקביל לפעילות זו של ועד ההצלה. רוזנהיים דרש שוועד ההצלה יתחייב שבכל מפגש של נציגי ועד ההצלה עם אישי ממשל ייכללו במשלחתם לפחות נציג אחד של אגודת ישראל וכן נציג של המזרחי; זאת כדי להבהיר, במידת הצורך, לגורם עמו נפגשים את הקשרים בין אגודת ישראל לוועד ההצלה, ולמנוע את הרושם המוטעה שהארגונים היהודים הפוליטיים אינם עוסקים בפעילות שיקום הפליטים והשאירו אותה בידי ועד ההצלה.⁵⁷⁰

השינויים במבנה ועד ההצלה הרבני ובמטרותיו נעשו תוך כדי מאבקים וליוו את הוועד מאז ייסודו. ועד ההצלה הרבני הוקם בידי מנהיגים מהמחנה האגודאי בארצות-הברית למטרה מיוחדת ומצומצמת: לעזור לרבנים ולתלמידי ישיבות שנמלטו משטחי אירופה הכבושים, לכלכלם ולמצוא להם מקום מקלט. בתוך השנתיים הראשונות למלחמה הצליחו להגיע לארצות-הברית כמה מנהיגים, כרוזנהיים, דוקטור לוין וכמה ראשי ישיבות מהמחנה האגודאי, והם הצטרפו להנהגת ועד ההצלה. קבוצה חדשה זו דרשה להרחיב את מעגל הפעילות של ועד ההצלה מעבר לעזרה לפליטים וגם לתת עזרה לרבנים ולבני ישיבות שנותרו בשטח אירופה הכבושה. היו בהנהגה החדשה שדרשו אף להרחיב את מושאי העזרה ולהחילה על כלל הפליטים והנפגעים חברי המחנה האגודאי. הוויכוח על כך ניטש עד למועד שנודעו ממדי ההשמדה; בראשית 1943 החל ועד ההצלה הרבני בפעילות הצלה ועזרה לכלל חברי המחנה האגודאי, אם כי רבנים ובני ישיבות המשיכו להיות יעד מרכזי בפעילות העזרה.

בו-בזמן הלכה והתפתחה בוועד ההצלה מנהיגות חדשה שמקורה בשכבת אנשי עסקים חרדים, ילידי ארצות-הברית, שנקראו בעת ייסוד ועד ההצלה לתרום לו ולייעץ לו בנושאי גיוס כספים. קבוצה זו, ובראשה אירווינג בונים, ראתה את התפתחות הוועד והרחבת מושאי פעילותו כלא מספיקים וביקשה לאפשר לה להתערב בקביעת מדיניותו ולהשפיע על היקף הפעילות ואופייה. לאחר מאבק עם הרב סילבר, מי שייסד את ועד ההצלה וגם היה נשיא אגודת ישראל וחבר נשיאות אגודת הרבנים, נבחר בונים להנהיג את ועד ההצלה הרבני. ההנהגה החדשה החליטה להרחיב את פעילותה ולהעניק עזרה לכל יהודי שאפשר לעזור לו בתחומי אירופה הכבושה; זאת בלא להפסיק את העזרה הייחודית לבני המחנה האגודאי.

עם סיום המלחמה ביקשה הנהגת ועד ההצלה הרבני להמשיך ולפעול בתחום שיקום הפליטים, בעוד ראשי אגודת ישראל וראשי אגודת הרבנים האורתודוקסים ביקשו להפסיק את פעילות הוועד ולקיים את פעולות שיקום הפליטים ומוסדות התורה באמצעות ארגוניהם.

נושא זה היה חיוני לאגודת ישראל שכן כארגון פוליטי היה במתן עזרה לפליטים גם משום

570 יעקב רוזנהיים, אל אירווינג בונים, ועד ההצלה, 21.3.1946, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 192.

גיוס חברים פוטנציאליים לשורותיה. על רקע זה התקיים מאבק בין ראשי הוועד ובין אגודת ישראל.

מצב דומה היה קיים בסיום המלחמה בין הסוכנות היהודית ובין ראשי ועד ההצלה המאוחד. ועדי ההצלה, שראשיהם חתרו לעצמאות, ביקשו להמשיך ולקיים את ארגוניהם ולסגל את מטרות הארגונים לצרכים שנוצרו לאחר המלחמה. ארגוני העל - הסוכנות היהודית, אגודת הרבנים ואגודת ישראל - חששו מפגיעה בכוחם ובסמכויותיהם וביקשו להצר את צעדי ועדי ההצלה ולהפסיק את פעולתם. ארגוני העל ביקשו לקיים פעילות עצמאית בהתאם למטרותיהם המקוריות: הסוכנות היהודית - עלייה לארץ-ישראל; אגודת הרבנים ואגודת ישראל - דאגה לצרכים הדתיים של היחיד והקהילה וגיוס חברים לתנועה.

חיכוכים בין ועד ההצלה הרבני ובין ראשי אגודת ישראל היו גם בתקופת המלחמה: החיכוכים נוצרו בעיקר על רקע פעילות ההצלה שקיימו אגודת ישראל וצא"י, במקביל לזו של ועד ההצלה הרבני, כשכל אחד מהארגונים ניסה לתחם ולצמצם את פעילות הארגון המתחרה. חיכוכים התגלעו גם על רקע דרישות מנהיגים מאגודת ישראל להמשיך ולהקציב משאבים כספיים לפעילות תנועתית, בעוד אנשי ועד ההצלה הרבני התנגדו לכל הוצאה שאינה למטרת הצלה. הנושא הגיע למאבק גלוי בשווייץ, שהייתה אחד ממרכזי הכוח של הנהגת אגודת ישראל, ובתקופת המלחמה חסרה אמצעים כספיים להמשך פעילותה התנועתית. שטרנבוך, נציג ועד ההצלה הרבני, סבר שכל הכספים שנשלחו אליו מארצות-הברית נועדו לפעולות ההצלה. מנגד חסר דוקטור שלמה אהרמון, מראשי אגודת ישראל וממנהיגי אגודת ישראל העולמית, כספים אפילו להתכתבות. דרישות גודמן להקציב כספים לפעילות תנועתית לא נענו, ובמאי 1944 ביקש גודמן מרוזנהיים להתערב ולהורות לשטרנבוך להעביר לידי דוקטור לוונשטיין 500 דולרים מהכספים שהגיעו מארצות-הברית לשווייץ, למימון הרצאות והסברה.⁵⁷¹ עוד ביקש גודמן מרוזנהיים להורות לשטרנבוך להפסיק להתערב בפעילויות שנעשו בבלגיה ובצרפת "אלא אם הוא חושב להקים ארגון עולמי פרטי".⁵⁷²

חיכוכים היו גם בין ועד ההצלה הרבני ובין הג'וינט, שראה בוועד ההצלה ארגון מתחרה הפוגע בהתרמה לג'וינט ומפנה את משאביו לקהל היעד של הג'וינט. ראשי ועד ההצלה הרבני קיימו מגעים רבים עם ראשי הג'וינט, במטרה להקטין את התנגדותו לפעילות ועד ההצלה ולאפשר פעילות משותפת וקבלת עזרה כספית מהג'וינט למימון חלק מפעילות ועד ההצלה.

עבודת ועד ההצלה הרבני, כעבודת המחנה האגודאי האמריקאי כולו, הייתה ייחודית באופייה ושונה מזו של הארגונים היהודים האחרים. ועד ההצלה חרג ממוסכמות החברה היהודית האמריקאית וההין לפעול לצורך ההצלה בדרכים יוצאות דופן, לעתים תוך כדי

571 גודמן אל רוזנהיים, ניו-יורק, [1944]. 3.5. אי"ש JM14.615 - מסמכי אא"א.

572 שם, עמ' 2.

הפרת החוק: העברות כספים לאירופה וחילופי מידע נעשו בניגוד לצווי הממשל האמריקאי ומתוך עקיפת הצנזורה. ועד ההצלה הרבני הסכים לשתף פעולה עם ארגונים אופוזיציוניים לארגונים היהודיים הממוסדים בארצות-הברית, כקבוצת ברגסון, במטרה לקדם פעילות עזרה והצלה. יש חוקרים הגורסים "כי דווקא גופים כקבוצת ברגסון ואגודת ישראל הגיעו לכלל הבנה מציאותית יותר של השואה, הם היטיבו לחזות את הסכנה מכיוון שלא היו כבולים בהנחות הכלליות של ארגונים מקומיים. הם הבינו כי הגישה של עסקים כרגיל אינה הולמת נוכח השואה".⁵⁷³ גם עבודת ההצלה בשטח אירופה לא נתחמה בכללים ובאיסורים, וועד ההצלה הרבני הסכים לקיים קשרים עם כל גורם, כולל גרמנים, בניסיון להציל יהודים.

8. אגודת ישראל בבריטניה

אגודת ישראל בבריטניה פעלה בתקופת השואה כקבוצה לא-קונפורמיסטית, אך הודות לכישוריו של אהרון הארי גודמן, שעמד בראשה, שמרה על מקומה בתוך המנהיגות היהודית בבריטניה. יש הסבורים כי הקשר בין הרב יוסף הרמן הרץ - הרב הראשי בבריטניה - לחתנו, הרב שלמה שונפלד, היה גורם חשוב בשמירה על מקומה של אגודת ישראל בהנהגת יהדות בריטניה. הרב שונפלד היה מראשי אגודת ישראל בבריטניה ומראשי "עדת ישראל" - איחוד הקהילות העבריות-אורתודוקסיות בבריטניה. בתקופת השואה הוא ניהל את מועצת החירום של הרב הראשי, שהקים הרב הרץ; ועד זה עסק בעזרה לרבנים ולתלמידי ישיבות פליטי אירופה להגר לבריטניה.⁵⁷⁴ מועצת החירום לא הקפידה לשמור על החוק בניסיונותיה להציל יהודים ועוררה מורת רוח בארגונים היהודים האחרים, שביקשו לפעול בהתאם לדרישות החוק בבריטניה.⁵⁷⁵

אגודת ישראל בראשות גודמן פעלה בכל דרך מדינית אפשרית בניסיון להציל את יהודי אירופה. גודמן קיים פעילות מדינית ענפה בקרב נציגי מדינות שונות והצליח לקשור קשרים אישיים הדוקים עם אישי ממשל בריטיים ואפיק הידברות ייחודי עם נציגי ממשלת אירלנד. עוד יוחדה אגודת ישראל בבריטניה בפעילויות בתחום הדתי, שנראו לה חשובות אף שלא הייתה להן נגיעה ישירה לעבודת ההצלה. כך לדוגמה הפעילה אגודת ישראל בבריטניה, בשיתוף עם צא"י שבארצות-הברית, ועד רווחה לכוחות המזוינים היהודיים שעסק בין השאר באספקת מזון כשר לחיילים יהודים.⁵⁷⁶ כדי להרחיב את אפשרויות הפעילות המדינית

573 הנרי פינגולד, קבוצת ברגסון, האנציקלופדיה של השואה, עמ' 548.

574 בולצ'ובר 1993, עמ' 150. סומפולינסקי 1999, עמ' 21.

575 מאיר סומפולינסקי, "מדיניות ההצלה של מועצת החירום של הרב הראשי בבריטניה", קצבורג תשמ"ד, עמ' 154-155. קובע כי מינוי שונפלד לתפקיד לא נעשה על רקע הקרבה המשפחתית, אלא בגלל רצונו של הרץ להעמיד בראש המועצה אדם שאינו תלוי במסד ובעל יכולת לפעול בדרכים לא שגרתיות.

576 פ"ז ק', מזכיר ועד הרווחה לכוחות המזוינים היהודים, לונדון, אל מ"ג טרס, ניו-יורק, 3.11.1944. איו"ש JM14.488 - מסמכי אא"א.

הקים גודמן שני ארגוני פליטים מתוך המחנה האגודאי: הפדרציה של יהודי צ'כוסלובקיה ומועצת חברי אגודת ישראל הפולנים; שני הארגונים יצרו קשרים עם הממשלות הגולות של ארצותיהם וניסו לקבל מעמד של ארגונים מייצגים רשמיים. לקיום קשר עם הפליטים שאותם ייצגו, הופקו ב-1941 כמה גיליונות של "בולטין ידיעות יהודי" שכללו מידע כללי באנגלית, בצ'כית ובפולנית.⁵⁷⁷

ניסיון ראשון לפעילות הצלה משותפת נעשה בדצמבר 1939 ביזמתו של הרב הרצוג - הרב הראשי לארץ-ישראל. בלונדון חברו יחד רבנים ואישי ציבור מהמזרחי ומאגודת ישראל במטרה לרכוש את אהדתם של חוגי ממשל בריטיים לתכנית שהרב הרצוג הגה, בדבר העברתן של הישיבות מליטא לארץ-ישראל. עוד ביקשה הוועדה האמורה לגייס ערובות כספיות לכלכלת בני הישיבות לכשיגיעו לארץ-ישראל, כדרישת ממשלת המנדט. פעילות הוועדה נפגעה כבר בימים הראשונים לאחר הקמתה בשל קרע פנימי, ובאמצע 1940 הפסיקה לפעול. יש שתלו את יצירת הקרע בחברי אגודת ישראל שפעלו בהשראת רוזנהיים וגודמן; לפי סברה זו התנגדו השניים להעברת הישיבות לארץ-ישראל בשל תפיסותיהם ששללו עלייה לארץ-ישראל.⁵⁷⁸ סברה זו אינה תואמת את גישת אגודת ישראל לעלייה ואת הדרישות הבלתי פוסקות של מנהיגות אגודת ישראל, ובתוכה רוזנהיים, להגדיל את מכסת רישיונות העלייה שהוקצו לחברי אגודת ישראל.⁵⁷⁹ רוזנהיים גם ידע על ניסיונותיהם של ראשי ישיבות בליטא, בהם רבנים אנטי-ציונים כווסרמן, להשיג רישיונות עלייה לארץ-ישראל.⁵⁸⁰ הדעת נותנת שפעילות הוועדה נפסקה על רקע הפילוג הפנימי בתוך יהדות בריטניה שלא אפשר פעילות הצלה משותפת גם בשנים מאוחרות יותר, בעת מלחמה. פעולות של רוזנהיים וגודמן שנעשו במקביל לניסיונות ההצלה של הרב הרצוג, היו על רקע ניסיון להשיג הישגים עצמאיים ואולי במגמה לחזק את מעמדם הפוליטי. רק כשנודעו ממדי השואה התעלו מנהיגים אלה ואחרים וניסו ליצור פעילות משותפת.

שיתוף פעולה ארגוני בין כמה ארגונים דתיים, רובם קשורים באגודת ישראל, ובין ארגוני רב ההשפעה של הרב הרץ, נעשה ב-1944 למטרה אחת - מציאת פתרון לילדים הפליטים. ב-1939 נענתה ממשלת בריטניה לבקשת ארגונים שונים ואפשרה להביא לתחומה כ-6,700 ילדים מגרמניה - רובם יהודים. הילדים שוכנו בבתי יהודים בלונדון ובמעונות שיוחדו להם. עם תחילת המלחמה, הורתה ממשלת בריטניה להעביר את הפליטים עם כל ילדי לונדון יחד לאזורים כפריים; שם שוכנו רבים מהילדים הפליטים בבתי נוצרים, והיו ביניהם שהתקרבו לנצרות. אגודת ישראל, לצד גופים יהודיים נוספים, דרשה להוציא את הילדים מבתי הנוצרים. נוכח הדרישות האלה נוסדה ב-1942 ועדה מאוחדת לחינוך דתי ועזרה

577 Jewish News Bulletin, London, New York, Jerusalem, 15.8.1941. גק"ש.

578 אליאש תשמ"ב, עמ' 141.

579 פונד תשנ"ח, עמ' 69.

580 וסרמן תשס"א, עמ' ריא-ריב. פרוש תשס"א, עמ' 391.

שהייתה אמורה לדאוג לחינוך יהודי לכל ילד יהודי. גודמן תקף את הוועדה מאחר שלא ראה טעם בשיעור ביהדות כל עוד הילדים חיים בבתייהם של נוצרים. גם דרישות הרב הרץ למנותו לאפוסטרופוס לילדים לא נענו, והיו מביניהם שהתנצרו.⁵⁸¹ נציגי ועד החירום הדתי של הרב הראשי בבריטניה, אגודת ישראל, הפדרציה של יהודי צ'כוסלובקיה בראשות גודמן ואיגוד הקהילות העבריות האורתודוקסיות, חברו יחד והקימו את ועד הפליטים האורתודוקסי המאוחד.⁵⁸² הוועד, בראשות גודמן, חיפש פתרונות אפשריים שיאפשרו להוציא את הילדים מבתי הנוצרים; נדונה האפשרות להעביר מקצת הילדים הפליטים ששהו בבריטניה אל ארצות-הברית. בדיון השתתפו נציגי ממשלות צ'כוסלובקיה, בלגיה והולנד, נציג חבר הלאומים ונציג הוועד היהודי-פולני. הדיון נסב על העברת 1,000 ילדים אזרחי המדינות שנציגיהן השתתפו במפגש. על-פי הצעת גודמן נבחרה ועדה משותפת להעברת הילדים הפליטים אל מעבר לים, בראשות יאן מסריק וקולונל וג'וד.⁵⁸³ בין הילדים שיועדו להעברה לארצות-הברית היו אמורים להיכלל גם לא יהודים. הארגונים האורתודוקסים בארצות-הברית התבקשו לדאוג לקליטת הילדים היהודים, לכשתוגשם התכנית.⁵⁸⁴ התכנית לא יצאה לפועל.

אגודת ישראל בבריטניה, שלא כבארץ-ישראל, ביקשה לקיים פעילות עזרה עצמאית בדרך ייחודית לה וליזום פעילויות הצלה שארגונים אחרים אולי לא היו מסכימים לעשותם, ולחזק את מעמדה בתוך אגודת ישראל העולמית. גודמן צידד במסגרת ארגונית שבה יוכלו הארגונים היהודים למסור דיווח הדדי על פעולותיהם, להחליף מידע ולתאם את פעולותיהם, תוך כדי שמירה על עצמאותם. ייתכן שגישתו הונחתה גם מתוך הכרת התרבות הפוליטית של החברה היהודית בבריטניה, שלא הייתה בשלה לשיתוף פעולה הדוק.

גודמן היה אחד המנהיגים הראשונים ביהדות בריטניה שביקש להקים מסגרת ארגונית בפעילות למען יהודי אירופה הכבושה. בפברואר 1941 הציע גודמן לג'וינט למנות ועדת משנה שתתאם דרישות לפעילויות של גורמים שונים, נוכח המצב באירופה. הצעתו לא יצאה לפועל. הצעה דומה העלה רפאל שפרינגר, מפעילי אגודת ישראל, ביולי 1942: הוא הציע לג'וינט לחבור אל אגודת ישראל, התנועה הציונית והצ"ח, ולשתף פעולה בעבודת ההצלה והעזרה ליהודי אירופה. ברודצקי - מראשי הנהלת הסוכנות היהודית בלונדון - התנגד להצעה מאחר שביקש לשמור על מעמדה הייחודי של הסוכנות היהודית. הוא הציע שהג'וינט יפעל כגוף מתאם עליון לארגונים השונים. גודמן ניהל בנושא זה שיחות עם ראשי ארגונים, וביקש שיתוף פעולה. ב-4 בפברואר 1941 פנה גודמן לוועד שליחי הקהילות

581 גוטליב 1988, עמ' 132.

582 ר"ו אופנהיימר, לונדון, אל ד' טירקל, ניו-יורק, 23.10.1940. איו"ש JM14.409 - אא"א.

583 תרשומת מפגש לדיון בבעיית העברת ילדים פליטים אל ארצות-הברית, 2.12.1940. איו"ש JM14.409 - אא"א.

584 ר"ו אופנהיימר, ועד הפליטים האורתודוקסי המאוחד, לונדון, אל טירקל, ניו-יורק, 5.12.1940. איו"ש JM14.409 - מסמכי אא"א.

וביקש ליצור עמם גוף שיתאם את פעולות העזרה ליהודי אירופה; באמצע פברואר פנה גודמן פעם נוספת בבקשה לשיתוף פעולה.⁵⁸⁵ בספטמבר 1941 אף הזמין גודמן את בן-גוריון לשיבת הוועד הפועל של אגודת ישראל בבריטניה, לדיון בשיתוף פעולה בין אגודת ישראל לסוכנות היהודית. בן-גוריון הציע בישיבה זו "שיתוף פעולה קרוב בין האגודה ובין הסוכנות היהודית" עד הצטרפותה של אגודת ישראל לסוכנות. כשלב ראשון לשיתוף הפעולה, הציע גודמן להקים ועדה משותפת לסוכנות היהודית, לרביזיוניסטים ולאגודת ישראל. בן-גוריון התנגד להקמת ועדה שכזו ונימק זאת בחשש שהיא תקנה לחוגים היהודים בלונדון חשיבות יתרה, ותקשה על קשריהם עם ממשלת בריטניה. הוא הביע את רצונו בקשר ייחודי עם אגודת ישראל בלבד: "ואשר לאגודה, ישמח בכל עת להודיע להם על כל מה שקרה".⁵⁸⁶ בפועל נבעה התנגדותו להקמת הוועדה מרצון לשמור על מעמדה המייצג הייחודי של הסוכנות היהודית; הכללתה בוועדה כחברה שווה לארגונים פוליטיים אחרים הייתה עלולה לפגוע במעמדה.

רק עם פרסום הידיעות בדבר ההשמדה נוצרה מסגרת לשיתוף פעולה: בראשית דצמבר 1942 יזם הג'וינט מפגש עם נציגי הסוכנות היהודית, הקונגרס היהודי העולמי, אגודת ישראל ונציגות יהודי פולין בבריטניה. במפגש הוקם ועד חירום,⁵⁸⁷ שכונה הוועד לענייני פולין בבריטניה, ובו ייצגו את אגודת ישראל גודמן והרב יונה הורוביץ.⁵⁸⁸ גודמן הציג את ייסוד הוועד כפרי יזמתו, לאחר שקיבל את הידיעות בדבר ההשמדה. גודמן, כרוזנהיים, פנה במכתבים לכמה ראשי ארגונים יהודים, דיווח להם על הידיעות שהגיעו והציע להם לקיים מפגש לדיון בדרכי פעולה והתמודדות עם הנעשה באירופה ולאפשר שיתוף פעולה ביניהם. כתוצאה מהפנייה, לגרסת גודמן, התקיים המפגש בראשית דצמבר 1942.⁵⁸⁹ הוועד היה חסר סמכויות ולא תרם רבות לשיתוף פעולה בין הארגונים. כל אחד מהחברים בוועד פעל באופן עצמאי, אם כי היה ניסיון לתאם פעולות; אגודת ישראל נהגה לדווח לחברי הוועד על פעילויות חשובות שקיימה בשטח המדיני. הרב לוין, שצייד בשותפות הדוקה עם הסוכנות היהודית, ביקש שגודמן יפעל להידוק הקשר עמה. בדצמבר 1943 הוא פנה אל גודמן וביקשו לנסות להקים ועד הצלה משותף גם בלונדון. הוא הודיע לגודמן שברל לוקר ורייס גיעו וביקשו להצטרף אליהם בעבודה משותפת בענייני הצלה בוועד משותף.⁵⁹⁰ לניסיון זה לא היה סיכוי להצליח שכן לגודמן היו מהלכים טובים בממשל הבריטי והוא לא היה מוכן להצטרף לוועד הצלה שיהיה כפוף לסוכנות היהודית כבארץ-ישראל. מאידך גיסא

585 [גודמן] לונדון, אגודת ישראל העולמית אל [ראשי אגודת ישראל], 14.11.1942. מז"י תיק 52.

586 פרטי- כל ישיבת האקסקוטיבה המיעצת של אגודת ישראל, 11.9.1941, לונדון. אצ"ד - 1 שוואה.

587 סומפולניסקי 1999, עמ' 83-84.

588 בוועד הפועל העולמי, קול ישראל, 21.1.1943, עמ' 1. הרב הורוביץ היה, לפני המלחמה, רב עדת החרדים בפרנקפורט.

589 ה"א גודמן [דיווח] פרטי וסודי, 9.12.1942. איר"ש JM14.410 - מסמכי א"א.

590 י"מ לוין, ירושלים, אל גודמן, לונדון, 8.12.1943, י"א כסלו תש"ד. אצ"מ S26/1079.

לא הייתה הסוכנות היהודית מוכנה לוותר על מעמדה הייחודי כנציגת העם היהודי.

גם נציגות פולין לא הייתה מסגרת ארגונית פעילה, מעבר להעברת מידע. ב-6 במאי 1941 כינס דוקטור איגנאצי שוורצברד בביתו שבלונדון נציגים של ועד השליחים, הג'וינט, הקונגרס היהודי העולמי ואגודת ישראל.⁵⁹¹ בפגישה נדון מצב יהודי פולין ואפשרויות הגירתם לקנדה ולמדינות נייטרליות. בפגישה לא הוחלט ליצור פורום קבוע של משתתפיה, אך שוורצברד המשיך לדווח למשתתפי הישיבה, בהם אגודת ישראל בלונדון, על מגעיו המדיניים עם ממשלת פולין ועם מדינאים שונים, במטרה לאפשר הגירה ולהכין מקום מקלט ליהודים פליטים מפולין, ועל פנייתו לשגריר פולין בטוקיו לפעול לטובת פליטי פולין ביפן - זאת לבקשת אגודת ישראל.⁵⁹²

חוסר הרצון לשתף פעולה ורצון הארגונים השונים לשמור על עצמאותם ולהגדיל את כוחם הפוליטי אף פגע מדי פעם בעבודת ההצלה. בינואר 1943 יזם הרב שונפלד הצעה בפרלמנט הבריטי, לפיה תתבקש ממשלת בריטניה להצהיר על נכונותה לתת לפליטים יהודים מקלט זמני על אדמתה או בארצות שבשליטתה. 14 אנשי כמורה ואצולה בכירים וכ-280 חברי פרלמנט חתמו על מסמך שבו הביעו נכונות לדון בהגשת ההצעה. ברודצקי התנגד ליזמת שונפלד וראה בה פעילות יחיד שלא הוסמך לקיים מגעים מדיניים ועלול להזיק להישגי הארגונים היהודים;⁵⁹³ שונפלד האשים את ברודצקי בניסיון להכשיל את הגשת ההצעה. בראשית 1944 התכנסו כ-100 חברי פרלמנט לדון בהצעה והחליטו לשנות את ניסוחה. ההצעה הונחה על שולחן בית הלורדים במארס 1944, ובה הצעת הצהרה כללית על מתן עזרה מצד ממשלת בריטניה.⁵⁹⁴

ניסיון נוסף לפעילות משותפת נעשה בראשית 1944, נוכח הידיעות בדבר הפעולות להשמדת יהודי הונגריה. ועד שליחי הקהילות יזם כינוס של כמה ארגונים ואישים בבריטניה שעסקו בעזרה ובהצלה כדי לתאם עמדות ופעולה משותפת. הכינוס התקיים ב-21 במארס 1944 והשתתפו בו בין השאר דוקטור שמורק מהנהלת הסוכנות היהודית ובאי-כוח אגודת ישראל;⁵⁹⁵ נוסד בו ועד לאומי להצלה מהטרור הנאצי, וחברו בו ברודצקי מוועד שליחי הקהילות, ברל לוקר כנציג התנועה הציונית, גודמן כנציג אגודת ישראל, הרב הרץ - הרב הראשי לבריטניה ועוד. במפגשים נמסר מידע על הפעילות הבין-לאומית של מרכיבי הוועד ולעתים גם החלטה על פעילות משותפת. באוגוסט 1944 התקבלה בקשת גודמן לכלול גם נציגים לא ציונים במפגשים עם אישים במשרד החוץ הבריטי, והובטח לגודמן שלהבא ייכלל

591 דוקטור איגנאצי שוורצברד, לונדון, אל הארגון העולמי של אגודת ישראל, לונדון, 1.5.1941. איו"ש JM14.797 - מסמכי א"א.

592 דיווח ביניים לקראת הדיווח התקופתי, לונדון, 20.5.1941, [איגנאצי שוורצברד], איו"ש JM14.797 - מסמכי א"א.

593 סומפולינסקי 1988, עמ' 628. סובר שברודצקי לא התנגד להצעה מסיבות עקרוניות, אלא הגיב כך על שלא נכללה בה פלשתינה כמקום המקלט ליהודים.

594 סומפולינסקי 1999, עמ' 96-98. בולצ'ובר 1993, עמ' 37; רק 45 חברי פרלמנט הסכימו להגשת ההצעה.

595 סומפולינסקי תש"ם, עמ' 159.

גם הוא במפגשים שכאלה.⁵⁹⁶

הסתדרות אגודת ישראל בבריטניה מנתה מספר חברים קטן, ולמעמדה וכוחה הפוליטי לא הייתה משמעות רבה בחברה היהודית בבריטניה. באגודת ישראל העולמית הוקנה לה מעמד ייחודי, בלא שים לב לגודלה, הודות לתפקיד המדיני החשוב שהיה ללונדון בפתרון שאלת ארץ-ישראל. מעמדה התחזק בשנות השלושים בעת קיום ועדות החקירה מטעם ממשלת המנדט. עם תחילת מלחמת העולם השנייה הייתה לונדון למרכז מדיני חשוב של בנות-הברית, וכמה ממשלות גולות קבעו בה את מקום מושבן. הודות לכך היה לאגודת ישראל בבריטניה תפקיד חשוב בפעילות המדינית להצלה. יותר מכך השפיעה דמותו, אופיו ונחישותו של גודמן בקביעת אופי פעילותה של אגודת ישראל בנושא ההצלה והיקפה.

⁵⁹⁶ פרוטוקול מפגישת הנהלת הוועד הלאומי להצלה מהטרור הנאצי, 22.8.1944, רח' הנרייטה סאלד [לונדון]. איו"ש JM14.615 - מסמכי אא"א.

פרק ה: מול נציגי אומות

פעילות מדינית בקרב אומות העולם החופשי הייתה הדרך העיקרית, שבה ניסו מוסדות היישוב בארץ-ישראל והארגונים היהודים בגולה לפעול להצלת יהודי אירופה ולעזור לפליטים שהצליחו להימלט ממנה. אגודת ישראל, על פלגיה השונים, ניהלה פעילות מדינית עצמאית, שיוחדה במאמציה המרוכזים ובהיקפה הגדול יחסית לכוחה הפוליטי בקרב העם היהודי בעולם החופשי.

מאז ראשית שנות העשרים דרשה אגודת ישראל מבריטניה להכיר בה כנציגת העם היהודי, במקביל לתנועה הציונית.⁵⁹⁷ הנימוקים לדרישתה היו שהתנועה הציונית היא חילונית ולכן אינה מייצגת, היסטורית, את העם היהודי על מורשתו, וודאי שאינה מייצגת את היהודים האורתודוקסים. מנהיגות אגודת ישראל דרשה מחברי התנועה להיבדל מ"כנסת ישראל"⁵⁹⁸ וממילא לא השתתפה במוסדות היישוב - אספת הנבחרים והוועד הלאומי. משום כך קיימו מנהיגי אגודת ישראל מפגשים רבים עם נציגי ממשלת המנדט, במקביל לראשי הסוכנות היהודית. במפגשים אלה, נוסף על דרישתם להכיר באגודת ישראל כנציגות העם היהודי, הגישו בקשות שנגעו לחיים הדתיים של המחנה החרדי, והציגו את עמדות אגודת ישראל בנוגע לעתידה המדיני של ארץ-ישראל. גם בשנות השלושים, כאשר הושגה הסכמה על שיתוף פעולה מדיני בין הסוכנות היהודית לאגודת ישראל, המשיכו ראשי אגודת ישראל לקיים קשרים עם נציגי ממשלת המנדט, כמייצגי האינטרסים של המחנה החרדי. באי-כוח אגודת ישראל אף שותפו לצד הסוכנות היהודית בדיוני הוועדות הבין-לאומיות שהוקמו כדי לדון בעתידה המדיני של ארץ-ישראל.⁵⁹⁹ מנהיגי אגודת ישראל המשיכו בהתנהגות פוליטית זו גם כשעלו הנאצים לשלטון; ולאחר מכן, בפרוץ מלחמת העולם השנייה, ראו

597 ב-24.7.1922 אישרה מועצת חבר הלאומים את המנדט על ארץ-ישראל, שנמסר לבריטניה. סעיף 4 לתנאי המנדט קבע הקמת "סוכנות יהודית" לייצוג העם היהודי בפיתוח הארץ. ההסתדרות הציונית הוכרה כנציגות זו בתנאי שישותפו בה כל היהודים המבקשים לעזור להקים את הבית הלאומי.

598 יהודי ארץ-ישראל שנרשמו לבחור ב"אסיפת הנבחרים" שקבעה את הגוף המבצע - הוועד הלאומי.

599 ועדת פיל - 1936, ועדת וודהד - יוני 1938, וכן בוועדות שהוקמו לאחר מלחמת העולם השנייה.

עצמם חופשיים לנהל מגעים עם גורמים בין-לאומיים כדי לנסות ולהשיג את תמיכתם בעזרה לפליטי אירופה ובהצללת יהודים, כחלק ממסורת רבת שנים של ניהול מערכת מדינית נפרדת ממוסדות היישוב ומההסתדרות הציונית העולמית.

לצד כל אלה, ראתה עצמה אגודת ישראל מחויבת לפעול עצמאית במישור הבין-לאומי כבמישורים אחרים מאחר שרוב חבריה ומנהיגיה היו באירופה - נתונים לרדיפות הנאצים. לאגודת ישראל גם היו דרישות ייחודיות באשר להצללת רבנים, ראשי ישיבות ותלמידיהן. המנהיגות שלה קיימה לאורך כל שנות המלחמה פעילות בין-לאומית ענפה למען יהודי אירופה הכבושה. פעילות זו כללה התכתבויות ופניות בדרכים שונות לנושאי משרות מטעם מדינות שונות, מפגשים עמם וכן פניות לראשי דתות ולנציגיהם.

אגודת ישראל בארצות-הברית אף ראתה עצמה מחויבת להצללת המנהיגות הרוחנית באירופה עד כדי הפרת צווי הממשל האמריקאי שנגעו להסגר הכלכלי על גרמניה. בשל כך, בשנים הראשונות למלחמה, פעלה אגודת ישראל בארצות-הברית בבידוד ולעתים אף בניגוד לדרך פעולתם של ארגונים יהודים אחרים, שאופיינו במחויבות אזרחית גבוהה וראו עצמם קודם לכול כפופים לחוקי ארצות-הברית, גם אם הדבר פגע בפעולות העזרה ליהודי אירופה.

עם עלות הנאצים לשלטון ביקשו ראשי אגודת ישראל העולמית להשתתף בפעילות הבין-לאומית לעזרת נפגעי הנאצים.

ב-11 באוקטובר 1933 החליט חבר הלאומים להקים סוכנות לפליטי גרמניה, שתקיים שיתוף פעולה בין-לאומי בפעילות העזרה לפליטים אלה. ליד הסוכנות הזאת הוקם גוף מייצג שהורכב מנציגי ארגונים פרטיים. בין הארגונים היהודים ששותפו בגוף המייצג היו הג'וינט, הסוכנות היהודית, אליאנס ואגודת ישראל. בו-בזמן נועדו בלונדון נציגי ארגונים יהודים העוסקים בעזרה לפליטים, בהם הארגונים האמורים, בניסיון ליצור ביניהם שיתוף פעולה בעבודת ההצלה, אך ללא הצלחה. סוכנות הפליטים קיימה קשר עם הארגונים הפרטיים וגם היא שמה לה למטרה, בין שאר הדברים, ליצור שיתוף פעולה בין הארגונים, במטרה לאפשר את יישוב הפליטים בארצות שונות. בפועל התיישבו רוב הפליטים בארצות-הברית ובארץ-ישראל ללא קשר עם סוכנות הפליטים. בשל אי הצלחתה של סוכנות הפליטים להתמודד עם הבעיה, זימן הנשיא רוזוולט ועידה של נציגי 32 מדינות כדי לדון בדרכי פתרון לבעיית הפליטים. הוועידה התקיימה באוויאן שבצרפת ב-6 ביולי 1938 והשתתפו בה גם 21 נציגי ארגונים יהודים, בהם הסוכנות היהודית, אגודת ישראל והצ"ח. לוועידה הוגשו כמה תזכירים מטעם הארגונים השונים, בהם תזכיר מטעם הסוכנות היהודית, ותזכיר מטעם שישה ארגונים, בהם אגודת ישראל; הסוכנות היהודית הודיעה על תמיכתה גם בתזכיר זה. גם החלטות ועידה זו לא נשאו פרי.⁶⁰⁰

600 טרטקובר וגרוסמן 1944, עמ' 404-413.

בבחינת אופיה המאומץ והקדחתני של הפעילות המדינית באגודת ישראל אפשר להבחין בשתי תקופות. כאמור, החלה הפעילות עם עליית הנאצים לשלטון, והיא הורחבה עם פתיחת המלחמה; כמו בפעילות המחאה כך גם בתחום הפעילות המדינית, היה פרסום הידיעות בדבר ההשמדה מוקד להרחבת הפעילות המדינית של אגודת ישראל ולהעמקתה.

בעקבות הפצת הידיעות בתקשורת ופניות גופים יהודים ושאינם יהודים, פרסמו בנות-הברית ביום 17 בדצמבר 1942 הצהרת גינוי חריפה לתכנית גרמניה להשמיד את בני העם היהודי. ההצהרה פורסמה בלונדון, מוסקבה וושינגטון; את ההצהרה הקריא בלונדון בבית הנבחרים שר החוץ הבריטי - אנטוני אידן. רשמית התפרסמה ההצהרה כתגובה למכתב ממשלת פולין, מיום 10 בדצמבר 1942, שבו הודיעה על השמדת היהודים המתבצעת בפולין הכבושה וביקשה מבנות-הברית "...לא רק לגנות את הפשעים שנעשו על-ידי הגרמנים ולהעניש את הפושעים, אלא גם למצוא אמצעים נותני סיכוי לבלום היטב את ידי גרמניה ולמנעה מלהשתמש להבא בשיטות שלה להשמדת המונים..."⁶⁰¹ אגודת ישראל, כארגונים יהודים אחרים, פירשה את ההצהרה כהסכמה של בנות-הברית לעזור ליהודי אירופה ולעשות להצלחתם, ולצד ארגונים אחרים החלה גם היא בפניות חסרות תקדים אל בנות-הברית, רבות בהרבה ממספרן בשנים הראשונות למלחמה.

הפעילות המדינית של אגודת ישראל הייתה פרי יזמתם של מנהיגי אגודת ישראל בשלושת מרכזי הכוח של אגודת ישראל - בריטניה, ארצות-הברית וארץ-ישראל. הם קיימו פעילות מדינית נפרדת, ללא תיאום ביניהם, ולעתים אף ללא ידוע הדדי באשר לפעולותיהם. בפניותיהם המדיניות הציגו את עצמם לעתים כראשי ארגון אגודאי ארצי ולעתים כמייצגי אגודת ישראל העולמית.

הפעילות הנפרדת נבעה מהנתונים המדיניים שנוצרו בימי המלחמה, והביזור הגאוגרפי של נושאי תפקידי המפתח באגודת ישראל העולמית: רוזנהיים, נשיא אגודת ישראל העולמית, בארצות-הברית; לוין, יו"ר הוועד הפועל העולמי, בארץ-ישראל; גודמן, המזכיר המדיני, בלונדון. יותר מכך תרמו לפעילות זו אופיים של שלושת המנהיגים וחתירתם לעמדות כוח בתוך התנועה העולמית.

חלק ניכר מהפעילויות לא נעשה בעקבות דיון או החלטה של מוסדות אגודת ישראל אלא כיזמה אישית של מנהיגים. חלק מהפעילות היה בגדר דרישה חוזרת ונשנית ממדינות ואישי ממשל להגיש עזרה ליהודי אירופה ולהצילם, וחלקה עסק בענייני עזרה והצלה של ממש שנוצרו תוך כדי המלחמה.

בארצות-הברית התקיימו בו-זמנית פעילויות מדיניות מטעם כמה גופים של אגודת ישראל: ההסתדרות הארצית של אגודת ישראל, רוזנהיים כנשיא אגודת ישראל העולמית, צא"י וועד ההצלה הרבני. מאחר שהאישים פעלו במקביל בכמה ארגונים של אגודת ישראל, הם גם

601 פראגר תש"ח, עמ' 282.

הוצגו במפגשים שונים בנושאי משרות שונות. למשקיפים שמחוץ למחנה האגודאי לא תמיד היה ברור איזה ארגון מייצגת האישיות האגודאית עמה הוא נמצא בקשר. כך למשל ב-8 בדצמבר 1942 נפגש רוזוולט עם משלחת בת שישה מנהיגים יהודים, והם הגישו לו תזכיר בדבר מצב יהודי אירופה ובקשה לפעול לעזרתם. במשלחת נכלל הרב ישראל רוזנברג - נציג אגודת הרבנים.⁶⁰² מתיאור המפגש מפי נשיא הוועד היהודי האמריקאי, שהשתתף במפגש, עולה כי הרב רוזנברג הוצג במפגש כנציג אגודת ישראל.⁶⁰³

הנהגת אגודת ישראל בארצות-הברית הייתה מודעת לפגיעה האפשרית בעבודת ההצלה המדינית בשל הפיצול שהיה קיים בה, ובשל הפעילות המקבילה של הגורמים השונים, אך לא עשתה לגיבוש פעילות מדינית אחידה. מי שהעז להציג את הנושא בפומבי, כבר בראשית 1943, היה דוקטור יצחק לוין. הוא הגיע מפולין לארצות-הברית ערב המלחמה, לא ראה עצמו כפות אף לאחד ממחנות אגודת ישראל ולכן חש חופשי לבטא את אשר עם לבו. דוקטור לוין ביקר את חוסר השיטתיות בפעילות היהודית למען ההצלה, ואת הגשת ההצעות לעזרה ולהצלה ללא חשיבה מוקדמת וללא הכנה מספקת של ההצעות.⁶⁰⁴ ואולם גם ביקורתו לא תרמה לשינוי המצב.

בשני נושאים מדיניים טיפלה אגודת ישראל באמריקה ב-1941: היא ביקשה מהממשל האמריקאי להכיר בפליטים היהודים שהגיעו מאירופה לארצות-הברית, המחזיקים בדרכון גרמני, כפליטים שאינם בגדר "אזרחי אויב". בנושא זה מצאה מנהיגות אגודת ישראל אוזן קשבת במשרד המשפטים יותר מאשר במחלקת המדינה, אבל לא נמצא פתרון לבעיה. הנושא השני היה בקשה מהממשל לאפשר לכמה אלפי פליטים להגיע לארצות-הברית ולהיכנס למחנה זמני בשטחה (אליס איילנד), שם ימוינו הפליטים ויזכו לאחר תהליך המיון באשרת כניסה לארצות-הברית. הבקשה נכללה בתזכיר שהגישה אגודת ישראל לוועדה המייעצת לנשיא לענייני פליטים. הטיפול בבקשה זו נפסק לאחר שארצות-הברית הצטרפה למלחמה בגרמניה.⁶⁰⁵

בפועל אישרה ממשלת ארצות-הברית לקלוט בתחומה רק מספר מוגבל של פליטים יהודים: הודות לפעילותם הפוליטית של טרס ושינקלובסקי מצא"י בארצות-הברית, העניקה ממשלת ארצות-הברית ב-1941 אשרות כניסה לכ-400 רבנים ובני משפחותיהם, על-פי רשימות שאגודת ישראל הגישה למחלקת המדינה. רק 40 מהם הצליחו לממש את זכותם והגיעו לארצות-הברית. במחצית השנייה של 1942, ביקשה אגודת ישראל מהממשל האמריקאי להתיר את כניסתם של רבנים ותלמידי ישיבות, כמספר שלא נוצל ב-1941. הבקשה אושרה, וכניסתם של 350 רבנים ובני משפחותיהם הותרה על-פי רשימות חדשות

602 ויימן 1990, כרך 2, עמ' 51.

603 אדולף הלב, דוח על הביקור אצל הנשיא, 8.12.1942. ויימן 1990, כרך 2, עמ' 72.

604 לוין תש"ח, עמ' 38. פורסם לראשונה במארגען וזשורנאל, 11.1.1943.

605 דוח אגו"י, [ראשון], 1.7.1941-31.12.1941, עמ' 3.

שהגישה אגודת ישראל. שמותיהם הועברו לנציגויות ארצות-הברית בפרס, תורכיה, ספרד ופורטוגל, למקרה שהנכללים ברשימות יוכלו ליצור קשר עם הנציגויות.⁶⁰⁶

יותר מזה לא ביקשה אגודת ישראל מהממשל האמריקאי להתיר להמוני פליטים יהודים להגר לשטחה, כנראה מתוך הבנה שאין כל סיכוי שהצעה שכזו תתקבל. בסוף אוקטובר 1943 נפגש רוזנהיים עם מנהל מחלקת ההגירה של ממשלת ארצות-הברית מר לונג והציע לו להקים בארצות-הברית "מחנה ריכוז של הומניות", שבו ירוכזו 50,000 יהודים מצרפת שחייהם בסכנה. הצעתו נדחתה.⁶⁰⁷ ייתכן שרוזנהיים בחר לכנות את מחנה הפליטים האמור בשם טעון שכזה מתוך ציניות כאובה מול חוסר נכונותן של בנות-הברית לקלוט פליטים יהודים בתחומן.

נושא ייחודי שבו ניהלה אגודת ישראל מאבק מדיני בארצות-הברית, כשהיא מבודדת מרוב הארגונים היהודים, היה נושא משלוח חבילות מזון ליהודים בפולין - פעילות שהמחנה האגודאי עשה בניגוד לצווי הממשל האמריקאי, ובניגוד לדרישות חלק גדול מהארגונים היהודים בארצות-הברית.

ביולי 1941 הפסיקה אגודת ישראל באמריקה לשלוח חבילות מזון ליהודי פולין עקב לחצי הבריטים וארצות-הברית ובקשתו של לורד הליפקס מרוזנהיים, להפסיק לשלוח חבילות מזון נוכח הבלוקדה הבריטית. באותו הזמן, ארצות-הברית עדיין לא הצטרפה למלחמה ועדיין לא הייתה חקיקה שאסרה משלוחי מזון לאירופה. בראשית 1942 נוהלו מגעים, בתמיכת ממשלת פולין, עם אנשי ממשל בבריטניה ובמשרד הכלכלה האמריקאי לחידוש המשלוחים.⁶⁰⁸ בד-בבד, קיים גודמן, מאז מארס 1942, מגעים עם משרד החוץ הבריטי במטרה לקבל את אישורו למשלוח מזון. הנושא הועבר למיניסטריון לענייני מלחמה, וזה אישר לשלוח 10,000 חבילות מזון ליהודים שבגטאות; ביצוע המשימה הוטל על ועד שליחי הקהילות.⁶⁰⁹

ארגונים יהודים אמריקאיים הסתייגו מדרישותיה של אגודת ישראל לאפשר לשלוח חבילות מזון ליהודי אירופה, גם לאחר שניתן היתר לכך. החיכוכים בנושא זה בין המחנה האגודאי לארגונים יהודים אחרים בארצות-הברית נוצרו, כאמור, על רקע ההזדהות העמוקה של מנהיגי ארגונים יהודים עם ארצות-הברית ורצונם לשמור על חוקיה ולא להתבדל מעל כלל האוכלוסייה האמריקאית. בראשית 1942 ביקשו ארגונים יהודים להעביר מזון ליהודי

606 דוח אגו", חמישי, 1.7.1943-31.12.1943, עמ' 2.

607 לוין יצחק, מה עשינו למען יהודי אירופה, בית יעקב, תמוז תש"ך, עמ' 4. רוזנהיים אל י"מ לוין, 2.12.1942, קצבורג תשמ"ד, עמ' 63.

הוועד למען פליטי המלחמה העלה הצעה דומה במארס 1944; באוגוסט 1944, הועברו בעקבות הצעתו 982 יהודים ששהו באיטליה למחנה צבאי נטוש במדינת ניו-יורק. ויימן 1990, כרך 11, עמ' 42.

608 דוח אגו", [ראשון], 1.7.1941-31.12.1941, עמ' 5.

609 [גודמן] לונדון, הסתדרות אגודת ישראל העולמית [אל ראשי אגודת ישראל], 14.11.1942. מז"י תיק 52.

הגטאות, אך נמנעו להציג דרישה זו שהייתה יכולה להיתפש כמתבדלת. ביזמת "ועדת העבודה" קיימו הארגונים תעמולה על מנת לשכנע את הממשל להתיר לשלוח חבילות מזון לכלל האוכלוסייה הפולנית המצויה ברעב בגלל המלחמה.

לווין תקף יזמה זאת בהבהירו: "אין לי דבר נגד משלוח אוניות מזון לתושבי פולין לו היה הדבר אפשרי, אך ברור שבנות-הברית לא יתירו השטת אוניות מזון שלבטח יוחרמו בידי הנאצים. ... יוזמי תכנית זו עוסקים באשליות בעת שיהודי פולין מתים ברעב... לצערנו קיימים גם כיום בינינו אנשים שמתביישים לדרוש עזרה למען אחיהם היהודים בלבד, והם חושבים כי אם נסתתר מתחת ללבוש לא יהודי, נצליח יותר, אך טעות בידם!"⁶¹⁰

גם משחזרו ארגוני אגודת ישראל לשלוח חבילות מזון ליהודי אירופה, ואליהם הצטרפו ארגונים נוספים, לא היה בדבר כדי לענות על צורכי האוכלוסייה היהודית. במאי 1943 דיווחו גריפל וקסטנר, מקושטא, לרוזנהיים על מצבם הקשה של כ-800,000 יהודים שנותרו בטרנסניסטריה. בעקבות המידע פנה רוזנהיים ללאורנס שטיינהרדט, שגריר ארצות-הברית בתורכיה, בבקשה להתיר לג'וינט לשלוח 250 טון מזון לרומניה, באמצעות הצלב האדום הבין-לאומי.⁶¹¹

עוד דרך להצלה ניסו מנהיגי אגודת ישראל, והיא פנייה לגורמים שונים להכיר ביהודי אירופה הכבושה כשבויי מלחמה.

בניסיון לאפשר משלוח מזון ליהודים בגטאות, פנה רוזנהיים ב-2 במארס 1942 להנהלת הצלב האדום הבין-לאומי בג'נבה, בבקשה להכיר ביהודים המצויים בגטאות שבפולין כשבויי מלחמה אזרחיים. עוד התבקש הצלב האדום לספק ליהודים אלה תרופות, מזון ולבוש כמו לשבויי מלחמה. רוזנהיים הדגיש בפנייתו שמדובר בפעולה הומניטרית שיש בה כדי להציל אלפי אנשים חפים מפשע. הוא הביא את הצעתו גם לידיעתו של שר החוץ הפולני, ששהה באותה העת בארצות-הברית, והלה הביע את תמיכתו בה והבטיח להמליץ לממשלתו לקבלה. תשובת הצלב האדום התקבלה רק לאחר מכתב תזכורת שרוזנהיים שלח ב-31 בדצמבר 1942. במברק התשובה לא נכללה התייחסות לנושא ההכרה ביהודים כשבויי מלחמה, ומשלוח מזון ליהודים בגטאות הותנה בקיום אמצעי מימון מתאימים ובהסכמת גרמניה.⁶¹²

בתחילת 1942, הציג דוקטור לווין במאמרים בעיתונות, הצעה דומה לפיה יש לפעול להכרה ביהודי הגטאות, המשוללים חופש תנועה, כ"שבויי מלחמה אזרחיים".⁶¹³ ההצעה עוררה

610 וועגן אנערקענען די אידען אין געטאס אלס ציווילע קריגס-געפאנגענע, לוין תש"ח, עמ' 28. פורסם לראשונה בהפרדס, יולי 1942.

611 פנקובר 1983, עמ' 250.

612 לוין תשמ"ח, עמ' 167-168.

613 לוין תש"ח, די אידען אין פוילישע געטאס?, עמ' 16; פורסם לראשונה במארגען זשורנאל, 6.2.1942. שם, וועגן אנערקענען די אידען אין געטאס אלס ציווילע קריגס-געפאנגענע, עמ' 28; פורסם לראשונה בהפרדס, יולי 1942. וכן בוואכענצייטונג

הדים בעיתונות הבריטית, אך לא הגיעה לידי מימוש, ואף לא לידי ניסיון למימוש.

הבקשה להכיר ביהודי המחנות כשבויי מלחמה חזרה והועלתה לקראת סיום המלחמה, הפעם בפני ממשלת ברית-המועצות. באוקטובר 1944 שלחו אגודת הרבנים האורתודוקסים וועד ההצלה הרבני תזכיר אל שגריר ברית-המועצות בווינגטון, ובו מידע על תכניות שעובדו בידי הימלר וראשי מחנות ההשמדה באושוויץ ובירקנאו, לרצוח את כל היהודים שנותרו בהם כדי להעלים עדויות. ממשלות ארצות-הברית ובריטניה הזהירו את גרמניה כי מבצעי הרצח ייענשו; מאחר שמחנות אלה מצויים בקרבת הצבא האדום המתקדם, התבקש השגריר לפנות למנהיג ברית-המועצות - יוסף סטלין - ולבקשו להכריז על הנוותרים במחנות כשבויי מלחמה, ולהזהיר את גרמניה מפני פגיעה בהם.⁶¹⁴

בדומה לכך הציע דוקטור לוין להציג את רצח יהודי אירופה ורדיפתם כהפרה של הסכמים בין-לאומיים כ"אמנת האג"; אפשרות שלא הועלתה בהצעות הארגונים היהודיים. לוין היה מודע שהנאצים אינם נשמעים להסכמים, והבהיר שהסכמים בין-לאומיים נכפים באמצעות האיום ההדדי הקיים מאי שמירתם. מן הראוי היה לבקש מממשלת ארצות-הברית שתזהיר את גרמניה, באמצעות מדינה ניטרלית, כי אם הפרת הסכמים תימשך, תנקוטנה גם בנות-הברית בצעדים שיש בהם משום הפרת הסכמים בין-לאומיים. פרסום מתאים באמצעי התקשורת בנושא זה יש גם בו כדי להשפיע על מדיניות גרמניה בנושא היהודים.⁶¹⁵

רוזנהיים, ככל חברי ההנהגה, החל בפעילות מדינית קדחתנית ביום שבו קיבל את הידיעות בדבר ההשמדה, בראשית ספטמבר 1942. הוא נפגש עם אישים רבים מהממשל האמריקאי והעביר את הידיעות לגורמים רבים בממשל או לבעלי השפעה על הממשל. ב-15 במרץ 1943 נפגש רוזנהיים לשיחה עם מירון טיילור, שהיה נציגו האישי של רוזוולט בוותיקן; בוועידת אויאן הוא ייצג את ארצות-הברית, ומאז נותר מעורב בענייני הפליטים ושומר על קשר הדוק עם משרד החוץ. רוזנהיים העמידו על הסכנה הנשקפת לחיי שארית הפליטה באירופה, וטיילור הבטיח לעשות כל שביכולתו כדי להמריץ את ממשלת ארצות-הברית לנקוט בצעדי הצלה מעשיים. רוזנהיים לא תלה בפגישה תקוות רבות וציין: "על אף ההתעניינות והרצון הטוב הכנים מצד מר טיילור... השפעתו על אישי מפתח בחוגי הממשל של ארצות-הברית ובריטניה לא הייתה מספקת כדי להתגבר על הקשיים העקרוניים של המצב, כפי שהוצגו מאוחר יותר בוועידת ברמודה". בפגישה העלה רוזנהיים את ההצעות הבאות: פנייה ישירה למטכ"ל צבא גרמניה בדרישה להפסיק מיד את ההשמדה השיטתית של האוכלוסייה היהודית; הפנייה לתבסס על שני נימוקים - הצלת ערכה המוסרי-אנושי

בלונדון.

614 אגודת הרבנים האורתודוקסים של ארצות-הברית וקנדה, ועד ההצלה, ניו-יורק, אל שגריר ברית-המועצות, ווינגטון, 12.10.1944, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 73.

615 לוין תש"ח, עמ' 38. פורסם לראשונה במארגן וזורנאל, 11.1.1943.

של גרמניה, בהיבט ההיסטורי, והסיכוי להקלת עונשו של העם הגרמני, לאחר המלחמה, בתמורה לצעדי הצלת יהודים; הגירתם של כמה אלפי יהודים מרומניה למחנות שיוקמו בצפון אפריקה; חילופים בין אישים רבניים בשטח הכיבוש ובין גרמנים; פנייה מחודשת אל הוותיקן לפעול אצל ממשלת סלובקיה להציל את שארית הפליטה שבתחומה.⁶¹⁶

ביזמת רזנהיים הגישה אגודת ישראל, בראשית 1943, ל"ועדה המיעצת לנשיא, לענייני פליטים" שלוש הצעות להצלה: משלוח מזון לאוכלוסייה היהודית במזרח אירופה, בחסות הצלב האדום; חילופים בין איטלקים וגרמנים המצויים בארצות-הברית, שאינם בגיל הגיוס, ובין יהודים באירופה; מאמץ לאפשר הגירת ילדים יהודים מאירופה הכבושה, ובייחוד מהמדינות המקיימות ממשל עצמאי.⁶¹⁷

בראשית יולי 1943 חזר לוויין והציע לדרוש מבנות-הברית להכריז, כי פעולות הנאצים נגד היהודים הן הפרה של הסכמים בין-לאומיים, כהסכמי האג, באשר לאופן הפעולה של מדינה כובשת באזורי מדינה נכבשת. לוויין גרס כי יהיה בכך כדי להפעיל לחץ בין-לאומי על גרמניה ועל מדינות ניטרליות הסוגרות את שעריהן בפני פליטים יהודים.⁶¹⁸

אגודת ישראל לא קבעה לעצמה גדרים בעבודתה המדינית ובתחומי העזרה האחרים. היא הסכימה לשתף פעולה בתחום המדיני גם עם גורמים בציבור היהודי בארצות-הברית שחרגו מההסכמה האמריקאית-יהודית. ערביום כיפור תש"ג פרסמה אגודת הרבנים האורתודוקסים הצהרת תמיכה בפעולות ועד החירום להצלת יהודי אירופה התואמות את תכניתיה. הוועד הוקם בידי "קבוצת ברגסון" הרביזיוניסטית, שרבים מהארגונים היהודים בארצות-הברית הסתייגו מאופי פעולותיה. בהצהרה הוצגו ארבע בקשות שיש להציג בפני רוזוולט: להציל את שארית הפליטה באירופה, להזהיר את עמי העולם שרצח היהודים לא ייוותר ללא עונש, לגרום לפתיחת שערי ארץ-ישראל לפליטים ולמנות סוכנות פליטים שתעסוק בהצלה. כדי להביא בקשות אלה לידיעת הציבור ולגרום לקבלתן, קראה אגודת הרבנים האורתודוקסים לכנס בווישינגטון הפגנת רבנים, ביום ז' בתשרי תש"ג, שבה יוגשו תזכירים לנשיא ארצות-הברית ולקונגרס.⁶¹⁹ ההפגנה, פרי יזמתם של הרב אליעזר סילבר, ועד החירום המאוחד וקבוצת ברגסון, התקיימה כמתוכנן ליד הבית בלבן, בווישינגטון, בהשתתפות 400 רבנים אורתודוקסים. סילבר עמד על חשיבות ההפגנה, שהביאה לשינוי עמדת הממשל ולהקמת ועד למען הפליטים. נציגות הרבנים המפגינים הגישה תזכיר שכלל שבע דרישות: הפסקת הרציחות בכל דרך אפשרית; אזהרה למבצעי הרצח; משלוח מזון ותרופות לפליטים; פנייה לארצות הניטרליות לקלוט פליטים; פתיחת שערי הארצות ובתוכן ארצות-הברית לפני

616 דוח אגו", רביעי, 1.1.1943-20.6.1943, עמ' 2.

617 דוח אגו", רביעי, 1.1.1943-20.6.1943, עמ' 1.

618 יצחק לוויין, דרך להצלה, הדרך, כ"ט סיון תש"ג, עמ' 2.

619 הודעת אגודת הרבנים של ארצות-הברית וקנדה, ויטן 1990, עמ' 74-75.

הפליטים. פתיחת שערי ארץ-ישראל; ליצור סוכנות מיוחדת להצלת שארית הפליטה.⁶²⁰ מראה המון הרבנים לבושי השחורים משך את מצלמות התקשורת, וההפגנה זכתה לכיסוי עיתונאי רחב.

בעקבות צעדת 400 הרבנים בושינגטון, הקריא בסינט סגן נשיא ארצות-הברית, וואלאס, את התזכיר שמסרו הרבנים; 12 סנטורים ושני חברי קונגרס הגישו הצעה שנשיא ארצות-הברית ימנה ועדה ממשלתית מיוחדת שתפקידה יהיה לאתר דרכים ואמצעים מתאימים להצלת יהודי אירופה. ההצעה הועברה לטיפול הוועדה לענייני חוץ של הקונגרס. בסוף חשוון תש"ד שלחה אגודת הרבנים האורתודוקסים לחבריה מכתב, ובו ביקשה מכל אחד מהם להשפיע על הסנטור ממדינתו ועל איש הקונגרס מעירו לתמוך בהצעה.⁶²¹

הנהגת אגודת ישראל למדה לדעת את כוחה הפוליטי של שדולה ופעלה למעשה כשדולה מתחילת המלחמה, אף שהדבר נעשה ללא תיאום בין המנהיגים. פניות לנבחרים, לחברי ממשלה ולפקידי ממשל בדרגים שונים נעשו במטרה להשפיע על שינוי המדיניות האמריקאית בנושא ההצלה.⁶²² במכתבה זה, אגודת הרבנים רק מיסדה את דרך הפעולה שנקטו מנהיגי המחנה האגודאי זה מכבר.

מחלקת המדינה הייתה כתובת מרכזית בממשל האמריקאי לפניות המחנה האגודאי:

מיד לאחר ועידת ברמודה קיימה מנהיגות אגודת ישראל שיחות עם אנשי מחלקת המדינה של ארצות-הברית והוועדה המייעצת לנשיא ארצות-הברית לענייני פליטים. שלוש הצעות נדונו, ואלו הן:

I. תכנית להגירת ילדים יהודים מאירופה ובמיוחד מהונגריה, מבולגריה ומרומניה. הדבר לא יצא לפועל מאחר שהנאצים התנגדו ליציאת הילדים.

II. קיום מגעים עם הונגריה, רומניה ובולגריה לשיפור תנאי החיים של היהודים בתחומן. בדוח החצי שנתי של אגודת ישראל צוין שחל שיפור מה בתנאי החיים של יהודי הונגריה.

III. העברת יהודים שהיו מצויים באותה העת בארצות ניטראליות, ובמיוחד בספרד, לצפון אפריקה.⁶²³

ב-18 בנובמבר 1943 הגיע לאגודת ישראל בארצות-הברית מידע מאנקרה, לפיו החליטו ראשי הצבא הרומני לרצוח בתאי גזים את כל היהודים שנותרו בטרנזיסטריה. אגודת ישראל ביקשה ממחלקת המדינה להתערב לטובת היהודים. בתגובה הודיע מר ברקינרידג' לונג,

620 חורבן 1957, עמ' כד. ויימן תשנ"ג, עמ' 179. קובע שהמפגנים ביקשו להגיש את התזכיר לנשיא ארצות-הברית, אך הלה לא רצה להיחשף ללחץ תקשורתי וזמן קצר לפני בוא המפגינים "חמק מן הבית הלבן".

621 ממשלת אמריקה להצלת יהודי אירופה, הפרדס, כסלו תש"ד, עמ' 2.

622 אלמונד פוואל 1966, עמ' 85-86. תיארו פעילות פוליטית כזו של המחנה האגודאי כטקטיקה מקובלת של "Lobbying" לשינוי מדיניות של ממשל.

623 דוח אגו"י, חמישי, 1.7.1943-31.12.1943, עמ' 3.

עוזר מזכיר המדינה, לאגודת ישראל שארצות-הברית ערה למצב ונקטה צעדים לסיכול האסון. כשבועיים לאחר מכן הודיעה מחלקת המדינה לאגודת ישראל שהחלטה האמורה לפגוע ביהודי רומניה בוטלה.⁶²⁴

בסוף 1943 פנו שבעה ארגונים, בהם ועד ההצלה הרבני, אגודת ישראל באמריקה ואגודת הרבנים, במכתב למחלקת המדינה, ובו ביקשו לפעול להצלת יהודי הונגריה. במכתב התבקשה מחלקת המדינה ליזום פרסום הצהרה משותפת של רוזוולט, צ'רצ'יל וסטלין שתופנה לממשלת הונגריה, ראשי השלטון בה ומפקדי צבאה, וכן למדינות אויב אחרות. ההצהרה תזהירם ותעמידם על אחריותם לרצח העם היהודי ולתוצאות הנובעות מכך לאחר המלחמה. עוד הובא במכתב מידע לפיו הייתה ממשלת הונגריה מוכנה לאשר את יציאתם של חצי מיליון יהודים מתחומה; ממשלת ארצות-הברית התבקשה לקיים מגעים עם הונגריה ולפעול להקמת מחנות זמניים לפליטים אלה לכשיצאו, באפריקה או בכל מקום אחר בעולם.⁶²⁵

ב-9 בנובמבר 1943 הוצגה בקונגרס ארצות-הברית הצעת החלטה להמליץ בפני הנשיא "להקים ועדת מומחים בתחומי הדיפלומטיה, הכלכלה והצבא, שתנסח ותוציא לפועל תכנית לפעולה מיידית שמטרתה להציל את שארית הפליטה של העם היהודי באירופה מהשמדה בידי גרמניה הנאצית". בהגשת הצעת ההחלטה תמכו ועד החירום להצלת יהודי אירופה, אגודת ישראל ואגודת הרבנים האורתודוקסים. הארגונים הציונים לא תמכו בה מאחר שלא כללה התייחסות לנושא ארץ-ישראל. הצעת ההחלטה הורדה מסדר היום של הסינט בינואר 1944 כשרוזוולט הקים את "הוועד למען פליטי המלחמה".⁶²⁶ ועד זה נועד לרכז פעולות עזרה לפליטים יהודים ולנסות לארגן פעולות הצלה.

לקראת סיום המלחמה ביקש רוזנהיים להבטיח לאגודת ישראל העולמית ייצוג מדיני בפורומים בין-לאומיים בנפרד מהסוכנות היהודית, כדי שיהיה אפשר לכאורה לטפל בבעיות הפליטים בלבד במנותק מבעיית ארץ-ישראל. בפועל ביקש רוזנהיים להתנתק מהתפיסה שראתה בארץ-ישראל את המקלט היחידי ליהודים פליטי אירופה, ולהציג את תפיסתו בפני האומות. ב-15 בספטמבר 1944 כתב רוזנהיים לוועדת השיקום של האו"ם, כי פעילות נאותה לעזרת הפליטים היהודים תוכל להיעשות רק בידי נציגות יהודית. נציגות

624 דוח אגו"י, חמישי, 1.7.1943-31.12.1943, עמ' 6.

625 הרב אהרן קוטלר, הרב ברוך קורץ, מיכאל ג' טרס, ועד ההצלה, אגודת הרבנים האורתודוקסים של ארצות-הברית וקנדה, אגודת ישראל באמריקה, ועד הרבנים של אמריקה, איגוד הקהילות האורתודוקסיות באמריקה, ישראל הצעיר, ועד החירום להצלת העם היהודי באירופה, אל אדוארד ר. סטטינוס, מחלקת המדינה, וושינגטון. איו"ש JM14.410 - מסמכי אא"א.

626 ויימן תשנ"ג, עמ' 229-236. סובר, כי הוועד למען פליטי המלחמה הוקם בזכות הפעילות הפוליטית של כמה ארגונים יהודים בארצות-הברית, ובהם אגודת ישראל ואגודת הרבנים האורתודוקסים. הוועד הוקם בצו של נשיא ארצות-הברית, שפורסם ביום 1.1.1944. בצו נקבע, כי הוא יורכב בידי שרי המדינה, האוצר והמלחמה; מטרתו הוגדרה: "לנקוט בכל האמצעים שבכוחם להציל את קורבנות דיכוי האויב המצויים בסכנת מוות, או לתת לקורבנות אמצעי הצלה ועזרה, בהתאם לקידומה המוצלח של המלחמה". - ויימן 1990, כרך 17 עמ' 1. בראש הוועד עמד ג'והן פלה (John Pehle). הוועד פעל להגירת יהודים מארצות הכיבוש ולמשלוח מזון למחנות הרכוז, והציב לצורך זה נציגים בתורכיה, שווייץ, שבדיה, צפון אפריקה ואיטליה.

שכזו לא קיימת כיום; הסוכנות היהודית מוסמכת לעסוק רק בעניינים הנוגעים לארץ-ישראל. לכשתקום נציגות עליה לכלול נציג של אגודת ישראל.⁶²⁷

ב-20 באפריל 1945 הזמינה מחלקת המדינה את אגודת ישראל באמריקה לשלוח נציגים לוועידה בסן פרנסיסקו;⁶²⁸ לאגודת ישראל נמסר כי נציגיה יפעלו כחלק מנציגות משלחת ארצות-הברית בעניינים הנוגעים לנושאים דתיים. ב-3 במאי 1945 הגיעו לסן פרנסיסקו שני נציגי אגודת ישראל - הרב שמעון שוואב ומאיר שינקלובסקי. בהגיעם, פרסמו הודעה לעיתונות, ובה הביעה אגודת ישראל רצון לשתף פעולה עם כל הארגונים היהודיים ולהציג בפני האו"ם נציגות יהודית מאוחדת, שתדרוש פעולות עזרה לפליטים היהודים: "אגודת ישראל תדרוש יחד עם כל חלקי העם היהודי את ביטול הספר הלבן, פתיחת שערי ארץ-ישראל להגירה בלתי מוגבלת, במטרה לאפשר לעם היהודי להגשים במלואן את הפריבילגיות שהובטחו לו בהצהרת בלפור".⁶²⁹ לוועידה הוגשו 32 תזכירים של ארגונים שונים. אגודת ישראל, ועמה עוד כמה ארגונים, ביקשו להתאחד סביב תזכיר אחד; הניסיון לא צלח. עיקר המחלוקת נסבה סביב דרישת הארגונים הציוניים לכלול בתזכיר את נושא ארץ-ישראל, בעוד ארגונים אחרים, ובהם אגודת ישראל, דרשו לא לאזכר את ארץ-ישראל ולהתרכז בנושא העזרה לפליטים. גישה זו לנושא הארץ-ישראלית תאמה את תפיסתו המדינית של רוזנהיים, שהתנגד עם סיום המלחמה להקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל.⁶³⁰

הנושא, שבו פעל מחנה אגודת ישראל באמריקה במקביל לזה בבריטניה, היה פעילות מדינית בקרב מדינות ניטרליות שמטרתה להביאן להסכים לקלוט בתחומן פליטים יהודים. בקשות בנושא זה, שהוגשו בראשית המלחמה, נענו בשלילה. מנהיגי אגודת ישראל בארצות-הברית ובבריטניה פעלו במישור הבין-לאומי וביקשו ממדינות ניטרליות אחדות לשנות את מדיניותן ולאפשר ליהודים להיכנס ולשהות בתחומן עד לסיום המלחמה. ביוני 1943 ניהלה אגודת ישראל מגעים עם גורמים מדיניים בליסבון במטרה לקבל אישור ליישב באנגולה,⁶³¹ שהייתה מושבה פורטוגלית, פליטים יהודים הנמלטים מאירופה. באותו הזמן נפגשו ראשי אגודת ישראל עם נשיא אקוודור, בעת שביקר בניו-יורק, וביקשו ממנו לאפשר לפליטים יהודים להגר לארצו.⁶³² הניסיונות למצוא מקום מקלט לא עלו יפה.

לאחר פגישת הרב סילבר, נשיא אגודת ישראל באמריקה, עם ראשי הוועד למען פליטי מלחמה, הגישה אגודת ישראל תזכיר ובו כמה הצעות: הצלת הפליטים ביערות פולין

627 רוזנהיים אל ועדת העזרה והשקום של האו"ם, 15.9.1944, איו"ש JM14.410 - מסמכי אא"א.

628 ועידת האומות המאוחדות נתכנסה בסן פרנסיסקו (אפריל-יוני 1945) לקבוע את חוקת ארגון האומות המאוחדות. בוועידה השתתפו נציגי 50 מדינות שהוכרו כשוכחות שלום, לאחר שהכריזו מלחמה על גרמניה הנאצית.

629 דוח שביעי של הסתדרות אגודת ישראל העולמית, דוח של משלחת אגודת ישראל לסן פרנסיסקו, סוף תש"ה, עמ' 13. איו"ש JM14.410 - מסמכי אא"א.

630 פונד תשנ"ט, עמ' 135-141.

631 פינגולד 1970, עמ' 107.

632 אגודת ישראל העולמית בשנת תש"ג, עמ' 2. אא"ע 335.

והונגריה; הכנת ויזות לפליטים לארצות שאינן במצב מלחמה ובייחוד לצפון אפריקה; ניהול משא ומתן עם ארצות ניטראליות להגדלת מספר הוויזות למעבר ולכניסה; הקמת מחנות לפליטים שינוהלו בידי האו"ם; אספקת מזון ליהודים באירופה הכבושה; פרסום אזהרות לעם הגרמני; חילופי אזרחים; ייצוג ארגונים אורתודוקסיים בארצות הגובלות בארצות הכבושות; הקלות בצנזורה בהתכתבות להצלת יחידים; רישיונות ביקור לאישים דתיים בארצות משוחררות.⁶³³

באמצע 1944 חזר דוקטור לוין והציע, בשם אגודת ישראל בארצות-הברית, כמה הצעות להצלה: אזהרה של בנות-הברית לנאצים ולעוזריהם שעל רוצחי היהודים יוטלו העונשים הכבדים ביותר; פנייה לאוכלוסיית ארצות כבושות, כהונגריה, להתנגד להשמדת יהודים; הכרת האו"ם ביהודי הגטאות והמחנות כשבויי מלחמה. לוין גרס, כי גם אם מימוש ההצעה האחרונה לא תעצור בעד הנאצים מלהמשיך במזימתם, הרי פניות הצלב האדום וגורמים בין-לאומיים בנוגע למצב היהודים באירופה היו מעמידים את הגרמנים במצב לא נעים. פניות בנות-הברית היו גם מפנות את תשומת לב המחתרות בארצות השונות למצב היהודים באותן ארצות, ומתוך כך אולי היו מפעילות את האמצעים שהיו בידיהן כדי לעזור ליהודים ולהפריע בביצוע ההשמדה.⁶³⁴

היו גם יזמות מדיניות של מדינאים לא יהודים להשתתף עם אגודת ישראל בעבודת ההצלה; כך לדוגמה ביולי 1944 פנה ג'והן מקקרומוק, מנהיג הרוב בבית הנבחרים בארצות-הברית, אל ועד ההצלה בבקשה שישתתף בפטיציה לאפיפיור, שיחרים קתולים המשתתפים ברצח יהודים.⁶³⁵

הפניות המדיניות מטעם אגודת ישראל בתוך ארצות-הברית היו בעיקר לגורמי ממשל אמריקאיים, אך רק חלק מהן כללו דרישות מהממשל האמריקאי; חלק גדול מהפניות נועדו לבנות-הברית ולגורמים אחרים שמחוץ לארצות-הברית, והממשל האמריקאי שימש רק כלי להעברת הפניות ליעדן.

לבריטניה, בעת המלחמה, היה מעמד מדיני ייחודי מאחר שאירחה את נציגי בנות-הברית כראש חץ במלחמה בגרמנים. בשטחה גם מצאו מקלט ראשי ממשלות גולות ונציגיהן. הריכוז הגדול של מדינאים בבריטניה אפשר לקיים בה פעילות מדינית מגוונת; לכך תרמה גם אישיותו של גודמן והקשרים האישיים שפיתח עם אנשי ממשל שונים.

ממשלת בריטניה והממשלות הגולות של פולין וצ'כוסלובקיה, שקבעו את מקום מושבן בלונדון, הכירו במעמדה הייחודי של אגודת ישראל משמינו בתחילת מלחמת העולם השנייה שלושה מאישי אגודת ישראל בבריטניה - הרב א' באבד, א"ה גודמן ור' שפרינגר - כנציגים

633 דוח אגו"י, ש"ש, 1.1.1944-30.6.1944, עמ' 12.

634 יצחק לעווין, זינען דא וועגען פון הצלה פארן שארית הפליטה, אידישע שטימע, יולי-יוני 1944, עמ' 3.

635 ג'והן מקקרומוק אל ועד ההצלה, ניו-יורק, 11.7.1944, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 67.

מיוחדים לצרכים דתיים. באמצעות נציגים אלה שודרו ברדיו הבריטי בערבי חגים שידורים מיוחדים לאוכלוסייה היהודית בארצות הכבושות.⁶³⁶ גודמן גם קיבל מינוי לשם כבוד כפקיד בכיר במיניסטריון המודיעין הבריטי.⁶³⁷

רוזנהיים, שהיגר ערב המלחמה מגרמניה לבריטניה, ביקש להשתלב בעשייה המדינית בארץ זו. במכתב מ-1939 לסגן מזכיר המדינה בבריטניה, תיאר רוזנהיים את פעילותו הציבורית בעבר - היותו נשיא אגודת ישראל העולמית ועורך העיתון "Der Israelit" - והציע לשרת את בריטניה בשעת חירום. רוזנהיים סבר שיוכל להשפיע על דעת הקהל ולתרום לפעילות, בכל ארגון שיוקם לצורך זה, במקרה שתפרוץ מלחמה. כממליצים לקבלת בקשתו, אזכר רוזנהיים את הרב הרץ - הרב הראשי ליהודי בריטניה, הלורד הרברט סמואל וגודמן.⁶³⁸ בקשתו של רוזנהיים להשתלב במאמץ המלחמתי נענתה במכתב רשמי ומנומס, אשר הבהיר שאין אפשרות לשלב את מי שאינו אזרח בריטי בתכנית הממלכתית לשעת חירום.⁶³⁹

בראשית פברואר 1940 נפגשו רוזנהיים וגודמן עם שר המושבות הבריטי - מר מלקולם מקדונלד; הם תיארו בפניו את מצב יהודי אירופה ואת מצב הפליטים היהודים שנמלטו למדינות ניטראליות ומצויים בסכנה שיגרשום חזרה לארצות הכבושות. הם ביקשו שממשלת המנדט תגדיל את מספר רישיונות העלייה לארץ-ישראל ותקציב רישיונות מיוחדים למנהיגים דתיים ולבחורי ישיבה. השר הבטיח לדון בנושא עם הנציב העליון, והבהיר כי הוא רואה באהדה הגירת מנהיגים חרדים לארץ-ישראל.⁶⁴⁰ הממשל הבריטי ראה מאז ומתמיד בחיוב את קיום הקשרים עם אגודת ישראל, שכתנועה דתית הייתה אהודה על הבריטים.⁶⁴¹ תפיסתיה המדיניות המתונות של אגודת ישראל והתנגדותה העקרונית למאבק מזוין של המחתרות בארץ-ישראל, הגבירו את האהדה אליה ואת הנכונות להיענות לבקשותיה. הבטחת השר התייחסה למעשה לבקשתה של אגודת ישראל להקציב מספר מצומצם של רישיונות עלייה לרבנים ולתלמידי ישיבות, שלא היה בו כדי להפר את מדיניות הספר הלבן של הבריטים. אפשר להניח שהבריטים קיוו שעולים אלה יהיו גורם ממתן של הדרישות המדיניות ביישוב היהודי. הבטחת השר מומשה חלקית, ואגודת ישראל זכתה בכמה רישיונות עלייה במסגרת הרישיונות שהוענקו לרבנות הראשית בעבור מנהיגים דתיים. ודאי שלא היה בכך כדי לענות על הצרכים ועל הציפיות של אגודת ישראל כפי שהוצגו בפני השר.⁶⁴²

636 ר' שפרינגר, "ציוני דרך בהיסטוריה אגודתית", דרוק תשל"ב, עמ' 33.

637 קצבורג תשמ"ד, עמ' 59.

638 רוזנהיים אל סגן מזכיר המדינה, משרד הפנים, לונדון, 9.4.1939. איו"ש JM14.797 - מסמכי אא"א.

639 משרד הפנים, אל י' רוזנהיים, לונדון, 11.5.1939. איו"ש JM14.797 - מסמכי אא"א.

640 רבי יעקב רוזנהיים וזר ה. גודמן אצל מיניסטר המושבות מלקולם מקדונלד בדבר שדיוול מיוחד לרבנים ובני ישיבות, קול ישראל, 8.2.40, עמ' 1.

641 שרת 1974, עמ' 351. דיווח על שיחה עם מרטין, מזכיר ועדת פיל, שהתקיימה ב-30.9.1937: "עליכם לדעת כי הם [אגודת ישראל] מעוררים באופן טבעי אהבה אצל הבריטים מפני שהם נאמנים לדת..."

642 לא תינתן מיכסת עליה לפליטים-רבנים, הבקר, 18.4.1940, עמ' 2.

באותה העת קיים הרב הרצוג, הרב הראשי לארץ-ישראל, מגעים עם ממשלת המנדט לאפשר את עלייתם של תלמידי הישיבות וראשיהן שנמלטו לליטא, ובנושא זה הוא נפגש עם מקדונלד בסוף פברואר 1942. הרב הרצוג ראה במגעים העצמאיים של אגודת ישראל פגיעה מכוונת במאמציו.⁶⁴³ לתחושתו זו לא נמצא ביסוס בתיעוד אגודת ישראל; הדעת נותנת שלצורך הצלת ישיבותיהם בליטא היו ראשי אגודת ישראל מוכנים להיעזר בכל גורם ציוני, וודאי שברב הרצוג, אשר היה מקובל גם בחוגי אגודת ישראל.

פגישת ראשי אגודת ישראל עם מקדונלד הייתה הראשונה בסדרת פגישות שקיימו ראשי אגודת ישראל בבריטניה עם שרי המושבות כדי לנסות לשכנעם לפתוח את שערי ארץ-ישראל לפליטי אירופה ולראות בארץ-ישראל מקום מקלט עיקרי לפליטים אלה.

ב-14 בספטמבר 1942 נפגשה משלחת אגודת ישראל בבריטניה עם שר המושבות הלורד קרנבורן וביקשה לאפשר לפליטים יהודים להגר לארץ-ישראל, בהתחשב במצב באירופה. עוד ביקשו בפגישה לכלול נציג של אגודת ישראל העולמית בגוף הקובע את מכסות רישיונות העלייה.⁶⁴⁴

ביום 19 בפברואר 1943 נפגשה משלחת מטעם אגודת ישראל בבריטניה (י' הורוביץ, א"ה גודמן, א' באבד ור' שפרינגר) עם שר המושבות החדש, הקולונל אוליבר סטנלי, זמן קצר לאחר מינויו. גודמן הבהיר בפגישה שאגודת ישראל קשורה בחברה במועצה המשותפת לשלושה גופים: הסוכנות היהודית, ועד שליחי הקהילות והקונגרס היהודי העולמי. הוא עמד על כך ש"מוכרח לבוא ג'סטה מעשית" מצד ממשלת בריטניה שתאפשר עלייה לארץ-ישראל ליהודי הארצות הכבושות ובייחוד ליהודי סלובקיה הנתונים בסכנה גדולה. גודמן הבהיר כי אפשר לחשוב על מקומות מקלט גם במקומות אחרים שבשליטת בריטניה. עוד ביקש גודמן לכלול נציג מטעם אגודת ישראל בגוף של עליית הנוער הקובע מי הילדים שיעלו לארץ-ישראל, ונציג שכזה גם בגוף שיקבע את ההגירה היהודית לאחר המלחמה. הקולונל סטנלי הבהיר בתשובתו כי הוא מוכן להתחייב להעניק לפליטים מסלובקיה הקלות בהגירה כמו ליהודי בולגריה, ולכלול בהן נוסף על ילדים גם רבנים, דוקטורים וראשי קהילות. אשר לשינויים במדיניות ה"ספר הלבן" לא ראה סטנלי כל מקום לשינוי.⁶⁴⁵

במקביל לבקשות לפתוח את שערי ארץ-ישראל ביקשה אגודת ישראל מבריטניה לאפשר קליטת פליטים בשטחה, ולו באופן זמני; עוד ביקשה אגודת ישראל להקל על קליטתם החברתית של פליטים יהודים שהצליחו להיכנס לתחום בריטניה. לצורך זה הציעה אגודת

643 אליאש תשמ"ב, עמ' 143. סברה שפגישת רוזנהיים וגודמן עם מקדונלד הוקדשה בעיקר להצלת כ-200 רבנים משטחי פולין הכבושה, ולא מליטא, גם כדי לחבל במאמצי הרצוג. סביר יותר להניח, כי נושא פולין הכבושה עמד במרכז המפגש, מאחר שליטא העצמאית נחשבה באותה העת כמקום מקלט זמני בטוח, בעוד יהודי פולין הכבושה היו נתונים לסכנה מידית של רדיפות, גירוש ורצח.

644 יומן פעילות אגודת ישראל לונדון, אוגוסט 1942 - נובמבר 1942, עמ' 4. איו"ש JM14.410 - מסמכי אא"א.

645 דין וחשבון מהראיון עם הקולונל אוליבר סטנלי מיניסטר המושבות, 19.2.1943. איו"ח תיק פליטי שואה.

ישראל למשרד הכללי לפליטים, שהקימה ממשלת בריטניה, לפרסם הצהרה שתעלה על נס את עזרת הפליטים למאמץ המלחמתי, תבטיח להתחשב בפליטים שבבריטניה לאחר המלחמה ותבקש ממעסיקי פליטים להתחשב בדרישות הדתיות של עובדיהם - הפליטים.⁶⁴⁶

ב-30 בנובמבר 1942, עם פרסום הידיעות בדבר ההשמדה, נפגש גודמן עם בידל, שגריר בנות-הברית בלונדון, ודן עמו במצב יהודי אירופה נוכח הידיעות בדבר התכנית להשמדתם.⁶⁴⁷ לא כל הגורמים בממשל הבריטי תמכו בפעילות המדינית של אגודת ישראל.

ווקר, ממחלקת הפליטים שבמשרד החוץ הבריטי, ענה ב-5 בינואר 1943 לפניית הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל בדבר עזרה ליהודי אירופה, שהיהודים הם נתיני מדינות שונות וכל פעולה רשמית לגביהם תיעשה כמו לנתיני מדינות. אין הם יכולים להיות מיוצגים במקביל בידי גוף על לאומי של דוברים יהודים. עם זאת יתייחס הממשל הבריטי בכבוד ובשימת הלב הראויה לבקשות ולעצומות שמגישים גופים יהודיים בנוגע לבני דתם.⁶⁴⁸

כאמור, הודיעה בריטניה בספטמבר 1942 כי תתיר להעביר 10,000 חבילות מזון בשנה ליהודים באירופה; אגודת ישראל זקפה את האישור לזכות מאמציה המדיניים. ועד שליחי הקהילות בריטניה נקבע כגוף שיעסוק בהעברת החבילות, ולביצוע המשימה נקבע ועד מצומצם שכלל את גודמן.⁶⁴⁹

בסוף 1942 הגיעה לנציגי אגודת ישראל בשווייץ הצעה לכאורה מצד היודנראט בקרקאו, לקבל כ-1,000 ספרי תורה וכמה מאות אלפי ספרים עבריים יקרי ערך תמורת תשלום בכסף זר שיתקבל מיהודים בבריטניה ובארצות-הברית ויועבר לממשל הנאצי. בתמורה לעסקה זו יאפשרו הנאצים למקצת יהודים לצאת לארצות נייטרליות. ההצעה הועברה לטיפולו של רייך, מראשי אגודת ישראל במנצ'סטר שבאנגליה. רייך העביר את ההצעה לידיעת רוזנהיים בניו-יורק. רוזנהיים הטיל ספק באפשרות שבנות-הברית יאפשרו להעביר כספים לממשל הנאצי, וציין את הקושי של ארגונים בין-לאומיים, כצלב האדום, לכפות על הנאצים לקיים את התחייבותם, במקרה שהעסקה תאושר. רוזנהיים ביקש לברר את שתי הנקודות האלה בעצה אחת עם גודמן, לפני שיוחל בניסיונות למימוש העסקה.⁶⁵⁰ הנושא, כנראה, אף לא הגיע לכלל דיון.

בהתכתבות אישית לא רשמית עם משרד החוץ הבריטי, קיבל גודמן דרך קבע מידע לגבי גורל קבוצות יהודים באירופה. בדרך זו הובא לידיעתו מידע בדבר פגישה שקיים ב-15

646 משרד כללי לפליטים, לונדון, חוזר מס' 94, 3.4.1941. איר"ש JM14.797 - מסמכי אא"א.

647 ה"א גודמן [דיווח] פרטי וסודי, 9.12.1942. איר"ש JM14.410 - מסמכי אא"א.

648 יחיל 1987, עמ' 782.

649 הודות להתאמצותה של אגודת ישראל, הדרך, כ' תשרי תש"ג עמ' 4.

650 רוזנהיים אל רייך, סניף אגודת ישראל מנצ'סטר, 17.11.1942. איר"ש JM14.797 - מסמכי אא"א.

ביוני 1944 נציג ממשלת שווייץ עם מפקד מחנה ויטל. בפגישה ביקש מפקד המחנה לדעת אם יהיה אפשר להכליל את יהודי ויטל בעסקת חליפין - אזרחים גרמנים תמורת יהודים; עוד הבהיר מפקד המחנה, שגרמניה אינה מכירה באזרחותם של מחזיקי הדרכונים הדרום אמריקאיים.⁶⁵¹

לקראת הדיון בבית הנבחרים הבריטי לגבי החלטות ועידת ברמודה, קיים גודמן מגעים עם ראשי המפלגות בבריטניה, בניסיון להעמידם על העוול שנגרם ליהודי אירופה מהחלטות ועדת ברמודה. פגישות דומות קיים גודמן עם ראשי הכיתות הנוצריות בבריטניה. המסר שהעביר לכולם היה חד משמעי - דרישה לעזור ליהודי אירופה ולפתוח את שערי הארצות הפליטים יהודים.⁶⁵²

ב-1 בדצמבר 1944 שיגר גודמן מכתב למשרד החוץ הבריטי, ובו עמד על האפשרות לרכז יהודים במחנות הצלב האדום, לאפשר את יציאתם לשווייץ תמורת תשלום או תמורת מתן מקלט לנאצים מסוימים, ובדרך זו להציל אותם. גודמן לא דרש במכתבו שמשרד החוץ יקבע עמדה בנושא; הנושא לא נדון ואף לא הועבר לידיעת האמריקאים או הרוסים.⁶⁵³

באפריל 1945 הציע גודמן לממשל הבריטי לפנות באמצעות הרדיו ובמנשרים אל האוכלוסייה הגרמנית, ולבקשה להגן על פליטים יהודים ואחרים. בתשובה להצעת גודמן, הודיעה מחלקת ההגירה של משרד החוץ שהנושא הועלה לדיון, אך אין זה נושא הנוגע לבריטניה בלבד והוא מחייב התייעצות משותפת של בנות-הברית.⁶⁵⁴

במקביל למגעים עם אנשי ממשל בריטיים, פנה גודמן לנציגי ממשלות ניטרליות שישבו בלונדון וביקש מהם לעזור ליהודי אירופה הכבושה.

גודמן קיים מגעים עם באי-כוח ממשלת מקסיקו במטרה להשיג אשרות כניסה למקסיקו, לפליטים יהודים מהונגריה.⁶⁵⁵ בספטמבר 1944 דיווח שגריר מקסיקו בלונדון לאגודת ישראל העולמית בלונדון, כי ממשלת מקסיקו נענתה לבקשה והחליטה להעניק 400 ויזות ליהודים מהונגריה. השגריר אף הבהיר שממשלתו העבירה הוראות מתאימות לשגרירות שלה בשווייץ, וכן תיבדק האפשרות למסור את הוויזות באמצעות נציגות מקסיקו בבודפשט.⁶⁵⁶ במאי 1944 פנה גודמן לשגרירות ספרד בלונדון בבקשה שתברר מה עלה בגורלם של

651 פאול מאסום, מחלקת הפליטים במשרד החוץ, לונדון, אל גודמן, 17.11.1944. איו"ש JM14.800 - מסמכי אא"א.

652 אגודת ישראל לבית הנבחרים הבריטי: אל תעמדו מנגד בטכוח הרשע מליונים!, הדרך, ט"ז אייר תש"ג, עמ' 1.

653 סומפולינסקי תש"ם, עמ' 179. סובר שהארגונים היהודים בבריטניה, בהם אגודת ישראל, נואשו מהסיכוי להפעיל את השלטונות להצלת שארית הפליטה.

654 פאול אינסאי, מחלקת ההגירה במשרד החוץ, אל א"ה גודמן, אגודת ישראל העולמית, 23.4.1945. איו"ש JM14.615 - מסמכי אא"א.

655 בולצ'ובר 1993, עמ' 185. דיווח על הענקת 500 ויזות, בניגוד להודעת שגריר מקסיקו, שלהלן.

656 דוקטור אלפונסו רוזנצוויג ד'אז, שגריר מקסיקו בבריטניה, אל ארגון אגודת ישראל העולמית, לונדון, 29.9.1944. איו"ש JM14.615 - מסמכי אא"א.

יהודים מיוון שהגרמנים ביקשו לשלחם לפולין, וביקש שממשלת ספרד תתערב לטובתם. בתשובתו, הודיע שגריר ספרד לגודמן שבקשה דומה הגיעה מהקונגרס היהודי העולמי, וכי ממשלת ספרד נקטה צעדים למנוע את העברתם של יהודים אלה לפולין.⁶⁵⁷

בראשית המלחמה הקימה ממשלת צ'כוסלובקיה הגולה מועצה לאומית והקציבה ליהודים מושב אחד. במחצית השנייה של 1941 התנהל מאבק בין אגודת ישראל בבריטניה ובין נציגי "המפלגה היהודית" הציונית, על איוש המושב. המפלגה היהודית נימקה את דרישתה בטיעון שרק היא יוצגה בפרלמנט. אגודת ישראל נימקה את דרישתה בטיעון שרוב יהודי צ'כוסלובקיה היו קרובים לתפיסתה האידאולוגית. הנשיא בנש פתר את העימות בהחלטתו שנציג המפלגה היהודית ימונה לחבר המועצה הלאומית, ואילו נציג אגודת ישראל בלונדון - ר' שפרינגר - ימונה ל"יועץ ממשלת צ'כוסלובקיה לעניינים יהודיים-דתיים". עוד הכירה ממשלת צ'כוסלובקיה ב"פדרציה של יהודי צ'כוסלובקיה" שהוקמה בלונדון בידי אגודת ישראל, כנציגות רשמית של היהדות האורתודוקסית,⁶⁵⁸ וגודמן כיהן כיו"ר הפדרציה. בתוקף תפקידו נפגש גודמן עם אישי ממשל מצ'כוסלובקיה כדי לדון באפשרויות העזרה ליהודי צ'כוסלובקיה ולפליטים שנמלטו ממנה; מדיווח על פגישות גודמן בחודשים ספטמבר עד נובמבר 1942 עולה כי קיים מגעים עם הרבה אישים: עם אנשי משרד החוץ הצ'כי נפגש לדיונים בנוגע להגירת יהודים מצרפת ופליטים בספרד; עם שר האינפורמציה נפגש בנוגע לשידורים ברדיו צ'כוסלובקיה בערב ראש השנה; עם אנשי הצלב האדום הצ'כי נפגש בנוגע להעברת חבילות מזון ליהודים בצ'כוסלובקיה; עם השר לשירותים חברתיים נפגש בנוגע לעזרה לפליטים; עם יאן מסריק - שר החוץ בממשלת צ'כוסלובקיה - נפגש בנוגע לפעילות מדינית ועזרה לפליטים; עם שר הפנים - בקשר ליהודים מחזיקי דרכונים צ'כיים. הפגישה עם שר הפנים נשאה פרי, וב-4 באוגוסט 1942 הודיעה ממשלת צ'כוסלובקיה הגולה כי היא מוכנה להנפיק דרכונים לפליטים ששמותיהם הומצאו לה על-ידי אגודת ישראל בבריטניה.⁶⁵⁹ המעמד המדיני הייחודי שזכתה לו אגודת ישראל בקשריה עם ממשלת צ'כוסלובקיה הגולה בא לביטוי פומבי משהוזמנה נציגות מטעם אגודת ישראל להשתתף במושב הפתיחה של מועצת המדינה הגולה של צ'כוסלובקיה, שהתקיים ב-12 בנובמבר 1942.⁶⁶⁰

באירלנד הצליח גודמן לקשור קשרים מדיניים ייחודיים עם נציגי ממשלתה; הוא יצר קשרים אישיים טובים עם סגן שר המדינה לענייני החוץ האירי, ז'פ ולש, שעזר לגודמן בפניותיו לראש ממשלת אירלנד. בסוף אוקטובר 1942 נפגש גודמן עם בריסקופ - חבר הפרלמנט האירי - ודן עמו באפשרות שאירלנד תקלוט פליטים יהודים בתחומה; בעקבות הפגישה

657 אלבא שגריר ספרד בלונדון, אל א"ה גודמן, אגודת ישראל העולמית, 3.5.1944. אי"ש JM14.615 - מסמכי א"א.

658 דוח אג"י, [ראשון], 1.7.1941-31.12.1941, עמ' 5.

659 יומן פעילות אגודת ישראל לונדון אוגוסט 1942 - נובמבר 1942. אי"ש JM14.410 - מסמכי א"א.

660 שם, עמ' 1 ו-6.

העביר גודמן לבריסקופ רשימות של פליטים המבקשים מקלט.⁶⁶¹

בראשית אפריל 1943 קיים גודמן פגישה עם ג'ון דולנטי, מושל אירלנד בלונדון; בעקבותיה המציא לו גודמן מכתב ובו ארבע בקשות לממשלת אירלנד:

1. המצאת דרכונים ללא שם לקונסוליות איריות במדינות ניטראליות, למסירה לפליטים יהודים שיוכלו להגיע לשם.

2. המצאת ויזות זמניות לפליטים שיצליחו להימלט, ובאמצעותן יוכלו להגיע לבריטניה.

3. הקמת מחנה לפליטים, בתחום אירלנד, שכלכלתם תמומן בידי האו"ם.

4. שימוש באניות עם דגל של מדינות ניטראליות כאירלנד, שתוכלנה להעביר פליטים דרך בולגריה לארץ-ישראל.

עוד ביקש גודמן את עזרת דולנטי כדי לאפשר לו לבקר באירלנד ולקיים שם מפגשים עם אנשי ממשל.⁶⁶²

לאחר פניות אחדות מצד גודמן נענה דולנטי לבקשה ויזם ביקור של גודמן באירלנד; הביקור התקיים במאי 1943. לפני נסיעתו לאירלנד דיווח גודמן על נסיעתו לראשי הארגונים היהודים בבריטניה, בהם ברודצקי מהסוכנות היהודית, ונועץ בסגן מזכיר המדינה לענייני חוץ של בריטניה; עוד נפגש גודמן עם דוקטור פסקל רובינסון, נציג האפיפיור, כדי שיפעל אצל ראש ממשלת אירלנד, דה-ולרה, להתייחס בחיוב לבקשות שיגיש בעת הביקור באירלנד. הביקור נועד בעיקרו לקיום פגישה עם ולש.⁶⁶³ עוד נפגש גודמן עם ראשי הצלב האדום האירי ודן עמם באפשרויות לעזור ליהודי אירופה המזרחית ולפליטים יהודים בספרד, שגם שם שהתה משלחת של הצלב האדום האירי.⁶⁶⁴

ארבע בקשות העלה גודמן בפגישתו עם ולש:

1. הבטחת 100 ויזות איריות ליהודים, באמצעות הקונסולים האיריים ברומא, ברלין ווישי.

כשאותם מאה הפליטים ימצאו מקלט בארצות אחרות, יונפקו ויזות נוספות ליהודים.

2. הבטחת ויזות איריות ליהודים שיוכלו לקבל, לכשיגיעו לארץ-ניטראלית, ויזה אמריקאית, אנגלית או פלשתינאית.

3. חכירת אנייה בידי אירלנד להסעת 5,000 ילדים יהודים, שממשלת בולגריה הסכימה לאפשר את יציאתם אל נמל בתורכיה או בארץ-ישראל. הוצאות החכירה לא יחולו על ממשלת אירלנד.

4. הסכמת ממשלת אירלנד להכניס לתחומה מספר מוגבל של ילדים יהודים יתומים

661 יומן פעילות אגודת ישראל לונדון אוגוסט 1942 - נובמבר 1942, עמ' 2. איו"ש JM14.410 - מסמכי א"א.

662 ה"א גודמן אל ג'ון דולנטי מושל אירלנד, לונדון, 8.4.1943. איו"ש JM14.800 - מסמכי א"א.

663 קרנזלר 1987, עמ' 174.

664 מר גודמן הגיש הצעות מעשיות להצלת שארית הפליטה, הדרך, כב' אייר תש"ג, עמ' 3.

שייקלטו בבתי יהודים באירלנד.⁶⁶⁵

במקביל לשיחה עם ולש מסר לו גודמן את הבקשות בכתב, לטיפולו.⁶⁶⁶

השוואה בין ארבע הבקשות המקוריות שהוגשו לדולנטי ובין הבקשות שהוגשו לוולש מלמדת כי היקפן צומצם ומידת המחויבות שנדרשה מאירלנד קטנה. הדעת נותנת שהשינויים נעשו על-פי הצעותיו של דולנטי. עם סיום ביקורו באירלנד הובטח לגודמן שהבקשות שהגיש תישקלנה, אך כל תשובה לא התקבלה.

עם שובו לבריטניה נפגש גודמן עם דולנטי ושמע ממנו כי החל לברר אפשרות לחכור אנייה, בהתאם להוראות מדובלין. בעקבות השיחה עם דולנטי נפגש גודמן עם א' ו' ג' ראנדל, הממונה על מחלקת פליטים במשרד החוץ הבריטי, כדי לדון עמו בצעדים שיידרשו מבריטניה אם אירלנד תיענה לבקשה. בסוף מאי 1943 הודיע גודמן לדולנטי, שבריטניה מסכימה עקרונית לעזור ליישם את ההצעות האמורות: בריטניה תאפשר ל-100 פליטים לעבור בשטחה, לאחר שיוזכו לוויזות אל אירלנד. משרד החוץ הבריטי ישתף פעולה בהעברת ילדים מבולגריה לארץ-ישראל, בדרך הים, מאחר שנוצרו קשיים בהסעתם ברכבות; הובעה גם תקווה שפליטים ישיגו ויזות שתאפשרנה להם להגיע למדינות ניטרליות, ולקבל שם רישיונות עלייה לארץ-ישראל.⁶⁶⁷

בראשית אוגוסט 1943 קבל גודמן, במכתב לוולש, על שחלפו שלושה חודשים מאז פגישתם ואף לא אחת מההצעות שהעלה במכתב אליו הגיעה לידי מימוש.⁶⁶⁸

בתקופה שמאוגוסט 1943 ועד נובמבר 1943 שלח גודמן שישה מכתבי מחאה ותחנונים לראשי הממשל באירלנד, להיענות לבקשותיו ולהעניק ויזות לפליטים יהודים. הבקשות לא נשאו פרי. על אף זאת פנה הרצוג, הרב הראשי לארץ-ישראל ולפני כן רבה של יהדות אירלנד, אל גודמן וביקשו לנצל את קשריו עם ולש ולברר את האפשרות לעזור ליהודים בעלי דרכון של פרגוואי שהוחזקו במחנה ויטל. פעולה זו הופסקה באֶה לאחר שהתברר שהיהודים האמורים כבר נשלחו לברגן-בלזן.

המגעים להשגת ויזות איריות לא צלחו; בראשית ספטמבר 1943 שלח גודמן לדולנטי, מושל אירלנד, רשימה של יהודים שממשלת אירלנד התבקשה להנפיק להם ויזות. כבמכתבים אחרים, גם כאן הדגיש גודמן שאין לחשוש לכניסת מקבלי הוויזות לאירלנד, שכן לכל היהודים שנכללו ברשימה יש קרובים וחברים בבריטניה, שהבטיחו לקלטם.⁶⁶⁹ בתגובה, יידע דולנטי את גודמן כי בשני מקרים דחו ממשלות גרמניה ווישי בקשות לאפשר את יציאתם

665 תרשומת מביקור ה"א גודמן בדובלין, 16.5.1943. איו"ש JM14.410 - מסמכי א"א.

666 ה"א גודמן אל ו"פ ולש, סגן שר המדינה לענייני חוץ, דובלין, 3.5.1943. איו"ש JM14.800 - מסמכי א"א.

667 ה"א גודמן אל ג"פ דולנטי, מושל אירלנד, 20.5.1943. איו"ש JM14.800 - מסמכי א"א.

668 ה"א גודמן אל ו"פ ולש, המשרד לענייני חוץ דובלין, 9.8.1943. איו"ש JM14.800 - מסמכי א"א.

669 ה"א גודמן אל ג"מ דולנטי, מושל אירלנד, 6.9.1943. איו"ש JM14.800 - מסמכי א"א.

של שני יהודים שקיבלו ויזות איריות.⁶⁷⁰ בכך ביקש להעמיד את גודמן על חוסר התועלת בהנפקת הוויזות ולפטור את ממשלתו מלהידרש לנושא. גודמן לא ויתר על אפשרות זו להצלה ודיווח לדולנטי שמשרד החוץ הבריטי הודיע לו כי הועברו לגרמניה ולמדינות אחרות רשימות פליטים יהודים שהובטחו להם ויזות לפלשתינה, בתקווה שהודעה זו תמנע את שילוחם למחנות ההשמדה.⁶⁷¹ במכתב נוסף, מאוקטובר 1943, חזר גודמן והבטיח לדולנטי שהוויזות האיריות שיונפקו לא ינוצלו לכניסה לאירלנד, ומטרתן "שאנשים המחזיקים בוויזות אינם נשלחים למזרח אירופה, וגם אם כן הם מוחזקים במחנות נפרדים..." גודמן קבל על שממשלת אירלנד לא קיבלה החלטה בנושא אף שחלפו חודשים מספר מאז הגיש את בקשתו הראשונה בעניין הוויזות: "במצב הטרגי הנוכחי של אירופה וההשמדה המתוכננת של מיליוני אנשים, נשים וילדים בני האמונה היהודית, אין לדחות כל פעולה באמצעותה ניתן להציל יחידים מביניהם".⁶⁷²

ב-1944, משהגיעו הידיעות על משלוחי יהודי הונגריה למחנות ההשמדה, פנה רפאל שפרינגר, מעסקני אגודת ישראל בבריטניה, לאישי ממשל איריים, בבקשה לקלוט אלפי פליטים יהודים באירלנד. גודמן נסע שנית לאירלנד כדי לדון בנושא זה, ומגיעו הניבו אישור לכניסת 500 ילדים בלבד ומספר אישים תורניים. בפועל הילדים לא הגיעו, מאחר ששלטונות גרמניה והונגריה סירבו לאשר את יציאתם.⁶⁷³ פניותיו של גודמן גם הניבו הנחייה של דה ולרה לתומס קריינאן - נציג אירלנד בוותיקן - לבקש מראשי הוותיקן להתערב למען יהודי הונגריה וסלובקיה.⁶⁷⁴

במחצית 1944 קיים גודמן מגעים עם הצלב האדום האירי, במטרה לאפשר לפליטים יהודים בוגרים להגיע לאירלנד, וזאת נוסף על 500 הילדים שממשלת אירלנד הסכימה לקלוט בשטחה. הבקשה הזאת הגיעה לשגרירות ארצות-הברית בלונדון, וזו ביקשה מגודמן לחזור בו מבקשתו מאחר שיש בה כדי לפגוע בהסכם שהושג לגבי 500 הילדים.⁶⁷⁵

בארץ-ישראל התקיימה בשנים הראשונות למלחמה פעילות מדינית בהיקף מצומצם ביותר. ביום שבו פרצה המלחמה נפגשו ראשי אגודת ישראל והרב דושינסקי עם הנציב העליון; בפגישה הובעה תמיכה בבריטניה ותקווה שלאחר סיום המלחמה היא תפעל לטובת הגורם היהודי בארץ-ישראל, אך בפגישה לא הוזכר כלל מצב היהודים בגרמניה, באוסטריה

670 ג' דולטי, מושל אירלנד, לונדון, אל גודמן, 7.9.1943. איו"ש JM14.800 - מסמכי אא"א.

671 ה"א גודמן, אל ג' דולנטי, לונדון, 17.9.1943. איו"ש JM14.800 - מסמכי אא"א.

672 ה"א גודמן, האיגוד העולמי של היהדות האורתודוקסית, לונדון, אל ג' דולנטי, מושל אירלנד, לונדון, 20.10.1943. איו"ש JM14.800 - מסמכי אא"א.

673 סומפולינסקי 1999, עמ' 191-194. מציין שארגונים יהודים אחרים לא פנו לבקש את עזרת אירלנד, וזה היה שטח הפעולה של גודמן בלבד.

674 ויימן 1996, עמ' 654.

675 סידיני בראון, מזכיר שני בשגרירות ארצות-הברית, לונדון, אל הסתדרות אגודת ישראל העולמית, לונדון, 29.8.1944. איו"ש JM14.800 - מסמכי אא"א.

ובפולין.⁶⁷⁶ עוד התקיימו, כאמור לעיל, פגישות עם נציגי ממשלת פולין. הפעילות המדינית של אגודת ישראל בארץ-ישראל הייתה בעיקר בשנת 1943, לאחר פרסום הידיעות בדבר השמדת יהודי אירופה. הפעילות המדינית המועטה, יחסית לזו שבמרכזי אגודת ישראל האחרים, הייתה בשל שני גורמים: ראשון להם - הריחוק הגאוגרפי ממרכזי העשייה המדינית הבין-לאומית - לונדון וושינגטון; השני - תשומת הלב שניתנה למצב היישוב בארץ-ישראל - החשש מפלישה גרמנית והמצב הכלכלי הקשה של המחנה האגודאי. עם קבלת הידיעות בדבר ההשמדה, ועוד לפני פרסומן בעיתונות, נפגשו בירושלים, ביום 9 בנובמבר 1942 (כ"ט בחשוון תש"ג), הרבנים דושינסקי, לוי ובלוי ודוקטור ברויאר, נציגי אגודת ישראל, עם הנציב העליון לארץ-ישראל - מק-מייקל הרולד. חברי המשלחת תיארו בפניו את מצב יהודי אירופה וביקשו שממשלת בריטניה תנקוט כל דרך שנראית לה להצלת היהודים. בתזכיר לממשלת בריטניה, שמסרו לנציב העליון, הובהר שגם אם חלק מהידיעות שהתקבלו אינן נכונות (שימוש ביהודים לצורכי מחקר, ייצור דשן וסבון, הסעת יהודים למקומות ריכוז בקרונות בקר), ברור שהיטלר נחוש בהחלטתו להשמיד את יהודי אירופה.

אף שאנו יודעים שלאחר ניצחון בנות-הברית תידון שאלת מעמד ורווחת העם היהודי, אנו מבקשים להביע את חששנו העז שקיימת אפשרות שללא פעולה מידית של בנות-הברית להפסיק את ההשמדה, לא ישארו יהודים לגביהם יהיה צורך לדון בסיום המלחמה, מאחר שרוב היהודים מצויים כיום בארצות הנתונות לשלטון משטרו של היטלר.⁶⁷⁷

הממשלה התבקשה לאשר בינתיים שלושה צעדים מידיים שייקלו את סבלם של היהודים: הגדלת סכום הכסף שהממשלה אישרה להעביר לליסבון לרכישת 10,000 מנות מזון ליהודי הארצות הכבושות; להתיר לפליטים יהודים להיכנס למושבות בריטניה; לעזור בהקמת נציגות של יהודי הארצות הכבושות שתטפל בנושא זה תוך כדי המלחמה. בנושא זה ביקש הנציב להבטיחו שאין מדובר בצעד פוליטי: "הצעה זו הייתה נוחה הרבה יותר להתקבל אם לא היה חשש שחוגים אחרים יהפכו אותה לאינסטרומנט פוליטי". ברויאר ובלוי הבהירו שאין בהצעתם כל כוונה פוליטית, וכי יהיה אפשר לקבוע שהנציגות תפעל רק בזמן המלחמה ולהגביל מראש את סמכויותיה לנושא העזרה ליהודי אירופה. עוד התבקש הנציב להעביר תזכיר דומה לממשלת ארצות-הברית, מאחר שמר פינקרטון, קונסול ארצות-הברית בארץ-ישראל, סירב לקבל את התזכיר שלא באמצעות ממשלת המנדט. חברי המשלחת הביעו תפילה שממשלת בריטניה תמצא את הדרכים להציל את יהודי אירופה, עוד לפני סיום המלחמה. הנציב הבטיח להעביר את הבקשות לממשלתו.⁶⁷⁸ בתזכיר בולט חוסר המידה

676 פרטי-כל ראיון אצל הנציב העליון ביום י"ז באלול תרצ"ט, פרוש תשס"א, עמ' 354-355. בפגישה השתתפו דושינסקי, בלוי, פנחס כהן, שמואל עדן.

677 משה בלוי אל הנציב העליון, ירושלים, 10.11.42. אא"ע תיק 7. (משה בלוי שלח לנציב העליון את סיכום הפגישה והתזכיר, בשפה האנגלית).

678 פרטי-כל משלחת אצל הנציב העליון לא"י בתאריך 9.11.1942. מז"י תיק עזרה ליהודי הגלות 52.

שבין הדרישה העקרונית לפעולה מיידית להפסקת ההשמדה ובין הצעדים המצומצמים שהממשלה התבקשה לאשר. הדבר נבע, כנראה, מאי גיבוש עמדה בקרב הנהגת אגודת ישראל לגבי הפעולות הנדרשות - צבאיות או מדיניות. ייתכן שהמנהיגות חשה שאין ביכולתן של בנות-הברית להפסיק את ההשמדה, וגם לא נתנה אמון במידת רצונן הכן לפעול למען היהודים. לזין הבהיר זאת לרוננהיים: "נמנענו במכוון מלדרוש לחץ ישיר על גרמניה הנאצית על הרקע שכבר כתבתי לך עליו".⁶⁷⁹ החלטת אגודת ישראל להציג בפגישה את הבקשה להתיר לפליטים יהודים להיכנס לתחומי מושבות בריטניה בלי להעלות את הצורך לפתוח את שערי ארץ-ישראל, נבעה מתוך הנחה שאין סיכוי שבריטניה תיענה לבקשה שכזו, ועצם הבאתה לדיון תפגע בנכונותו של הנציב העליון להיענות לבקשות ולבוא לעזרתם של יהודי אירופה. תפיסה זו הוצגה ביתר בהירות, חודש לאחר מכן, בפגישה עם המזכיר הראשי. ביום 7 בדצמבר 1942 (ז' בטבת תש"ג) נפגשו בלוי וברויאר עם מר ג'והן מקפרסון - המזכיר הראשי - והעלו בפניו שלוש בקשות:

1. להתיר ליהודי שמצליח להימלט מידי הנאצים לקבל רישיון עלייה לארץ-ישראל בלא שייחשב כיוצא ארץ אויב - נימוק שבו השתמשה בריטניה כדי להגביל הגירת פליטים יהודים למושבותיה;

2. להודיע לגרמניה שבני משפחה של חמש מאות בתי אב המצויים בארץ-ישראל הם נתינים פלשתינאיים ובכך להצילם ממוות;

3. לתת ויזות לבאי-כוח אגודת ישראל לנסיעות לשלושה יעדים: לטהרן - לטיפול בילדים פליטים המצויים שם; לקושטא - בשם הרב דוקטור פרטו, לשעבר רב ברומא, כדי לקיים מגעים להצלה עם מכריו בוותיקן; למצרים - בשם מר לוונשטיין, שעלה משווייץ, כדי לקיים מגעים להצלה עם אישים במצרים;

4. מתן מפרעה של 30,000 רישיונות עלייה ליהודי פולין שיצליחו להימלט.

בתשובה להערת מר מקפרסון שהבקשה הראשונה כבר הועלתה על-ידי הסוכנות היהודית, ואין הוא רואה צורך במשא ומתן כפול, העירו בלוי וברויאר כי הם אינם מצדדים בהליכה משותפת עם הסוכנות היהודית, מאחר שאינם רואים אתם עין בעין את נושא ההצלה: "...אנו חוששים מתערובת של פוליטיקה ארצישראלית בשאלת הצלת היהדות באירופא, שלדעתנו לא רק שאינה מועילה אלא אולי עוד מזיקה ודאגתנו נתונה כיום רק לעזרת נפשות המוצאות להורג ע"י מלכות הרשעה".⁶⁸⁰

הנושאים שהועלו בבקשה היו בגדר פעילות הומניטרית הנדרשת מבריטניה, שאין בה כדי להפר את מדיניות הספר הלבן שלה. ההערה הנוגעת לפעילותה של אגודת ישראל במקביל לזו של הסוכנות היהודית נועדה להסיר כל חשש מניסיון לשינוי המדיניות הבריטית בארץ-

679 י"מ לזין אל י' רוננהיים, י' בכסלו, תש"ג. אצ"ד-1 שואה.

680 פרטי-כל הראיון עם המזכיר הראשי, ירושלים ביום ז' טבת תש"ג. אא"ע תיק 7.

ישראל, ולקבל בדרך זו יתר נכונות מצדה לפעול למען יהודי אירופה. מן הבקשה אפשר גם ללמוד על הפעילות המדינית הענפה של אגודת ישראל, במטרה לנסות ולקבל עזרה ליהודי אירופה מכל גוף שעמו יצרה קשר.

הדגשתה של אגודת ישראל את הצורך להציב חיץ בין הדרישות הנוגעות למדיניות הבריטית בארץ-ישראל ובין הדרישות הנוגעות להצלת יהודי אירופה הייתה חלק מוויכוח שהתקיים בין אגודת ישראל לתנועה הציונית, משך כל שנות המלחמה, על מיקום העבודה הארץ-ישראלית בתקופת המלחמה ועל היעד המרכזי הנדרש לעם היהודי בתקופה זו - הצלה או ארץ-ישראל.

ב-17 בנובמבר 1942 הגיעו ארצה 26 פליטים מפולין ומאירופה המערבית במסגרת עסקת חילופין עם אזרחים גרמנים מבריטניה. הם דיווחו על העברת יהודים למחנות ריכוז להשמדה, ואיששו למעשה את הידיעות שרוננהיים קיבל בספטמבר 1942, ואשר ודאי הגיעו לראשי אגודת ישראל בארץ-ישראל. נוכח הידיעות בדבר ההשמדה קיים הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל ישיבות, ובהן נדונו דרכי התגובה האפשריות והפעולות הנדרשות להצלת היהודים. הוסכם להציג דרישות מינימום אחדות, ואלה נוסחו בתזכיר שהוועד הפועל העולמי העביר באמצעות גודמן לנציגי בנות-הברית בלונדון; להלן עיקרי הדרישות שנכללו בתזכיר:

1. פתיחת שערי ארצות בנות-הברית לפליטים יהודים מאירופה.
 2. הסברה מקיפה באמצעות הרדיו והפצת עלונים בשמי גרמניה והארצות הכבושות, שתכלול תיאור הטבח הנעשה ביהודים ואזהרה שהפשעים לא יישארו ללא תגמול.
 3. ערובה מצד בנות-הברית שהיהודים שיצאו מארצות הכיבוש יוחזרו לארצותיהם לאחר המלחמה.
 4. הקמת נציבות עליונה של בנות-הברית בהשתתפות באי-כוח העם היהודי, שתטפל בבעיית יהודי אירופה.⁶⁸¹
- בישיבת הוועד הפועל העולמי שהתקיימה ב"ג בכסלו תש"ג (22.11.1942) הציע הרב סנקביץ "לאחוז בכל הדרכים להשפיע להכריז על תגמול תיכף נגד גרמנים נגד כל יהודי שהם מענים במדינותיהם".⁶⁸² דרישתו זו הובאה במכתב שבלוי שלח לגודמן ב-25 בנובמבר 1942; במכתב התבקש גודמן לפעול להשגת שלושה יעדים:

1. הכרזה של צ'רצ'יל ורוזוולט על מסע עונשין מידי אם הנאצים לא יחדלו מהשמדת היהודים - בלוי ציין ש"כדאי לסדר שהדרישה והיוזמה לכך תבוא מצד לא יהודים";

681 רוננהיים תש"ג. התזכיר נוסח עלי ידי ברויאר לפי החלטת הוועד הפועל העולמי בישיבתו מיום י"ב בחשוון תש"ג. אא"ע תיק 24.

682 פרטי-כל אספת ועד הפועל העולמי, ביום א' י"ג בכסלו תש"ג. אא"ע תיק 24.

2. פתיחת שערי המדינות הדמוקרטיות לקליטת פליטים יהודים;

3. יצירת חזית יהודית מאוחדת של הארגונים היהודים.⁶⁸³

בסוף נובמבר 1942 פורסמו בעיתונות הידיעות בדבר ההשמדה. בעקבות הפרסום ערכה אגודת ישראל כמה וכמה עצרות מחאה ופרסמה הכרזות גינוי וקריאות לעזרה.

הוועד הפועל של אגודת ישראל העולמית שלח מירושלים שדרים, ובהם ביקש לפעול להצלת יהודי אירופה. השדרים יועדו לנציגי מדינות ולגופים בעלי השפעה במדיניות הבין-לאומית, בהם: הגנרל שיקורסקי - ראש ממשלת פולין הגולה, דה-וולרה - ראש ממשלת אירלנד, האפיפיור, סורנטון - ציר הפרלמנט הבריטי, שפעל לקליטת פליטים יהודים בשבדיה, פרופסור פליקס פרנקפורטר - חבר בית המשפט העליון של ארצות-הברית, פרופסור רפארד - יו"ר ועדת המנדטים בג'נבה, וכן לשגרירי בריטניה, ארצות-הברית, בלגיה, יוגוסלביה, שבדיה, שווייץ ותורכיה.⁶⁸⁴ נציגי הוועד הפועל העולמי גם נפגשו בסוף 1942 עם הקונסולים של ספרד, שווייץ ושבדיה וביקשו מהם להעביר לממשלותיהם בקשות להשפיע על גרמניה להפסיק את הטבח ביהודים.⁶⁸⁵ עוד נשלחו מברקים לנציבים לשעבר - הלורד סמואל, סיר ג'והן צ'נסלור וסיר ארתור ווקופ. לוין וברויאר ביקרו גם אצל בא-כוח האפיפיור.⁶⁸⁶

ב-17 בדצמבר 1942 פורסמה בלונדון, בווינינגטון ובמוסקבה במקביל הצהרה משותפת של בנות-הברית בגנות השמדת יהודי אירופה. ההצהרה לא סיפקה את אגודת ישראל; שבוע לאחר הצהרת בנות-הברית הכריזה כותרת גדולה בעמודו הראשון של שבועון אגודת ישראל: "במחאה בלבד לא סגי - יבואו מיד מעשי הצלה!"⁶⁸⁷ במאמר המערכת של גיליון זה נכתב:

... זה בלי ספק אחד המסמכים ההסטוריים החשובים ביותר... מה תתן לנו ומה תוסיף לנו הכרזה זו או אחרת? עד עכשיו לא נפתח שער שום ארץ ומדינה לאמץ שארית הפליטה. עודם מסתפקים בדברים גרידא. ובדברים גם הכי יפים לא יוסר עבד ולא תנצל גם נפש אחת.⁶⁸⁸ במהלך ביקור בארץ של מר בויד, מנהל מחלקת המזרח התיכון במיניסטריון המושבות בלונדון, התקיימה פגישה בינו לבין בלוי, לוין וברויאר.⁶⁸⁹ הפגישה התקיימה ב-4 ביולי

683 הרב בלוי אל גודמן, לונדון, 25.11.42. אא"ע תיק 7. המכתב הועבר באמצעות משה שרתוק.

684 פעולות אגודת ישראל להצלת יהדות אירופה, הדרך, ט' בטבת תש"ג, עמ' 1.

685 פרטי-כל אספת ועד הפועל העולמי, ירושלים, י"ב בטבת תש"ג. אא"ע תיק 335.

686 באגודת ישראל, הדרך, ב' בטבת תש"ג, עמ' 1.

687 במחאה בלבד לא סגי - יבואו מיד מעשי הצלה!, הדרך, ט"ז בטבת, תש"ג, עמ' 1.

688 על המצפה - בדברים לא יוסר עבד, הדרך, ט"ז בטבת תש"ג, עמ' 2.

689 פרוטוקול פגישה עם בויד מוזכר מיניסטריון המושבות בלונדון לעניני א"י, ביום 4.7.1943, ב בתמוז תש"ג, במשרדי הממשלה, ירושלים. אא"ע תיק 335. בויד א"ב הגיע ארצה לביקור קצר באמצע חודש יוני 1943, כאורחו של הנציב העליון; דבר, 17.6.1943, 16.6.1943.

1943, ובראשיתה העלה בלוי את נושא עלייתם של פליטים מאירופה - בעבורם ביקשה משלחת אגודת ישראל בפגישתה עם מר מקפרסון ב-7 בדצמבר 1942, לאשר 30,000 רישיונות למפרע, אך כל תשובה לא התקבלה. מר בויד הסביר שממשלת בריטניה רצתה להציל לפחות מקצת היהודים, ועמד על ניסיון שנעשה לאפשר ליהודים לצאת דרך בולגריה או דרך מדינות ניטרליות אחרות. עוד העיר כי "...נתגלה קושי בהובלה, יש מחסור באניות ולרשות הממשלה הבריטית אין אניות בשבילם". המשלחת הבינה שממשלת בריטניה מסרבת להגיש עזרה, מעבר להצהרות, וודאי שאינה מוכנה לכל שינוי במדיניות הספר הלבן. בלוי הסתפק בתגובה שהיה בה אולי שמץ של ציניות: "בשאלת ההובלה יש לנו רשות לבקש התאמצות יוצאת מן הכלל מצד הממשלה, מאחר שזוהי שאלה של חיים ומוות".

מיקומה הגאוגרפי של ארץ-ישראל בורה הבין-לאומית הכתיב את מידת מעורבותה המדינית והגביל את יכולתה לפנות אל נציגי ממשלת בריטניה ששהו בארץ-ישראל. פעילות מדינית יוצאת דופן התקיימה עם נציגי ממשלת פולין הגולה.

פולין, מקום מושבם של רוב יהודי אירופה, הייתה ליעד המרכזי של מאמצי ההצלה מצד כל הארגונים היהודים. מנהיגי אגודת ישראל, בארץ-ישראל ובארצות-הברית, הצליחו ליצור קשרים טובים וייחודיים עם הממשלה הפולנית הגולה שישבה בלונדון. אפשר להסביר זאת ברצונה של ממשלת פולין להיעזר בכל גוף לשם ביסוס מעמדה הבין-לאומי, ואולי גם לנצל את שואת יהודי פולין כדי לקדם את מטרותיה בקרב בנות-הברית. הפולנים הניחו שלידעות בדבר השמדת יהודי פולין ולקריאות לעזרה להם יהיה הד רב בעולם החופשי, והן תקלנה לגייס עזרה בעבור הפולנים שבפולין הכבושה. אישים בממשל הפולני ראו בארגונים היהודים שבעולם החופשי גורם רב השפעה בקביעת מדיניות ממשלות הברית באירופה, וקיוו לזכות בתמיכתם בענייניה המדיניים של פולין. היו בהם אישים שקיוו שארגונים יהודים יתמכו בתביעות ממשלת פולין להחזיר לאחר המלחמה את אזורי וילנה ולבוב לתחומה, בניגוד לדרישות ברית-המועצות, שסיפחה אזורים אלה לתחומה.⁶⁹⁰ פניות של מדינאים פולנים לראשי ההסתדרות הציונית ולראשי ארגונים יהודים בארצות-הברית, לשיתוף פעולה מדיני ולתמיכה בעמדות ההסתדרות הציונית בתמורה לתמיכה בעמדות ממשלת פולין, לא הניבו פרי.⁶⁹¹ התקוות להצהרות אנטי-סובייטיות לא התגשמו, ומגעי ארגונים ציוניים עם הסובייטים בהקשר לפליטים יהודים בתחומה ובהקשר לעתידה המדיני של ארץ-ישראל, נתפסו על-ידי ממשלת פולין כמדיניות פרו-סובייטית.⁶⁹² ההנהגה הציונית

690 אנגל תשמ"ז, עמ' 26. סובר שמדיניות ממשלת פולין כלפי היהודים נקבעה על-פי שיקולים של Realpolitik, ומכאן תקוותה לעזרה מדינית מצד ארגונים יהודים. לצד תפיסה זו התקיימה מסורת פוליטית פולנית שהציגה את העם היהודי כאויב המדינה הפולנית.

691 אנגל תשמ"ז, עמ' 28. בסוף שנת 1941 נפגש אולגירד גורקה - ראש אגף המיעוטים במשרד ההסברה הפולני - עם חיים ויצמן; שר העבודה הפולני - יאן סטאנצ'יק - נפגש עם ראשי ארגונים בארצות-הברית; נציגים פולנים בהם, ולדיסלוב בנצ'יק - סגן ראש המועצה הפולנית - נפגשו עם חברי נציגות פולין בארץ-ישראל.

692 אנגל 1993, עמ' 34, 54. אנגל תשמ"ז, עמ' 26. ציין כי חיכוכים בין ממשלת פולין לארגונים יהודים במערב הביאו פקידים

של היישוב בארץ-ישראל הייתה ברובה מהמחנה הסוציאליסטי ונתפסה כמחויבת עקרונית למדיניות הסובייטית. לעומתה, אגודת ישראל כתנועה חרדית השתייכה לתפיסת עולם שונה ומנוגדת לזו של ברית-המועצות, ומאחר שלא השתייכה למוסדות הנהגת היישוב, ראתה בה ממשלת פולין גורם חופשי בקביעת המדיניות, שניתן להיעזר בו בזירה הבין-לאומית לתמיכה בעניינים ובנושאים הפולניים. זאת ועוד, הסוכנות היהודית וארגונים ציוניים לא ניסו לפתח קשרים מדיניים עם ממשלת פולין הגולה מאחר שלא ראו בה גורם שאפשר להיעזר בו במתן עזרה ליהודי אירופה, וודאי שקולה לא נשמע בנושאים הקשורים לעתידה של ארץ-ישראל. אגודת ישראל השכילה לנצל את החלל המדיני שנוצר, ולקיים קשר הדוק עם נציגי הממשלה הפולנית. מאחר שאגודת ישראל לא השתייכה לתנועה הציונית היא גם לא זוהתה עם הקו הפרו-סובייטי שהממשלה הפולנית ייחסה לתנועה זו. אפשר להניח שהעמדה החיובית כלפי אגודת ישראל בקרב המדינאים הפולנים התגבשה גם לאור הפעילות של אגודת ישראל בסיים הפולני, לפני המלחמה; שם נקטו נציגי אגודת ישראל בקו שמרני שתאם את עמדות הממשל הפולני. במסגרת הניסיונות לזכות בתמיכה בעמדות המדיניות של ממשלת פולין הציע בשנת 1944 סילווין סטרקאז' - הקונסול הכללי מטעם ממשלת פולין בניו-יורק - להקים מחלקה לעזרת יהודי פולין במשרד הפנים הפולני ולהעמיד בראשה את הרב יצחק לוין. סטרקאז' נימק את הצעתו להציב את לוין בראש המחלקה ב"נאמנותו המוחלטת לפולין".⁶⁹³ באפריל 1944 הקימה ממשלת פולין ועד להצלת האוכלוסייה היהודית בפולין, ובו השתתף כאמור נציג אגודת ישראל.

בארצות-הברית תרמו הקשרים הייחודיים שנוצרו עם נציגי ממשלת פולין לפעילות סדירה של ארגוני ההצלה. נציגי ממשלת פולין הגולה נענו לבקשותיהם של ראשי אגודת ישראל וועד ההצלה הרבני ופעלו במדינות דרום-אמריקה לאישור תוקפם של דרכונים שהונפקו ליהודים באירופה הכבושה. נציגים דיפלומטיים של פולין בברית-המועצות סייעו לוועד ההצלה הרבני להעביר חבילות מזון וביגוד לרבנים ובני ישיבות שהוגלו עם כיבוש פולין לאזורים מרוחקים ומבודדים בברית-המועצות.⁶⁹⁴ נציגויות פולין בארצות-הברית ובשווייץ אפשרו לארגוני אגודת ישראל לקיים קשר עם יהודי אירופה הכבושה ולהגיש עזרה לפליטים יהודים.

מדצמבר 1941, מועד הצטרפותה של ארצות-הברית למלחמה, לא אפשר הממשל האמריקאי לקיים קשר עם ארצות אירופה; גם בשנת 1943, לאחר שפורסמו הידיעות בדבר ההשמדה, נשמרו כללי הצנזורה בהקפדה והיה קושי בזרימת הידיעות מאירופה לארצות-הברית. שלטונות הצבא מנעו גם העברת הוראות או מידע מארצות-הברית אל אירופה.

פולנים לחשוב ולהביע את דעתם שיש לראות בחוגים רחבים בקרב יהודי העולם גורם עוין.

693 אנגל 1993, עמ' 150, 277. עמד על ניסיון להקים מחלקה שכזו כבר בפברואר 1943 בראשות רב מלודז'. שם, עמ' 46-45.

694 אליעזר סילבר, ראשי ישיבות ותלמידיהן בנודדיהם, בית יעקב, חשוון תש"ך, עמ' 6.

במאי 1943 ביקש טרס, מנהיג צא"י בארצות-הברית, מחבר קונגרס לפעול להקלות בצנזורה כדי שיוכלו להעביר מסרים שוטפים מארצות-הברית לשווייץ ללא עיכובים.⁶⁹⁵ הבקשה לא נשאה פרי וחילופי המידע בין נציגי אגודת ישראל באירופה ובין ראשי המחנה האגודאי בארצות-הברית התקיימו רק הודות לנציגויות פולין.

הקשר עם נציגויות ממשלת פולין החל ביולי 1942, תחילה בניו-יורק ובברן שבשווייץ, ולאחר מכן בארצות אחרות. דוקטור יצחק לוין, חבר המועצה המרכזית של אגודת ישראל העולמית, שנמלט מלודז' שבפולין לניו-יורק, שימש כאיש קשר להעברת ידיעות. הידיעה הייתה מגיעה לנציגות פולין בארצות-הברית בצופן כדואר דיפלומטי, ולאחר שפוענחה הועברה ללווין, לרוב בטלפון ולאחר מכן בכתב. רוב הידיעות הגיעו מידי סיליון סטראקו', הקונסול הכללי של פולין בניו-יורק, שהוסמך לפעול בשם ממשלת פולין; הידיעות נשלחו בידי נציג פולין בברן - אלכסנדר לדוס. לוין ציין כי בפעילותם המסורה למען יהודי אירופה "חרתו עצמם באותיות זהב בספר המנציח את הניסיונות לעזור לקורבנות הנאצים".⁶⁹⁶ במקרים שבהם ביקשו אישים מאגודת ישראל להביא ידיעות שהגיעו מאירופה לידיעת הממשל האמריקאי, הודפסו הידיעות על נייר מכתבים של הקונסוליה הפולנית בניו-יורק ונחתמו בידי הקונסול כידיעות שהגיעו ממקורות מידע פולניים.⁶⁹⁷

גם הגשת עזרה כספית או מדינית ליהודי אירופה הכבושה לא הייתה אפשרית מאחר שהממשל האמריקאי אסר להעביר כספים לאירופה. שגרירות פולין בארצות-הברית הסכימה לשמש צינור להעברת כספים מוועד ההצלה הרבני ומאגודת ישראל ליהודי אירופה. מחלקת הכספים של השגרירות הפולנית בווישינגטון הוציאה פעמים מספר, בשנת 1943, רישיון להעברת כספים לשווייץ על שמה למטרות ממשלתיות פולניות, כדי לאפשר להעביר כספים של ועד ההצלה. כך הועברו כספים לח"י איזו בציריך, ולאחר מותו ליצחק שטרנבוך במונטריי. לאחר כל משלוח כסף שלחה השגרירות מברק מוצפן עם הוראה על יעדי הכסף. רק ב-23 בינואר, עם הקמת הוועד למען פליטי מלחמה, סולקו הקשיים האלה והיה אפשר להעביר ידיעות וכסף.⁶⁹⁸

לווין, לדבריו, אורח קבוע בקונסוליה הפולנית בניו-יורק, הביא נוסחי מברקים שאגודת ישראל או ועד ההצלה הרבני ביקשו לשגר לאירופה, ולא היה מקרה שבו נענה בשלילה. בדרך זו הגיעה לרוזנהיים בספטמבר 1942 הידיעה על השמדת יהודי אירופה, ובדצמבר 1942 הגיעה הידיעה כי רוב יהודי בלגיה הוגלו, ואולם כתובותיהם ידועות ואפשר להעביר אליהם חבילות מזון. הודות לעזרה שהגישו הנציגויות הפולניות הצליחו ועד ההצלה הרבני ואגודת ישראל, על אף האיסור של הממשל האמריקאי, להעביר לאירופה כספים והנחיות

695 מיכאל ג' טרס אל יעקב רוזנהיים, 24.5.1943. איו"ש JM14.410 - מסמכי אא"א.

696 לוין 1978, עמ' 6.

697 יצחק לוין, מה עשינו באמריקה למען הצלת יהודי אירופה, בית יעקב, תמוז תש"ך, עמ' 5.

698 דוקטור יצחק לוין, מה עשינו באמריקה למען יהודי אירופה, בית יעקב, תמוז תש"ך, עמ' 4.

לשימוש בהם. "הכל היה בלתי חוקי; אילו פעילותנו הייתה מתגלה היינו צפויים לעונשים. אך זה לא עצר... את הדיפלומטים הפולניים, שהרגישו כי החשש מעונש בארצות-הברית מתגמד נוכח הצפוי לקורבנות הנאצים".⁶⁹⁹

ממשלת פולין הגולה הייתה לכתובת למשלוח בקשות לעזרה; כך לדוגמה נשלח מברק במאי 1943 לראש ממשלת פולין הגולה וולדיסלב שיקורסקי, ובו התבקש לפעול ליציאתם של קבוצת הרבנים ותלמידי הישיבה משנחאי. על המכתב חתמו לצד נציגי המזרחי וישראל הצעיר, הרב רוזנברג בשם אגודת הרבנים והרב סילבר בשם אגודת ישראל; קוטלר וקלמנוביץ חתמו כרבנים מפולין.⁷⁰⁰

בישיבה של ראשי אגודת הרבנים האורתודוקסים וועד ההצלה, שהתקיימה ב-17 באוגוסט 1943, הוחלט לשגר לארצות ניטראליות באירופה משלחת של שלושה אישים: דוקטור לוין ודוקטור ורהפטיג - שניהם אזרחי פולין, והרב ס"פ וולגרנטר - אזרח ארצות-הברית. המשלחת הייתה אמורה לבחון אפשרויות עזרה והצלה ליהודי פולין. לצורך זה שיגרה אגודת הרבנים בספטמבר 1943 מכתב לשגריר פולין בארצות-הברית, ובו התבקש השגריר להנפיק דרכונים דיפלומטיים לשלושת חברי המשלחת, שיאפשרו להם למלא את משימתם ללא תקלות. מכתב הבקשה הסתיים במילים: "אנו יכולים להבטיחך ששיתוף הפעולה שלך יתקבל בהכרת תודה בידי יהדות אמריקה ויזכר לעד".⁷⁰¹ ייתכן שהייתה זו הבטחה מרומזת לאפשרות של תגמול מדיני שיהדות אמריקה תוכל לתת לפולין בבוא העת.

בשנים האחרונות למלחמה חרגו נציגים של ממשלת פולין מהקשר הרשמי, ולפחות סטראקו' פעל ממניעים אנושיים. כדוגמה הביא לוין מכתב שסטראקו' שיגר אליו ב-23 בדצמבר 1943 בדבר ידיעות מהימנות שהגיעו אליו, לפיהן יהודים מפולין ומארצות אחרות מצאו מסתור ביערות שבגבול פולין-הונגריה, ומצבם קשה. סטראקו' עמד במכתבו על האפשרות להעבירם את הגבול להונגריה, שם יוכלו למצוא מסתור, וביקש מלווין לגייס לצורך זה סכומי כסף מתאימים וסיים במילים:

אני מוצא לנכון להביא עובדות מעציבות אלו לידיעתך, לאור מאמצינו המשותפים, מזה זמן רב, להציל את יהודי פולין המצויים במצב כה קשה. העובדה שהודות לשיתוף הפעולה עמך הצלחנו להציל מספר אנשים מבני דתך, מעניקה לי את העוז להציג לפניך קטע זה של הטרגדיה של יהודי אירופה. אני עושה זאת בתקווה שמאמצים יוכתרו שוב בהצלחה, ושבאמצעות ארגונים יהודים חשובים, שהוכיחו לא אחת את נדיבותם, תמצא את האמצעים המתאימים להצלת הקורבנות התמימים של הברברזים. יברכך האל בעבודה אצילה זו,

699 לוין 1978, עמ' 7.

700 מברק אל ולדיסלב שיקורסקי, לונדון, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 28.

701 הרב ל' ולצר, אגודת הרבנים האורתודוקסים של ארצות-הברית וקנדה, אל שגריר פולין - יאן צ'חנובסקי, וושינגטון, 23.9.1943, פרידלנדר ומילטון 1991, כרך 18, עמ' 45.

וירחם על אלו שתקוותם היחידה היא עזרתנו הנדיבה והמהירה.⁷⁰²

הידיעות בדבר המגעים שנוהלו עם הימלר, בראשית 1944, הגיעו ללווין באמצעות סטראקו' ובאמצעות שגריר פולין בארצות-הברית - יאן צ'חנובסקי. במכתבו, ביקש סטראקו' מלווין לנסות לגייס את הכספים שנדרשו להצלת היהודים בעסקה שהוצעה להימלר. גם במכתב זה בלטה הנימה האישית: "זו הפעם הראשונה בחמש השנים האחרונות שעולה האפשרות להציל מההשמדה קבוצה של אנשים... יעזור לך האל בפעילותך הנאצלת, יברך האל אותך ואת עמך".⁷⁰³

ראשי אגודת ישראל הביעו את הערכתם לממשלת פולין בגין עזרתה גם בדוחות פנימיים של התנועה: בדוח אגודת ישראל על פעילותה במחצית השנייה של 1941 נאמר, כי נציגי אגודת ישראל בלונדון ובארצות-הברית קיימו קשר קבוע עם ממשלת שיקורסקי בלונדון ועם השגרירות שלה בפולין, ו"מצאו אוזן קשבת ועזרה בכל נושא".⁷⁰⁴

בדוח אגודת ישראל מהמחצית הראשונה של 1942 נכתב: "אנו מרגישים חובה להביע את תודתנו בגין הרוח הידידותית בהם השגרירות הפולנית בווינגטון, הקונסוליה הכללית בניו-יורק וממשלת פולין בלונדון, התייחסו לפנייתנו המגוונות לעזרה בעניינים דתיים, פיזיים וכלכליים של יהודים פוליטי פולין השוהים בברית-המועצות".⁷⁰⁵

רק בתחום הפוליטי-ייצוגי לא זכתה אגודת ישראל לתמיכה שציפתה לה מממשלת פולין: במועצה הלאומית הפולנית, שהוקמה בראשית המלחמה בלונדון, הוקצבו שני מושבים ליהודים; אחד מהם אויש בידי דוקטור איגנאצי שוורצבארד. אגודת ישראל דרשה לנציגה את המקום השני, כמייצגת היהדות האורתודוקסית; לחיזוק דרישתה היא הציגה בפני ממשלת פולין כמה נימוקים: היות שאגודת ישראל מייצגת את המפלגה היהודית הגדולה ביותר בפולין, ובשל פעילותה החיובית בסיים משך 20 שנה, ובשל העובדה שמנהיגים יהודים רבים בעולם החופשי מבקשים, לכאורה, לראות במועצה נציג אגודאי. בפני הממשלה הפולנית הוצגו שמות שני מועמדים אפשריים לתפקיד - דוקטור לוין מארצות-הברית והרב סורוצקין מירושלים - "שניהם ידועים לממשל הפולני בפעילותם בעבר ובנאמנותם לעניין הפולני".⁷⁰⁶

במקביל ביקשו הסוציאליסטים מושב זה לנציגם. הממשלה הפולנית החליטה לאישר את המושב בנציג הבונד - שמואל זיגלבוים,⁷⁰⁷ על אף מחאות אגודת ישראל. הממשלה הודיעה

702 לוין 1978, עמ' 9.

703 סילין סטראקו', הקונסול הכללי של פולין, אל דוקטור לוין, 27.1.1944, לוין 1978, עמ' 11.

704 דוח אגו', [ראשון], 1.7.1941-31.12.1941, עמ' 4.

705 דוח אגו', [שני], 1.1.1942-30.6.1942, עמ' 4.

706 נציגות פולין שליד אגודת ישראל אל ממשלת פולין הגולה. אצ"ד-1 שואה.

707 שמואל מרדכי זיגלבוים (1895-1943), מראשי הבונד בפולין; נמלט ב-1940 ללונדון; התאבד ב-12.5.1943 כמחאה נגד אדישות העולם לגורל יהודי פולין.

לאגודת ישראל כי תשקול בעתיד הוספת מושב שלישי ליהודים, לנציג אגודת ישראל.⁷⁰⁸ אפשר להניח שהחלטת ממשלת פולין להעדיף את נציג הבונד נבעה משיקולים אישיים; לאגודת ישראל בלונדון לא הייתה אישיות מוכרת בציבוריות הפולנית שהיה אפשר לשלב במועצה הלאומית. זיגלבוים היה מוכר לממשל הפולני, ופעילותו הציבורית למען יהודי פולין, עם בואו ללונדון, תרמה גם היא לבחירתו.

גם נוצר בלונדון קשר טוב בין נציגי הממשלה הפולנית ובין נציגי אגודת ישראל. כך לדוגמה נפגשו בספטמבר 1943 גודמן וספרינגר - ראשי אגודת ישראל בבריטניה, עם שר החוץ הפולני - הרוזן רומר, ודנו איתו במצב הפליטים היהודים באיטליה ובשנחאי.⁷⁰⁹

גם בארץ-ישראל התפתח קשר הדוק עם נציגי ממשלת פולין, שהיו קשובים לכל פנייה מטעם אגודת ישראל; ופניות שכאלה נעשו פעמים רבות.

במחצית השנייה של 1942 ביקר ושהה בארץ-ישראל פרופסור סטניסלו קוט - שר המדינה הפולני; הוא נפגש עם נציגי ארגונים שונים, בהם נציגי אגודת ישראל. המפגשים עם קוט התקיימו בעזרתו של הנריק רוזמרין, לשעבר פעיל ציוני וציר בסיים, שמונה ב-1939 להיות קונסול כללי של פולין בתל-אביב.

במהלך ביקורו קיים קוט כ-14 מפגשים עם גורמים שונים בציבור היהודי בארץ-ישראל: שלושה מהמפגשים עם בן-גוריון, שניים עם גרינבוים, שניים עם חברי נציגות פולין, בהם קליינבוים, וכן עם נציגי העיתונות; שלושה מפגשים היו עם נציגי אגודת ישראל.⁷¹⁰

למעט במפגשים עם נציגי אגודת ישראל, שרר במפגשים עם קוט מתח רב, והושמעו בהם האשמות הדדיות: האישים היהודים, ובייחוד ראשי נציגות פולין, התייחסו לנושא אפליית חיילים יהודים בצבא הפולני - נושא שתפס מקום נרחב בעיתונות הארץ-ישראלית - ודרשו שינוי ביחס הפולנים ליהודים. בתגובה טען קוט, כי ב-1939 גילו יהודי פולין חוסר נאמנות לפולין בעת שערכו קבלות פנים לצבא האדום עם כיבושה, ונוכח תופעות של שיתוף פעולה עם צבא זה.⁷¹¹ בנושא התמיכה המדינית בעמדת ממשלת פולין לגבי שטחי פולין שסופחו לברית-המועצות, הבהיר גרינבוים לקוט, כי הסוכנות היהודית חייבת להתחשב בנושא זה ביחסיה עם ברית-המועצות ולכן לא תוכל לתמוך בעמדת ממשלת פולין.⁷¹²

ראשי אגודת ישראל לעומת זאת נזהרו מלקבוע עמדות, ונושא אפליית היהודים כלל לא הובא לדיון במפגשים שקיימו נציגי אגודת ישראל עם קוט. מינץ, מראשי פועלי אגודת ישראל, היה היחיד שהעלה בפני קוט את שאלת אפליית החיילים היהודים; זאת במסגרת

708 דוח אג"י, [ראשון], 1.7.1941-31.12.1941, עמ' 4. דוח אג"י, [שני], 1.1.1942-30.6.1942, עמ' 4.

709 נציג אג"י אצל הממשלה הפולנית, הדרך, ט"ז אלול תש"ג, עמ' 2.

710 אנגל 1987, עמ' 271. דיווח על 12 מפגשים בלבד, מאחר שמנה מפגש אחד בלבד של נציגי אגודת ישראל.

711 אנגל תשמ"ז, עמ' 32. מצא כי היה זה אחד המוטיבים העיקריים בטיעון הפולני נגד היהודים בתקופת המלחמה.

712 אנגל תשמ"ז, עמ' 38.

מסיבת עיתונאים שנערכה ב-5 בדצמבר 1942, ובה הוצג מינץ כעורך הצפה, ולא הוזכר דבר היותו ממנהיגיה של אגודת ישראל.

בדצמבר 1942 ובינואר 1943 קיימו מנהיגי אגודת ישראל בארץ-ישראל, רובם יוצאי פולין, שלושה מפגשים רשמיים עם פרופסור קוט. ב-4 בדצמבר 1942 נפגש קוט, בנוכחות דוקטור הנריק רוזמריין - קונסול פולין בארץ-ישראל, עם נציגי אגודת ישראל - הרב צבי איזנשטאט,⁷¹³ אליהו מזור,⁷¹⁴ בנימין מינץ ומאיר לוונשטיין.⁷¹⁵ בראשית הפגישה הדגישו נציגי אגודת ישראל את רגשות הזדהותם עם פולין, ארץ הולדתם והמקום שבו נמצאו משפחותיהם; עוד הדגישו כי אינם יודעים כיצד אפשר להציל יהודים, וביקשו שקוט יגרום לממשלת פולין לנקוט ביזמות להצלה. איזנשטאט תיאר את מצב יהודי פולין וביקש את עזרת ממשלת פולין הגולה בפעולות ההצלה. מזור דרש שממשלת פולין תעמוד על פתיחת שערי הארצות הניטרליות וארץ-ישראל בפני פליטים יהודים מאירופה הכבושה. עוד התבקש קוט לבדוק את האפשרות למשא ומתן עם גרמניה בדבר יציאת היהודים מארצות אירופה הכבושה, ואת האפשרות ללחוץ על הוותיקן להתערב לטובת היהודים. במפגש הועלה גם נושא החינוך החילוני שניתן לילדי טהרן. בתשובתו הרבה קוט בדברי נימוסים והשתתפות בצער היהודים, אך לא ראה כל אפשרות למימוש הבקשות. בסיום השיחה יעץ קוט למשלחת לשלוח מכתב לגנרל שיקורסקי, ששהה באותו הזמן בווישניגטון, ולבקש את עזרתו בהצלת היהודים.

קוט הבהיר שלמכתב יכולה להיות השפעה רבה, אם יועבר לידיעתם של ארגונים יהודים בארצות-הברית ומתוכו ילמדו על כוונתה של ממשלת פולין לעזור ליהודים.⁷¹⁶ מסיומת זו אפשר להבין את מדיניות ממשלת פולין ונציגיה, שנזקקו לעזרת העולם המערבי במאבקם המדיני עם ברית-המועצות וקיוו שארגונים יהודים כאגודת ישראל יוכלו לבוא לעזרתם.

באמצע דצמבר 1942 נפגשו הרבנים לוין ואיזנשטאט ובנימין מינץ, נציגי אגודת ישראל, עם קוט; בפגישה מסרו נציגי אגודת ישראל על עמדת תנועתם כלפי הצהרת בנות-הברית בנושא השואה. חודש לאחר מכן, ב-4 בינואר 1943, קיימו הרב איזנשטאט ובנימין מינץ פגישה נוספת עם פרופסור קוט. פגישה זו יוחדה לדיון בהצלת יהודי פולין.⁷¹⁷ במקביל, השתתפו נציגי אגודת ישראל במפגשים שקוט קיים עם הנהגת היישוב וראשי ארגונים. במפגש שכזה, שהתקיים ב-6 בדצמבר 1942 בירושלים, נשאו דברים כמה אישים; אחד

713 הרב צבי איזנשטאט (1901-1967), מפעילי אגודת ישראל בפולין, חבר מועצת עיריית קראקו ומראשי אגודת ישראל, עלה ארצה ב-1941.

714 אליהו מזור, ראש קהילת ורשה בשנים 1931-1937, חבר הוועד הפועל, לימים חבר כנסת מטעם אגודת ישראל.

715 מאיר דוד לוונשטיין, יליד 1905, פעיל מרכזי באגודת ישראל מאז עלייתו ארצה ב-1934; לימים חבר כנסת מטעם אגודת ישראל.

716 פגישת באי-כוח אגודת ישראל עם שר המדינה הפולני, 4.12.1942. קצבורג תשמ"ד, עמ' 64. פרוטוקול הפגישה, אנגל 1987, עמ' 293.

717 רוזנהיים תש"ג.

הדוברים היה דוד בן-גוריון. הוא עמד על חוסר היכולת של היישוב לפעול למען יהודי אירופה, והביע תקווה שממשלת פולין הגולה תוכל להושיט עזרה ליהודי פולין; הוא סיים דבריו באמירה: "אינני יודע כיצד יכולים היהודים לעזור לפולין אך אין עוד עם בעולם שמוכן לעזור לעם הפולני במאבקו, כעם היהודי". קוט לא הסתפק בהצהרות גרידא והבהיר, שממשלת פולין הגולה מבקשת מנציגי העם היהודי לתמוך בדרישות הטריטוריאליזם שלה, בגבולה עם ברית-המועצות, כתמורה לפעילותה להצלת היהודים.⁷¹⁸ במטרה לחפות על האווירה העכורה שנוצרה בין קוט למנהיגי היישוב, על רקע דרישות קוט שלא נענו, ודרישות מנהיגים ביישוב לפעול נגד אפליית חיילים יהודים בצבא הפולני, ארגנה נציגות פולין, בראשית ינואר 1943, מסיבה לכבוד פרופסור קוט, במלון סן רימו בתל-אביב. במסיבה השתתפו ראשי היישוב ונציגי ארגונים; מטעם אגודת ישראל השתתפו לוין, בלוי, איזנשטאט, מזור, מינץ וקורניצר. כל הדוברים, בהם רייס - ראש הנציגות, הרב הרצוג ובן-גוריון - בשם הסוכנות היהודית, בן צבי - בשם הוועד הלאומי ומרטין בובר, נשאו נאומי פְּרָדָה ללא דרישות ייחודיות, בניסיון ליצור אווירה נינוחה. הרב לוין, שנאם בשם אגודת ישראל, היה היחידי שלא צירף קולו לאווירה נינוחה זו. הוא הציג את עמדת אגודת ישראל לפיה לא עתיד ארץ-ישראל ולא מעמדו המדיני של עם ישראל עומדים לדיון אלא גורל העם היהודי המושמד: "...איזה עתיד צפוי לנו אם העם לא יהיה לנו? לכן השאלה הראשונה העומדת בפנינו היא: איך נציל את עמנו משיני החיה הנאצית הטורפת והמטורפת?" לוין קבע בנאומו כי לא רק הנאצים אשמים בהשמדת העם היהודי אלא כל העמים העומדים מנגד, הרואים את הטבח ואינם פועלים להצלה ולעזרה, ואף סוגרים את שערי ארצותיהם בפני הפליטים היהודים:

כל הצעותינו עד עכשיו לא הועילו, הטבח האיום לא הופסק, היציאה של היהודים מארצות הכיבוש עדיין לא הושגה, הארצות החפשיות עדיין לא הצהירו על פתיחת שעריהם בפני הפליטים. אם ימשיכו בשתיקה גם הלאה, יהיה הפשע לא רק על היטלר אלא גם על אלה שיש בידם להציל ואינם מצילים!⁷¹⁹

לוין לא ראה את אגודת ישראל מחויבת להגן על מדיניות מוסדות היישוב, שביקשו לשמור על קשר טוב עם ברית-המועצות ולכן הסתייגו מכל צורה של היענות לדרישות המדיניות של קוט. נוספה לכך מחויבותו האישית של לוין לנושא ההצלה, שדחפה אותו לחרוג מאווירת הפיוס הכללית ולקרוא לאומות העולם, אולי גם לפולין בתוכן, לעזור ליהודי אירופה.

מיד לאחר הצהרת הגינוי של בנות-הברית נפגשו נציגי אגודת ישראל בארץ-ישראל פעמים מספר עם הקונסול הכללי הפולני בתל-אביב, והוא הבהיר להם כי ממשלת פולין קשובה לבקשותיהם. כתגובה לבקשת אגודת ישראל לפעול לעזרת יהודי פולין, הודיע

718 טבת 1996, עמ' 44. דרישותיו של קוט נשמעו לעתים כאיומים שפעולות העזרה ליהודים תפגענה אם ממשלת פולין לא תזכה בתמיכה המבוקשת, במישור הבין-לאומי.

719 מסיבה לכבוד המיניסטר הפולני פרופ' קוט, הדרך, ט"ו בשבט תש"ג, עמ' 5.